

પ્રસ્તાવના.

કોઈ પણ નવું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં પ્રસ્તાવ લખવાની પ્રણાલિકા છે. એ પ્રણાલિકાને અનુસરી આ પુસ્તક અંગે કંઈક કહેવાની વૃત્તિ મને થાય છે. આજથી સો વર્ષ હિપર ગુજરાતમાં કેળવણીનો આરંભ થયો ત્યારે આગળીને ટેરવે ગણાય એટલા અમરમય કેળવણીકારોમાં આ ચરિત્રના નાયક મહીપતરામ અમરયાને હતા. એ વ્યક્તિનું આખું જીવન શિક્ષણને અંગે જ વ્યતિત થયેલું હતું. હુંકાણુમાં એ કેળવણીના પિતા હતા ને એવું જ નામે એમને ગુજરાતના-હિંદુ, પારસી, મુસલમાન, અંગ્રેજ એ બધી વ્યક્તિએ ઓળખ્યા છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ એ સમાજ તથા સંસારસુધારક હતા. આ બધી વિવિધ પ્રવૃત્તિને લીધે એમનું આખું જીવન પ્રવૃત્તિમય થીત્યું હતું.

ગુજરાને માનેલા એવા મહા પુરુષનું જીવનવૃત્તાંત ગુજરાતના કોઈ સમર્થ વિદ્વાન તરફથી કે એમના વિદ્વાન, સાહિત્યમેવક સદ્ગત પુત્ર સર રમણભાઈને દાથે લખાયું હોત તો ધણું સારું થાત. અત્ર એટલું કહેવું જોઈએ કે પિતાનું જીવનચરિત્ર લખવાનો સર રમણભાઈનો વિચાર હતો. પરંતુ એમનું જીવન પણ અતિ વ્યવસાયી હતું, તેથી એમને એ ચરિત્ર લખવાનો વખત ન મળ્યો તે ન જ મળ્યો. મારે વિચાર પણ એ જીવન લખવાનો થયો હતો; પરંતુ વિદ્વાન પુત્રને દાથે પિતાનું જીવન લખાય તેમાં સમાજને શિક્ષણ સેવા યોગ્ય ધણુ જાણવાનું મને એમ માની તે લખી કાઢવાને મેં ઘણી વેળા એમને આજીજીપૂર્વક વિનંતિ કરેલી. પરંતુ જે કાર્ય કરવાનું વિધિથી નિર્માણ થયેલું ન હોય તે કાર્ય કરવાને માટે મનુષ્યની ગમે તેટલી

વિનતિ દોષ તો પશુ ક્યાંથી જની શકે ? એમના તરફથી એ જીવન લખાયુ હોત તો ગુજરાતને આખું ફૂલ મળત, પશુ ' ફૂલ નદિ તો ફૂલની પાખડી ' એ નિયમે તથા ' કંઈ જ નદિ તો કહેણું' તો ખરું' એ સૂત્રાનુસાર મેં આ મદાન વ્યક્તિનું જીવન લખવાનો પ્રયત્ન શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાના વ્યવસ્થાપકોના આમદથી કર્યો છે.

એ પ્રયત્ન કેટલે અંશે સફળ થયો છે એ તો માત્ર વાચકોને જ જોવાનું છે. મહીપતરામનો દૂરનો સગો તથા તેમની સાથે અમુક પરિચય હોવાથી એમનું સાસાગિક, સામાજિક, ધાર્મિક જીવન ઉપગ્રવવા જેવી રિયનિમા હું હતો તેથી જ મારે માથે એ કામ નાખવામા આવ્યું ને તે મેં સદય ઉપાઠી લઈ મારી મયાસકિત જગવ્યું છે. એમા દોષ ધણી દશે, પશુ તે દોષ હગુજર કરવા મારી વાચકો પ્રત્યે નમ્ર વિનતિ છે.

આ જીવનચરિત્ર લખતા જે જે પુસ્તકોનો તથા માસિકોનો આધાર મેં લીધો છે તે તે પુસ્તકોના કર્તાનો તથા માસિકોના સંપાદકોનો કે મંત્રીનો હું આ સ્થળે સહૃદય ઉપકાર માનવાની રજા લઉં છું.

માર્ગશીર્ષ ૧૯૮૬ }
ડીસેમ્બર ૧૯૭૯ }

બાનુમુખરામ નિ. મહેતા.

સાંકળિયું.

અનુક્રમ અંક	વિષય	
૧	ઉદય	૧ - ૧૦
૨	વિદ્યાભ્યાસ	૧૧ - ૩૫
૩	પરદેશગમન	૩૬ - ૫૩
૪	વનવાસ અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૫૪ - ૮૪
૫	શિક્ષા શુરુ	૮૫ - ૯૪
૬	પનકાર	૯૫ - ૧૦૦
૭	જાપાતરકાર	૧૦૧ - ૧૦૭
૮	ધાર્મિક વિચારો	૧૦૮ - ૧૪૨
૯	સંસાર સુધારો	૧૪૩ - ૧૬૧
૧૦	સાહિત્ય સેવા	૧૬૨ - ૧૮૭
૧૧	સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ	૧૮૮ - ૧૯૪
૧૨	રાજકીય પ્રવૃત્તિ	૧૯૫ - ૨૦૧
૧૩	અસ્ત	૨૦૨ - ૨૧૦

મહીપતરામે

ઉદય.

જે યુગમા ગુજરાતનું, સૌરાષ્ટ્રનું, કહો કે ખડત્તુ ગુજરાતું રાષ્ટ્રજીવન, સાહિત્યજીવન, લોકજીવન, સમાજજીવન આદિ જ્યોત્સના આગલા યુગોના જીવન કરતા વિવિધ પ્રકારે પરિવર્તન પામતા જતા હતા તે આગળીયમી સદીના નવીન યુગમા દેશવાની ઐતિહાસિક ધીમે ધીમે ખદલાતી જતી હતી. એ નવીન યુગમા ઉદય પામતા સમાજ અને સંસાર સુધારક, જ્ઞાનવિજ્ઞાન પ્રચારક, ધર્મોપદેશક, આદિ તારાઓ ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર તરવરી રહ્યા હતા તથા પોતપોતાનો તેજસ્વી પ્રકાશ એમરે પાલી રહ્યા હતા તે તારાઓમા ગુજરાતની કહો કે ખૂબત્તુ ગુજરાતની સમાજને, એકલી ગુજરાતકાલિયાવાડની વડનગરા નાગરની જ્ઞાતિને જ નહિ, પરંતુ ઠેઠ કાશી સુધીની વડનગરા નાગરોની જ્ઞાતિને હથમચાવી નાખનાર, સંસારસુધારાનો ઝુંડો કે ખજા હાથમા ધરી રાખી મોખરે ચાલનાર, અડગ, આઘડી, વીર પુરુષ મહીપતરામ રૂપી તારાનો ઉદય આજથી લગભગ સો વર્ષ ઉપર થયો હતો.

એ મહાપુરુષનો જન્મ સંવત ૧૮૮૬ ના માર્ગશીર્ષ સુદિ સપ્તમી એટલે કે સને ૧૮૨૬ ના હીસેબર માસની ત્રીજ તારીએ મુગતમા થયો હતો. એમના પિતાનું નામ રૂપરામ ને પિતામહનું

નામ ઉમિયાગમ હતુ એ કુટુંબ નીનમ્ દના અવર કે ઓગખાતુ હતુ એમની સાતિ વડનગરા નાગ ગૃહ્યની એમનો વેદ ઋગ્વેદી હતો ને એમનુ ગોત્ર યૈજ્ઞવાલ્ક્ય હતુ એમની માતાનુ નામ ત્રિગ્લિભૌગી હતુ રૂપગમના વડીનોની સ્થિતિ સારી હતી, પરંતુ રૂપગમની સ્થિતિ એવી સારી નહોતી પરંતુ વર ગરીબ કે તવગ હોય, તોપણ પુત્ર જેવુ ગત સાપડયાથી માનાપિનાને ધણોજ દર્પ અને આતદ એમ હેવાય છે કે પુત્રના નક્ષત્ર પાળગામાથી જાણાય. પરંતુ મહીપતગમની મુખમુદ્રા ઉપરથી કોઈ એમ ન ધારી શકે કે એ પુરુષ મદાપુરુષ કહેવાશે તથા દેશદિતના કાયો મરી ઉઘી પડી મેગવી પ્રખ્યાતિ મેગવશે. પુત્રુ બરિન્ધ મમે તે તેવ એની મુખ મુદ્રા ગમે તેવી હોય, તથાપિ પુત્રજન્મ એ જ આનદને દિવસ ભોક્ષિને હોય છે તે પ્રમાણે ૩૫ અને ત્યા પછ એ દિવસ પિત્રવનો હતો.

એ સમયમા બાળક જન્મે કે ત ન તેના સતપણનો વિચાર કરવામા આવે. દતો પુત્ર ઝોળામાથી ઝપગાય નદિ એટલે કે તેનુ સગપણ થાય નદિ ને પાળણામાથી પોખાય નદિ તેા તેમા માતાપિનાની આજર નદિ એવા વિચાર તે સમયની સમાજના દના જ્યા સુની સતપણ થાય નદિ ત્યા સુધી ભેકે અવનવી વાતો કરે, માખાપની નિદા કરે ને ઘેરોગ એની વાતો થય જ્યા સમાજના આવા વિચારો હોય ને તેની રૂઢિ એવી નાય ત્યાં રૂપગ મનુ મર કાઠ અપવાદ રૂપ નદાનુ મહીપતગમ છે. ઝોળામાથી ઝપટાયા નેતાન, તોપણ એમનુ સતપણ છે. બાળવયમા જ ધમ્મ ૪૬ મહીપતરાબને મતાનુ મુખ ભોગવવાનુ નથીનમા નતાનુ એ દોઢ વર્ષના થવા તે વખતે એમની માતા અવવાગી થવા એમની ઉમ્મર ચરેક વર્ષની થઈ ત્યારે એમનુ સતપણ કરવામા અનુ હતુ એ વખતે મ્મ્યાની ઉમ્મર ત્રણેક વર્ષની હતી એમ એ

વધૂવર વચ્ચે એકાદ વર્ષનો તફાવત હતો. એક વધૂનો કેર તો તે સમયની સમાજની દૃષ્ટિએ ઘણો સારો ગણાતો. કારણ એ સમયમાં વધુ ને વધુ વચ્ચેનો તફાવત જનતાં સુધી જોવામાં આવતો હતો. વધૂની ઉંમર વરના કરતાં મોટી એવા ઘણા દાખલા નાગરો ન્યાતમાં તે સમયમાં હતા. ગર્ભવતી બેનપણીઓ કે સખીઓ માંહે-માંહે સગપણની ગોઠવણ કરી લેતી હતી, એવું સાંભળ્યું છે, ને એ દકીકતમાં અમુક અંગે સત્તના છે પણ ખરી.

આ પ્રમાણે મહીપતરામનું સગપણ સુરતના વીર પુરુષ નાગર ગૃહસ્થ સાહેબરાયની સૌથી નાની પુત્રી પાર્વતીકુંવરની તાથે કરવામાં આવ્યું. એ સાહેબગમ ઘણા દિંમનવાન ને વિચક્ષણ પુરુષ હતા. એમને વિષે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે એમણે એક મમયે પોનાના જીવને જોખમમાં નાંખી ધણી બદાહુરીતું કાર્ય કયું હતું. સુરતમાં નવાખી રાજ્ય તો હતું. પરંતુ પેશ્વાનું આધિપત્ય તથા તેમનું દબાણ પણ ચાલતું હતું. એ સમયે જનમાલની સલામતી નહોતી. નિર્દોષ કન્યાઓને વેચાતી લેવામાં આવતી અથવા તેના ઉપર જોર-જુલમ કરવામાં આવતો હતો. એવું જન્મ્યું હતું, કે અમુક એક ગરીબ નાગર કુટુંબે પોતાની જે દીકરી પેશ્વાના સરદારને વેચેલી ને ખાજાને લેવાને પેશ્વાના માણસો સુરત આવેલા. એ સમયે પેશ્વાનું ચક્ષુ ને જોર ધણું કમી થઇ ગયેલું ને સુગતમાં અંગ્રેજ લોકોનું પ્રાગલ્ભ્ય વિશેષ ઝામેલું. તેથી એ કન્યાનું રક્ષણ કરવાની સાહેબરાયે દિમ્મત બીડી ને તેને જ્યાંની પણ ખરી. મહીપતરામે પોને એ સંબંધમાં એવી નોંધ કરી છે, કે "મારા સમયમાં નાત સામે ટક્કર ઝીલી હતી. તેને બધી જીવન સાળી હતી તેને તેના પરે પુણાના દુષ્ટ ખીજા બાજરાવ પેશ્વાને વેચી અને પેશ્વાનાં માણસ તેને પુણે લેઇ જવાને સુરતમાં આવ્યા. મારી વડસાસુ ગભરાટમાં પડી. તે રાડેલી હોવાથી તથા તેની મદદે તેનાં

સગાં ન ધાવાથી મારા સસરાને દયા આવી. તેણે તે બાઈને અને તેની કેમળ દીકરીને ધીરજ આપી રોતા રાખ્યાં. એ વેળા ઉપાય માત્ર એ હતો કે છોકરીને સાસરે મોકલવી નહિ ને ધરમાંથી બહાર કાઢવી નહિ. સુરતમાં અંગ્રેજોનો અમલ હતો તેથી બારણાં ચીરીને બળાતકારે ધરમાં પેસીને તેને લેઈ જઈ શકે તેવું ન હતું, માટે ને ઉગરી. જીવાન બાઈના પુત્રના વરે તેને પોતાના કબજામાં લેવાના ધણા કાંઈ માંથી. પણ સાહેબરામની આગળ તેવું કાંઈ આશ્ચર્ય નહિ હતું તેણે નાત મેળવી નાતની આગળ ફરિયાદ કરી. કેટલાક વગવાળાં માણસ તેની તરફ હોવાથી નાને મારા સસરાને નાતબદલ મૂક્યા, પરંતુ તે ક્યાં નહિ ને અતે છૂટ્યા. આ વાત અમારા જન્મ પહેલાં જાણી.”

આવા દિમ્મતવાન ને વીર પુરુષ સાહેબરામની પુત્રીઓ દિમ્મતવાન હોય એમાં શું આશ્ચર્ય? પાર્વતીકુંવરમાં એ દિમ્મત એમના પિતા તરફથી ઉતરી આવેલી હતી. મહીપતરામે વિદેશગમન કર્યું ને વેળા તથા તે વિજ્ઞાનથી પાછા ફર્યા પછી તેમને માથે જે સંકટો પડ્યા તે, જરા પણ ખેદ પામ્યા વિના, તથા તેને માટે જરા પણ સંકોચ આણ્યા વિના, એમણે સદન કર્યાં હતા એજ એમની દિમ્મતનું લાક્ષણિક દર્શન છે. પાર્વતીકુંવરની સૌથી મોટી બેનનો સંબંધ નિત્યારામ સાથે કરવામાં આવેલો. નિત્યારામ માગ પિતામદ થાય. મારા દાદીને ત્રણ પુત્રો ને એક પુત્રી હતાં. એમનું શરીર સખું નહિ પણ રોગી હતું. એમને અમરજીનો વ્યાધિ થયો હતો ને તે વ્યાધિમાં એમણે પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો. નિત્યારામની આર્થિક સ્થિતિ એટલી સારી નહોતી. એવામાં એમના જેજ પુત્ર મારા પિતા નિયંબરામનું અવમાન થયું ને તેથી મારા નાના બે ઠાકાઓ નમાયા થયાથી તેમને ઉછેરવાની તથા તેમની સંજ્ઞા લેવાની મુશ્કેલી જણાઈ. પરંતુ કદે છે કે મા મરજો પણ મારી જવળે. તે

પ્રમાણે માસીએ એટલે પાર્વતીકુંવરે તેમની સંભાળ લીધી, ને તેમને પોતાને ત્યાં રાખી બાણાવી મોટા કેર્યા. આ બાબતમાં મહીપતરામની સંપૂર્ણ સંમતિ હતી. એ સ્વભાવે પરગણુ હતા. એમના દિલમાં દયા હતી, તથા સગાંવહાલાંના ભાગ્યાના ભેરૂ હતા. આ ઉત્તમ ગુણોનો વાસ્તવ્ય અણીધણીઆણી બનનેમાં હતો. આવી પરોપકારી ઓ સાથે મહીપતરામનું લગ્ન થયું હતું. એ લગ્ન વેળા મહીપતરામની ઉમ્મર માત્ર છ વર્ષની ને પાર્વતીકુંવરની ઉમ્મર પાંચ વર્ષની હતી. પરણવું શું તે તે બેમાર્થી કાઠ સમજતું નહોતું. મહીપતરામનું કાઠું ઘણું ઠીંગણું તેમ પાર્વતીકુંવરનું કાઠું પણ એવુંજ એટલે આ લગ્નથી હીણુવરાનો કે કળેડાનો ભય રહ્યો નહિ, એટલા એ બંને ભાગ્યવાન.

મહીપતરામનું લગ્ન થયા પછી બીજે વર્ષે સુરતમાં મોટી આગ લાગી હતી. એમાં મહીપતરામના વડીલોએ બંધાવેલી મજબૂત હવેલી બળા ગધ ને તેથી ઘણું નુકસાન થયું. સુરતની પડતી આગને ને રેલને લીધે જ થઇ છે. આગે ને રેલે સુરતમાં કેર વર્તાવ્યો છે. સુરત માથે દેવી કોપ છે એવું લોકો માને છે, એ એને માથે આવી પડેલાં આગના ને રેલના સંકટો ઉપરથી કહી શકાય છે. કવિ નર્મદ પણ એ સંબંધમાં ગાય છે કે,

સત્તર સત્તાવીસ, સનેમાં રેલ જણાઇ,
બીજી મોટી તેલ, બાણુ છોતરે બાઇ.
એની સાથ વટોળ, દશા બેડી બહુ ગસી,
દેવકોપનું ચિહ્ન, સુરત તું થઇ નિરાસી.
સુડતાળો રે કાળ, સને સત્તર એકાણું,
સત્તાણુમાં રેલ, બાણુ મારું આ ગાણુ.
સાઠો બીજે કાળ, ચારમાં સને અદારે,
જારે મોટી આગ, એકધીસે પણ લારે.

બાવીસમા વળી રેલ, આગ મોટી મડતીએ,
એ ૪ વરસમા વળી રેલ, ખગખી ઘર્ષ અતીસે

સને ૧૮૭૭ ની મોગી આમના વર્ણુનની ગમીએ દેસદેસાવર
ગવાવા લાગી હતી. એ આમ અમેરામ મહેતાની હવેલીથી અટકી
હતી. આ પ્રમાણે મહીપતરામ પોતાની બાલ્યાવસ્થા દુખી જીવનવાળી
ગાળી હતી, એમ એમના માતૃશ્રીના સ્વગવાસથી, આગથી મકાન
બગી ગયાથી તથા ધરની તગ ગિચિતિથી નહીં શકાય છે

મહીપતરામની ઉમ્મર ધણી મોગી થઇ લા સુધી એમને
મતતિની પ્રાપ્તિ નહોતી એ વખતે એ મુબાઇ અબ્યાસ ઇવાને
ગહતા હતા ગધવાખાવાની આપત પડે તે માટે પાર્વતીકુવને પણ સાથે
તેડી ગયા હતા એ બાધની ઉમ્મર મોગી થયેલી છતાં તેમને સતતિ
નદિ થયેલી હોવાને લીધે એ માગામા ગડેતી બીજી જીએએ અવધાન
ગહે તેવા ઉપાય લેવાને એમને સમજાવ્યું હતું, એવું જ નદિ પણ
એક બાહ્યજનુ મનેજુ પાળી પીવાને માટે ધણો આગ્રહ કયો હતો.
પરંતુ પાર્વતીકુવર કોઇ રીતે પણ સમજાવ્યા સમજ્યા નહેતા પોતના
ત્રિપતિની પગવાનગી વિના તેમનાથી ઠાનું હતું હતું નદિ એવા
નિશ્ચયવાળા તે હતા એમને એવા વહેમ ઉપર શ્રદ્ધા નહોતી બાહ્યજનુ
પાણીથી સતતિ થતી હાય, તે પડી મલ્લજ આ પ્રમાણે બીજા
મામવા નીકળે નદિ એવું તે કહેના પરંતુ એ જ વર્ષમા એમને
સીમત આજુ ને પુત્ર સાપડ્યો પરંતુ એ પુત્ર માત્ર જ એના હતો
ત્યાર પડી જે પુત્ર પ્રસૂ થો હતો તે પણ જીવેલી ગયો હતો તે પડી
જે પુત્ર જનમ્યો હતો તે એમના જેવું પુત્ર અનુભાઇ એ અનુનમ્નુ
પ્રથમનું નમ અનામન હતું મહીપતરામ અને પાર્વતીકુવર બન્ને
વહેમી નહેતા, પરંતુ અનામન એવું નામ પાડ્યાર્થા લેકો
વહેમાવાનું કાળજી મળ્યું જે પ્રમજે કાપજુ કરાફને તથા અનમન
મૂંવામા આવે છે તેમ મહીપતરામનું આ પુત્રજન અનામન તરીકે

મહયાથી એનું નામ અનામન પાડવામાં આવ્યું હતો, આ તો માત્ર શંકા છે. એ શંકા સત્ય હતી કે કેમ તે વિશે કંઈ કહી શકાય એવી સ્થિતિમાં આપણે નથી. એમના બીજા પુત્ર શુભાભાઈ, એ વિદ્યમાન છે. ત્રીજા પુત્ર રમણભાઈ. એમણે પિતાના અવસાન પછી પિતાની સર્વ પ્રવૃત્તિ પોતાને શિરે ઉપાડી લીધી હતી ને બાપ ઠરતાં બેરો સવાયો એ કહેવન એમણે ખરી પાડી આપી છે. એમનું અવસાન ગઈ સાલ (૧૯૨૮) માં થયું છે.

મહીપતરામ બાળવયમાં પરણ્યા હતા તે છતાં બાળવિવાહ વિરુદ્ધ તે હતા. તેથી એમણે એમના પુત્રોના વિવાહ બાળવયમાં કર્યા ન હતા. માતાપિતાનો ધર્મ પુત્રપુત્રીને બાળવયમાં જ પરણાવી દેવાનો હોય છે, એવી સમજ પ્રાચીન કાળમાં હતી. મહીપતરામનું લગ્ન બાળવયમાં થયું તેને માટે એ પોતે જવાબદાર નહોતા, પરંતુ પોતાના પુત્રોને એમણે નાનપણમાં પરણાવ્યા હોત તો તેની જવાબદારી એમને શિરે આવત. સને ૧૮૭૨ માં ન્યાતનો વિધાયતના અધિકારી અંત આવ્યો તે પછી તરત જ એમના બે પુત્રોના સગપણ થયા હતા. જેઠ પુત્ર અનુભાઈનું સગપણ એક વખતે સુરતના પ્રખ્યાત અરહેશર કોટવાલના નોકર મસદર કેશવરાયની પુત્રી ગાડી સાથે થયું હતું. એમના લગ્ન સન ૧૮૭૫માં થયા હતા. ગાડીનું નામ બદલી નાખી તેનું શણુગાર નામ પાડવામાં આવ્યું હતું. એ શણુગાર મહીપતરામના ઘરનો શણુગાર જ હતી. સાસરે રહેતીમૂકતી થયા પછી સ્ત્રીકેળવણીના હિમાયતી મહીપતરામે અંગ્રેજોનો અભ્યાસ એની પાસે કરાવ્યો હતો. એણે અંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાતર ક્યું હતું ને તે મહીપતરામે ' ડુકો કહાણી ' એ નામે પ્રસિદ્ધ ક્યું છે, પરંતુ એ બાઈ એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયેલું જોવા પામી નહોતી, કારણ પ્રમુતિ વેળા એમનું મૃત્યુ થયું હતું. મહીપતરામના કુટુંબ ઉપર આ મોટો ધા થયો હતો, પરંતુ

દેવની ઇચ્છા આગળ કોઈ ડાલું નથી એમ મન વળી બેસવું પડતું હતું. એ પુત્રને ફરી પરણાવવા મહીપતરામ તૈયાર થયા ત્યારે એમના સંસારમુધારાના વિચારના સામા પક્ષવાળાઓ તરફથી વિધવાની સાથે એ પુત્રને એ પરણાવશે એવા ગપગોળા ન્યાતમાં ચાલવા લાગ્યા હતા. મહીપતરામ વિધવાકિતેજક સમાના એક સભ્ય હતા. દુર્ગારામ મહેતાજી વિધવાવિવાહની તરફેણ કરી ચકલે ચકલે બાપણે આપના, પરંતુ તે ફરી પરણ્યા ત્યારે કુંવારી કન્યાને એ સમયે મહીપતરામે દુર્ગારામનો દોષ કાઢ્યો હતો, ને એમના એ વર્તન વિરુદ્ધ એમણે લખાણ ક્યું હતું એ લોકો જાણતા હતા. એ કારણોને લીધે જ અનુભાઈનું લગ્ન કોઈ વિધવા સાથે થશે એવું લોકો માની બેઠા હતા. પરંતુ અનુભાઈનો વિવાહ કુંવારી કન્યા સાથે થયો ત્યારે ‘પારકે બાણે લાડુ ગળ્યો લાગે,’ ‘પારકાં છોકરાને જાતિ કરાય, પરંતુ પોતાનાને કંઈ જાતિ કરાય’ એવાં વચનો લોકો બોલવા લાગ્યા હતા.

અનુભાઈનું લગ્ન સન ૧૮૭૫ માં થયું ત્યારે એમના બીજા બંધુ ગુણાભાઈનું લગ્ન પણ સાથે સાથે કરી નાખવાનો આમદ થયેલો, પરંતુ બાળસગ્નની વિરુદ્ધ મહીપતરામે ગુણાભાઈનું લગ્ન કરવાની ના પાડી હતી, કારણ વરકન્યા જન્મેની ઉમ્મર ધણી નાની હતી. ત્રીજા પુત્ર રમણભાઈનું પહેલીવારનું લગ્ન સંસારમુધારક શાંભારામના પુત્ર આશ્વિનરામની પુત્રી દસવદન સાથે થયેલું હતું, પરંતુ એ બાઈનું મૃત્યુ સન ૧૮૮૮ માં થયું ત્યારે મહીપતરામે પોતાના મનિમત્ર ભોજાનાથનાં પુત્રી બાગાગવરીની જેઠા પુત્રી વિદ્યાગવરીની સાથે રમણભાઈનું સગપણ ક્યું, ને એ રીતે ભોજાનાથનાં કુટુંબ સાથેની પોતાની મિત્રતા ગઢ કરી. એમનું લગ્ન સને ૧૮૯૦ માં થયું, ત્યારે પણ રમણભાઈને વિધવા સાથે નહિ પરણાવવાને માટે ન્યાતીયાઓ કડકાં વચનો બે રવા હતા. રમણભાઈની પ્રથમ વખતની

—સ્ત્રીનું મૃત્યુ થયું ત્યારે એમને ઘણી દિલગીરી થઈ હતી. એ દિલગીરી ‘તું ગઈ’ એ નામના એમના કાવ્યથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. વિદ્યાગવરીએ રમણભાઈનું ઘર દીપાવ્યું છે. એમણે અંગ્રેજોનો અભ્યાસ કરી બી. એની ઉપાધિ લીધેલી છે, એટલું જ નહિ પણ એમની પુત્રીઓ પણ બી. એ. છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીજનવણીના ઉપાસક મહીપતરામે પોતાનું કુટુંબ સંસ્કારી બનાવ્યું છે.

મહીપતરામનો સ્વભાવ આનંદી હતો. કોઈ કોઈ વાર તે મસ્કરી પણ કરતા, ને આનંદ માણતા. સમવાય એમને ગમતો હતો. એથી ઉનાળાની રજામાં વખતે તે સુરત આવતા ત્યારે એમના સગા સંબંધીઓ એમને ત્યાં સાજરે ભેગા થતા ને આ પીતા, આધસક્ષીમ ખાતા, ને એમ ગમ્મત કરી આનંદ ભોગવતા ઉનાળામાં આખાગાળો તો સુરતમાં સાધારણ મહીપતરામ પોતાને ત્યાં નિકટના સૂગાને જમવા આમંત્રતા. એક સમયે જમતા બાણેજી મળ્તીએ ચઢ્યા ને એક ગોટી ને સો રોટી એમ કહી તેમણે પાર્વતીકુવર રોટલી વણતા હતા તેમને ખૂબ પજવ્યા ને થકવ્યા. આખરે એક જ રોટલી રહી તે પણ બાણેજીએ માગી ત્યારે તે રોટલીના કકડા કરી બાણેજીની થાળીમાં નાખતા આખમાં ઝળઝળાયા આવ્યા હતા એમની આવી મસ્કરી બાણેજીએ માસીમાતી કરી, તોપણ તેથી માસીના હૃદયમાં માહું લાગ્યું નહોતું. આવી આવી નિદોષ ગમ્મતો મહીપતરામને ત્યાં થતી પણ મહીપતરામ તેથી કોઈ દિવસ નાખુશ થયા નહોતા.

મહીપતરામની બાહ્ય આકૃતિ આકર્ષક તો ન જ કહેવાય. શરીરના બાધાએ એ દીંગણા. આખો નળણી ને ચુંધણી ચમ્પા પહેર્યા વિના વાચે તો છેક આખ આગળ કાગળ ચોપડી લાવી વાચે. એટલે નેત્રનો વ્યાધિ તો એમને ખરો જ. એ વ્યાધિ એમના સંતાનોમાં થોડે અથવા ઘણે દૃષ્ટને ઉતરી આવેલો પણ ખરો.

દિમ પડયાથી વસ્તુ દિમાઇ જાય તેમ એમનુ ચરીર દિમાયેલું ખડ-
 ખેતર લપ્પા પછી તેમા સાદા જીભા રહેલા દેખાય તેમ એમના
 માયાના વાળ પશુ સાદા જેવા જીભા ને બચ્ચક. યુવાનીમા તેમજ
 વિદ્યાયત્ર ગયા ત્યારે વરણાગીમા વાળ રાખેલા પશુ મોટપણમા તે
 એવા ટાપટીપવાળા વાળ જેવામા કદિ આવ્યા નથી. માથે ગરમી
 લાગતી દશે તેને લીધે કે ખીજ કોઈ કાગ્યુને લીધે તે માયાના વાળ
 છેક ટુંકા કપાવી નાખતા હતા, ને તેથી ચરીરની અનાકર્ષક
 આકૃતિમા વિશેષ વધારો થતો હતો. એમનો પહેરવેશ ધણે સાદો
 ધરમાથી બહાર ફરવા જાય ત્યારે પાટલૂન પહેરના. તે પાટલૂનની
 કરચલીઓ ધુટી આગળ વળેલી રહે એવડી તે મોટી. કમસો પશુ ઝબ્બા
 જેવો. માથે પાધડી પહેરતા તેનો દેખાવ ઈર્ષાખોર સોકોના ચબ્દોમાં
 કહું તો તે ગોક્ષા જેવી લાગતી. ચરીરનો વર્ણ ધજીલો, ને આકૃતિ
 કંઈ વાદરા જેવી લોકોને લાગતી. વળી તે વિદ્યાયત્ર જઈ આવેલા
 હોવાથી લોકો એને વિદ્યાયત્રી વાદર એ ઉપનામે ઓળખના.
 આવી બદારની અનાકર્ષક આકૃતિવાળો પુરુષ મોટપણમા વાદગાર
 કાર્યો કરે, આખા ગુજરાત કાઠિયાવાડની જુદાંએ રમી રહેશે,
 જીવણીખાનાની અપ્રતીમ સેવા બજાવશે, દિગ્મત રાખી વિદેશ-
 ગમન કરશે, ને લોકદિતના, સમાજના ચિન્હવ કાર્યો કરશે એવું
 કોઈ ધારી શકે નહિ, પરંતુ એજ આકૃતિવાળા પુરુષે એ સર્વ કાર્યો
 કરી દેશવિદેશમા ખ્યાતિ મેળવી છે એટલું જ નહિ, પશુ ગુજરાતના
 જીવનકલિદાસમા એમણે કરેલા કાર્યોને લીધે એમનું નામ હમેશને
 માટે નોધાયેલું રહેશે એમણે એમનું દુર્જલ ચરીર સમાજસેવાને માટે,
 સંસારસુધારાને માટે, તથા દુષ્ટચર્યાક્રિતને માટે અર્પણ કરી દીધું હતું,
 એ એમના એ દિશાનાં કાર્યોથી આપણે સદજ કહી ચકીએ છીએ
 ૩૫૫મને જે આ તારુનો ઉદય થયો ત્યારથી એ ધરનો તેમજ
 સમાજનો પશુ ઉદય થયો હતો એવું કહેવાની ગિયતિમા આપણે છીએ.

વિદ્યાભ્યાસ.

મહીપતરામની ઉંમર સાત વર્ષની થઈ એટલે તે હવે નિશાળે ભણવા બેસવાને માટે ઉંમર લાયક ગણાયા, ને તેથી વહીવેળાએ તેને નિશાળે ભણવા મઠ્યા મહીપતરામે પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કયો તે પછી એમણે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિમા આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, તેથી તે સમયનો શિક્ષણપદ્ધતિ કેવી હશે અને નિશાળામા શિક્ષણ કેવા પ્રકારનું તથા કેવી રીતે અપાતું હશે, શાળાઓ કેવા પ્રકારની હશે તે વિષે કંઈક ચિત્ર આલેખવું અત્રે પ્રાપ્ત થાય છે

મહીપતરામ જે નિશાળે ભણવા બેઠા હતા તે નિશાળ ગામડી કહેવાતી હતી એ ગામડી નિશાળોના મહેતાજીઓ ઘણું ખર્ચ આજણે હતા નિશાળમા ભણવાની શી નહોતી મહેનતાણ્યા જેવું નામ આપીએ તો વાગ તહેવારે, વારખર્ચે, વૈધૃત વ્યતિપાતે, પુણિમા અમાવાસ્યે અને એકાદલીએ મહેનાજીને દાણો, પચમાગ વગેરે ભોક્તની હજીયાનુસાર મળતો એજ મહેનાજીનું મહેનતાણું હતું ને તેટલેથી મહેતાજી સંતોષ માનતા નિશાળનો વખત થતો એટલે મહેતાજી હાથમા દહુમે રાખી મહો'ને મહો'સ્યે ફગતા ને પોતાના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીનું નામ ઉચે સ્વરે બોલી 'આઓ કે' એવી હાજી મારતા એ હાકલ જ આપડા બાળવયના નિશાળિયાના હાજી ગગડાવી નાખતી નિશાળિયા આખો ચોગતા, ગડના હાથમા પતથગપાટી પકડી ઘેરેઘેરથી બહાર આવતા, ચકલે ભેગા થતા ને એ ટોળાને મહેતાજી નિશાળ તરફ હાકી લઈ જતા મહીપતરામના સમયની ગામડી નિશાળના આ શિક્ષાગુરુ કે મહેતાજી

મહીપતરામ ગામડી નિશાળે અભ્યાસ કર્યા બેઠા તે છીપવાડની

કે ગોપીપુરાની નારણ મહેતાને નામે મચ્છર થયેલી નિશાળે બેઠા તે હું કહી શકતો નથી. તોપણ ગામની નિશાળ કહી એટલે એ નામે ઓળખાતી જાની નિશાળો લગભગ એક સગખી જ. શિક્ષણ પણ બધે એક સગખુંજ. એટલે છોકરાઓ જે નિશાળ પોતાના વરતી નજીક હોય ત્યાં બસવા જતા. મહીપત્રગમના ઘરની નજીકમાં હીપનાડની નિશાળ હતી, પરંતુ ગોપીપુરાની નારણ મહેતાની નિશાળ વધારે પંકાયેલી તથા એ પોને એ નિશાળે બેઠા કે બીજા તે ઝમરણ બદાર છે; તોપણ એમના મહાધ્યાયી નાગણ મહેતાની નિશાળે બેઠેલા હતા તે ઉપરથી એ પણ એજ નિશાળે બેઠા હશે એવું અનુમાન બાધું છું.

નિશાળોના મહાન તથા તેમાં અપાત્ર શિક્ષણ એ પણ જોવા જેવું હતું, એટલે એવું ચિત્ર પણ આતેખવું યોગ્ય જણાય છે. મહેતાજીના બાચનજિયાનો એક ઓગડો એ મહેતાજીની નિશાળ નિશાળિયા જોઈએ તો કેટલાક ઘડેલાને કેટલાક ઉવાડા. ૬૫૩ ટાંપએ પહેલું દોષ તો તે ગળાથી ઘુટણ સુધી પડેલની અગમખી. અગમખી અગતુ રક્ષણ તો બાબે જ કરતી દશે, પણ તેની બે દડો ઉડે ત્યારે તેને દિગંબર કેખડે તો ખરી. તો પણ ગોપીપુરાની સાધાણ વસતિ ઉચ્ચ અને સચ્ચારી એટલે શુદ્ધચના બાળકો દીકરાક ૬૫૩ પહેલી નિશાળે જતા. નિશાળ આડે દડાડે તો જોરા જોરી. તેમાં ખાડાખાબોચિયાની તો મથુત્રો જ નહિ માત્ર અમાચાખાને દિવસે શુરુપત્ની તેને ક્ષીપીગ્રુપી, માટે ઓઠગી પાડી જમાનને રૂચતી બનાવતી નિશાળિયાને બેસવનુ બધ ઉપર કોઈ સાગ શુદ્ધચનો છાંદો દોષ તો તે પોતાની સાથે સાદહીનો દહડો કે પથ-વુ બેસવાને મટે થેગવી લેનો આરો. કોઈ અમલદારનો દીકરો દોષ તો તે મહેતાજીની મોટે બેસે. મહેતાજીનો બેઠક ઉગી બેસતી ઉપર ન દાઘમાં છોકરાએને ડગાવવા ગખવામાં આવતી નેનરની ઓગી.

મહેતાજીનો ધાટો તો બાળક છોકરાને કપાવે એવો. એ ધાટાથી વખતે જમીન લીની ન થાય તો તે નશીબદાર. બહુવામા મુખ્ય વસ્તુ આકે, આકેના પથાખા, મોઢાના હિસાબ, ગણિત અને વાચન હસ્તાક્ષર સુધાગ્વાને ધુટવાના દોષિન્તા. આકમા બધા પાડાઓ, પાયા, અર્ધા, પોણા, દોઢા, અઢિયા, ઉઠા ને અગિયારી વગેરેનો મુખપાઠ, બારાક્ષરીના શિક્ષણની પદ્ધતિ કેમકે વિરય અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી એ પદ્ધતિમા સમયાનુસાર ફેરફાર કરવાની મગ્જ કે હિમ્મત મહેતાજીની નહિ.

સત્તરમી સદીમા થઈ ગયેલા મુજગતના કવિ નાકરે ચંદ્રદાસ આખ્યાન લખ્યું હતું તેમા ચંદ્રદાસના મુઠ્ઠાએ એને જે દમની બારાક્ષરી શીખની હતી તેને કેમકે અમે મળતી બારાક્ષરી મહીપત રામના સમયમા પણ શિક્ષાગુરુઓ શીખવતા હતા એટલું જ બસ નથી મહીપતરામ પછી કેટલે વર્ષે લેખક પણ ગામડી નિશાંગે બહુવા બેઠો હતો તેણે પણ એજ પદ્ધતિ પ્રમાણે બારાક્ષરી શીખી હતી આ ઉપરથી સદજ સમજશે કે, શિક્ષણની બાબતમા જૂના કાળથી જે ધરડ ધસાધ ધસાધને ખોખા રહી હતી તે જ વરડ અનુસરાતી હતી એ બારાક્ષરીનો મુખપાઠ નીચે પ્રમાણે લેવાતો હતો.

કકકે કેવેલો; ખખખો ખાખો, ગગા ગોરી ગાય વિધાય,
ધધે ધુધુસ માર્યુ જાય, નન્નો આવે દુમેલો, ચચ્ચાની ચોપડી,
છછા વઘા પોટલો, જજજે જેર વાણીઓ, ઝઝઝા રાણી શેરીકોટ,
નન્નો ખાડો ચચ્ચા, દદા પોણી ખાડે ખુટ, દદે ગયુ ગાડુ,
કકુ રાવણુ શેરી કોટ, દદુ રાવણુ ખુટ, તાતુ બોલે કાનૈયા, ચચ્ચા
બાસક વાવલે, દદા રાવણુ દીવેગીયો, ધન ધન ગ્રિણિયો, નન્નો
પટેલીઓ, પપ્પા પોણી પોટે, ફફે ફગતુ જેતુ જાય, બખખામાતુ
ચાદરાણુ, લલ્લે ભેર ભાજ, મમ્મે પાળ બાધી વગેરે વગેરે

આ ઉપરાંત નીતિના શિક્ષણ પ્રતિ મહેતાજીનું લક્ષ હતું

ખરું. નીતિના પાઠમાં એવો મુખપાઠ લેવામાં આવેલો હતો કે સવાળના પહેાળમાં વહેના હાલુ છ, દાતણ પાણી કંચુ છ, નાહી ઘોઘ માખાપને પગે લાગણુ છ, કકડો ફેા ખાણુ છ, નિશાળે બણવા બણું છ, ગુરની આજ્ઞા માનવી છ, બેસ કહે તો બેસણુ છ, હા કહે તો હાણુ છ, વગેરે વગેરે

શાળામાં તથા ઘરે દોપિસ્તા છુટનાની ટેવથી તે સમયના ધણા લોકો સાત લઢીઆ થયા હતા તેમના હસ્તાક્ષરની મરોડ, મોતીના દાણા જેવા આવે, એ બધું એવું સરસ હતું કે તેને કીધે તેઓ પ્રમિદિને પામ્યા હે એ સમયમાં છાપખાનાનો અભાવ હતો, એટલે લોકો એવા સાગ લઢીઆ પામે જ પુખ્તો લખાવના એ જમાનામાં નખાયેલી પોથીઓના અક્ષરો આજે આપણા જેવામાં આન્યાથી તે સમયની ગિથિતો આપણને મદદ ખાસ આવી શકે છે જેગવતીખાતામાં શિખા ગુરની યશસ્વી પદ્ધિ મેળવનાર મહીપતરામનો વિદ્યાજ્ઞ આવા પ્રકારનો હતો.

ગુજરાતી બાળકેગવણી પૂરી કર્યા પછી મહીપતરામ વિશેષ અભ્યાસ કરવાને માટે ગુજરાતી નિયામમાં દાખલ થયા એ સમયમાં સુરતમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી બે નિયામો ધ્યાપવ મા આવી હતી, એક ગોપીપુત્રમાં ને બીજી દરિયુરામાં ગોપીપુત્રની નિયામના મુખ્ય ગુરુ પ્રાણુચક્ર મહેતાજી ને દરિયુરાની નિયામના મુખ્ય ગુરુ દુર્ગામ મહેતાજી બન્ને શિખાગુરુઓ વચ્ચે શિક્ષણની બાબતમાં સંધર્ષ આવતી હતી બન્ને વિદ્યારુઓ પોતપોતાના દાખમાં પ્રવીણ હતા. પ્રાણુચક્ર મહેતાજીને સાદિત્યાદિનો શોખ હતો ને દુર્ગામ મહેતાજીને ગણિત, ખગોળ, જ્યોત્ષ્ણ, વિજ્ઞાન અદિનો શોખ હતો. એથી કરીને પ્રાણુચક્રની નિયામના વિદ્યાર્થીઓએ સાદિત્યાદિ વિષયમાં પ્રવીણતા મેળવી ને દુર્ગામ મહેતાજીના વિદ્યાર્થીઓ ગણિત વિષયે ને માટે પ્રસિદ્ધ થયા. મહીપતરામ

ગ્રાથ્યસંકરની નિરાળમાં બધુવા દાખલ થયા હતા એટલે સ્વાભાવિક રીતે એના મનનું વળણુ સાદિત્ય પ્રતિ વળ્યું ને એ વિધવના બીજ એમના હૃદયમાં રોપાયા ને સમય જતો તેમાંથી જૂઠું ઉત્પન્ન થઇ તેના પર સુદર યાદગાર ને ચસસ્વી ફળ બેગ.

મહીપતરામ ગ્રાથ્યસંકરની નિરાળે બધુતા હતા એટલે એ તેમના 'શિષ્ય દતા ખરા, પરંતુ દુર્ગારામ મહેતાજીની સાસારિક, ધાર્મિક, સામાજિક પ્રવૃત્તિ તરફ તથા તેમના લાપણા પ્રતિ એમનું લક્ષ હમેશા દોડતું હતું. એ સમાજસુધાગક કેવી રીતે સમાજના સુધારાનું કાર્ય કરતા હતા તે પ્રતિ મહીપતરામ દૂર જીભા રલા રલા દષ્ટિ ફેંકતા હતા. સસારસુધાગ, સમાજસુધાગ વગેરે બાબતોના બીજ મહીપતરામના હૃદય ઉપર આ પ્રમાણે બપુયે અબપુયે આટલી કાચી ઉમ્મરમાં રોપાતા જતા હતા

ગુજરાતી કેળવણી પૂરી થયા પછી અગ્રેજ કેળવણી લઇ પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવાનો વિચાર મહીપતરામને થયો. સુરતમાં અગ્રેજોના પગલા ધણા વહેવા એટલે સત્તરમી સદીમાં થયા હતા, પરંતુ તેમના એ પગલા માત્ર વેપાર અર્થે જ હતા. એ વખતે સુરતમાં મુગવાઇ રાજ્ય હતું. મુગવાઇ પછી સુરત નવાબની હકુમત તળે આવ્યું. એ સમયમાં કેળવણીખાતું એવી કોઇ સરકાર ન હતી. લોકો કેળવણી લેતા ન હતા એવું કંઈ નહોતું, પરંતુ વાચતા લખતા આવડ્યું તથા નામુ માડતા શીખ્યા એટલે કેળવણી મળી એવું લોકો માનતા હતા. લોકોની દષ્ટિ વેપાર-વણુજ અર્થે વિશેષ હતી, તોપણ ગજકાજની ધુરા, તેના દાવપેચ, તેને અગે લખાણની ઇમારત એ બધું તો સુરતની વસતિમાં નાગર કામરથ ને પાગસીને માથે હતું. નાગરનો ખેશો તો કલમ, કડાજી ને બરછી એ જ ધણા કાળથી ઉત્તરોત્તર આવી આવતો હતો, તેથી નાગરોનું ચિત્ત રાજકાજમાં પડેવાયેલું રહેતું. તેમને પોતાનું તથા

પોતાના કુટુંબનું ભણપોષણ કરવાનું હોવાથી તેઓ મુખ્યત્વે કગીને રાજ્યની નોકરી કરતા ને મોટા જવાબદાર હોઈ ભોગવના-
ઓથી કરીને તેમને તે સમયની ગજબાબા ફારસીના અભ્યાસ કરવાની જરૂર રહેતી, એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે અન્ય ભાષાઓનો પણ અભ્યાસ તેમને કરવો પડતો. જે સમયમાં જેનો અમલ અથવા જેનું રાજ્ય તે સમયે જે રાજબાબા હોય તેનું અધ્યયન એ સૂત્રાનુસાર મુગલાઈ અને નવાબી રાજ્ય દરમિયાન લોકો ફારસી ને ઉર્દુ ભાષાનો અભ્યાસ કરતા એટલું જ નહિ, પણ તેમાં તેઓ એટલી બધી પ્રવીણતા મેળવતા કે સમય આવે ખુદ મુસલમાન મુનશીને પણ પાણી જરાવના. એ ભાષા ઉપર તેમનો કાબુ એવો સરસ હતો કે અટપટી હજારનનો અર્થ કરવામાં તેઓ મુનશીની સાથે ટક્કર ઝીલતા આથી કેટલાકને મુનશીનું પદ પ્રાપ્ત થયું હતું. એમના કુટુંબીઓ આજે પણ મુનશીના અવટંકથી ઝોળા આપ છે. મને પોતાને યાદ છે કે મારા માતામદ તથા પિતામદ બન્નેને ધણું સારું ફારસી ભાષાનું જ્ઞાન હતું તેમને અગ્રેજ આવડતું ન હતું, પણ અગ્રેજ સરકારની તે બન્ને નોકરી કરતા હતા.

મહીપતરામના મમયમાં મુનશીની નવાબી ચઢ હતી એ વખતે તો અગ્રેજ લોકોના વાગ વાગના હતા, તથાપિ ગજબાબા તરીકે થોડો સમય ફારસી ને ઉર્દુ ચલાવી હતી તેમાં ધીમે ધીમે અગ્રેજ ભાષા દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન થતો હતો. અગ્રેજ સરકારે પદ્મિમરની કેજરગીનો આદેશ સને ૧૮૨૧ માં બે ગુજરાતી સાગરો ઉધારીને ક્ષેત્રે તે પછી સોળ વર્ષે એટલે કે સને ૧૮૪૨ માં અગ્રેજ સાગરો રૂપરૂપ આથી મહીપતરામ તેર ચૌદ વર્ષના થયા તે વખતે અગ્રેજ ભાષાનો અભ્યાસ કરવાને મારે સાધન તૈયાર હતું. સાધનનો લાભ લઈ તેનો જગજર ઉપયોગ કર્યો એવે એના મનનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. પરંતુ નગર ગાંધિના વોટદ

પુરુષોને એ ભાષા બણવા વિન્દ દહામદ એ વૃદ્ધો મનમા તે
 સારી પેઠે સમજતા હતા, કે આપણે નાગરોથી વેપાર થઈ શકનાનો
 નથી, એટલે નોકરી કર્યા વિના બીજો રમ્તો આપણને નથી,
 તથાપિ બહારથી એ ભાષા બણવા પ્રતિ વિરોધ દર્શાવતા, ને કહેતા
 કે અગ્રેજી ભાષા તો એન્ગ્લની ભાષા-યાવની ભાષા એ ભાષા
 બણવાથી ધર્મભ્રષ્ટ થવાય, વટવાઈ જવાય વગેરે વગેરે પોતાના
 વિચારને મળતા આવતા વાક્યો કહેવામા આવતા યાવની શબ્દોને
 કહ્યુંને સ્પર્શ થયો હોય અથવા બૂનેચૂકે એનો ઉચ્ચાર થઈ ગયો
 હોય તો સચેત્ત્વનાન કરવું પડે એવું મતન્ય તેમનું હતું જૂના
 વિચારના કેટલાક માખાપો તો પોતાના બાળકોને યાવની શબ્દોના
 ઉચ્ચારથી પોતાનું આવે તો નવડાવે પણ ખરા વૃદ્ધોન આ પ્રમાણે
 બોલવાનું કારણ પણ મળ્યું હતું સુગતમા અગ્રેજી નિશાળ મગ્ગર
 તરફથી સ્થપાઈ હતી, તેમ અગ્રેજ પાઠરીઓએ પણ નિશાળ
 સ્થાપી હતી તેમા પણ છોકરાઓ બણવા જતા હતા પાઠરીની
 શાળામા અગ્રેજીના અભ્યાસ ॥ સાથે અગ્રેજી ધર્મપુસ્તક માર્ગમથનો
 પણ અભ્યાસ છોકરાઓને કરવો પડતો હતો પાઠરીઓનું ધ્યેય
 વિદ્યાર્થીઓને એ ભાષાનું જ્ઞાન આપના કરતા તેમને નટલાવી
 ખિન્તી બનાવવા તન્ક વિશેષ હતું એવી માન્યતા લોકોની હતી
 સુરતમા મોટગોમરી નામનો પાઠરી હતો, તેણે એક નવરોજી
 પારંખ ન મના પારસી યુવકને નજાવી ખિન્તી ધર્મમા દાખલ કર્યો
 હતો આ મનાવથી આખા સુગત શહેરમા જારે હોહા થઈ હતી
 ન પેરવે એ જ માખતની ચર્ચા ચાલી રહી હતી ખુદ પારસી કોમમા
 પણ ખજબજાટ મચી ગઈ હતો આવા દાખલા બને ત્યારે કયા ના
 બાપની દિમ્મત પોતાના બાળકને અગ્રેજી ભાષા બણાવના તરફ
 ચાલે ? આ બનાવથી લોકોની શ્રદ્ધા અગ્રેજી બણાવવા ઉપરથી
 તદ્દન ઉઠી ગઈ નિશાળ ખાલી થઈ ગઈ, ને સખ્યા પણ ધરી ગઈ.

આની અસર સગ્રામી નિગાળમા પણ થઇ પણ એ શાળાને મુખ્ય શિક્ષક (હેડમાસ્ટર) ગ્રીન સાહેબ હતો એ ઘણો ડાઘા તથા સમય વિચારીને ચાનવાવાળો હતો. એણે તરત જ મોટામોટીના કૃત્ય વિરદ્ધ ભાવણો આપવા શરૂ કર્યા, તથા છાપાઓમા લખણે પ્રસિદ્ધ કર્યા, એટલુજ નહિ પણ મંસાગ ને સમાજસુધારક દુર્ગામ મહેત જની મદાવનાથી એ નવરોજી પારખને પાછો સ્વધર્મમા લખત કગયો અથી કોડોના મન પાછા ફરવાયા અને તેમની શ્રદ્ધા પાછી બેઠી ખરી, પણ તે લૂંચી અને પામળી એવુ હતુ છતાં પણ જે કોડોની આજીવિકા નોકરી ચાકરી ઉપર જ ગઢી હતી તેમના હૃદયના વિચારો તો માગકોને એ ભાષા બધાબધા વિના છૂટકો નથી એવા હતા મુગ્ધમા એ વખતે ડાઘા અને વિચારવંત પુરો હતા. જુદા ધર્મસુખ દના તથાપિ બાળકોના શ્રેયનો તેમને વિચાર હતો.

એ સમયમા મુગ્ધમા વડનગર નાગર શાંતિમા વળેજુદ, જ્ઞાનજુદ ને ધર્મનુસ્ત શુદ્ધ તાપીપ્રસાદ દેસાઈ દના એમણે પણ સમય બસવાન છે એમ માની, દીર્ઘદષ્ટિ રાખી, અગ્રેજી ભાષા ગજબપા ડ માટે તે બહુરી જ જોઈએ એવો અભિપ્રાય આપી પેતાના નજુ પુત્ર વીરપ્રસાદ, મલિધપ્રસાદ અને મદાદેવપ્રસાદને અગ્રેજી બજવાને મટે નિશાળે મૂક્યા બધનુ બાણ ઉપક્રુ દેમાજીએ પહેલ શ્રી, ને ગતો મોકલો શ્રી આખે એટલે હવે કોઈને એ ચાવની ભાષા બજવાનો અતગમ ગજો નહિ એવુ જોક્તા નાગરે એ પોતપોતાના માગકોને અગ્રેજી નિશાળે મૂક્યા પરંતુ એ પહેલાં તો કેવલાક માગપોએ તો પોતપોતાના બાળકોને અગ્રેજીને અભ્યાસ કરવાને માટે ગજ આપી હતી, ને તે અગ્રેજી બજના પણ હતા.

મહીપતગમ અગ્રેજી બજવાને નિશાળે બેઠા, તે સમયે એ

નિશાળના મુખ્ય શિક્ષક હેન્રી ગ્રીન સાહેબ દત્તા એમના મદદગાર શિક્ષક (આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર) દાદોબા પાકુરગ દત્તા એ વ્યક્તિના સમાગમમાં આબ્યાથી મહીપતગમ ઉપર જુદા જ પ્રકારના સન્કાર પડ્યા દત્તા દાદોબા પાકુરગ દુર્ગાગમ મહેતાજીના મિત્ર થતા હતા મહીપતગમે પોતે દુર્ગારામ મહેતાજીના જીવનચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે " સને ૧૮૪૨ માં એટલે સંવત ૧૮૯૮ માં સન્કારે સુગતમાં ઇંગ્રેજ ગૃહ સ્થાપી, અને તેના હેડમાસ્ટરની જગ્યા દાદોબા પાકુરગને આપી એ પુરુષ વિદ્વાન અને સદ્વિચારી દત્તા દુર્ગારામનું તેમની જોડે જોળખાણ થતા બેઠુની મગતી રાસ આવી. ઇંગ્રેજ જાળ્યા વિના અને ઇંગ્રેજ લણેનાની મોખત વચર દુર્ગારામના સુધરેલા વિચાર જાળ્યા દાદોબા સાનદાસચર્ચ પામ્યા હશે દુર્ગારામને સુધારાના કામમાં જોષએ તેવો સગાય મળ્યો હવે સુધારો કરવાની ઇચ્છા રાખનારા સત્પુરુષોની ટોળા થઇ એ બેની જોડે ખીજાએ બળ્યા એ ટોળામાં જે પાચ મુખ્ય નર દત્તા તેઓના નામનો પહેલો અક્ષર F લાવાથી પાચ દદાની મડળી કહવાતી દાદોબા, દુર્ગારામ, દનપતરામ માગતર, દામોદરદાસ અને દીનમણીશ કર શાસ્ત્રી એ પાચ દદામાં દત્તા એ સન્જનોએ પ્રથમ પુસ્તકપ્રસારક મડળી થયાપી ત્રયો જાપવાને શિલાજાપ વત્ર મુખ્યથી આપ્યો "

એ સમયે મહીપતગમની હિમ્મત ચૌદ પદર વર્ષની હતી દાદોબા અને દુર્ગારામ મહેતાજી એ બન્નેના પ્રસંગ સુગતમાં ' માનવધર્મ ' સભા 'ની સ્થાપના થઇ દુર્ગારામ મહેતાજી એ સભા દફતરદાર દત્તા એ સભાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમાજના તથા મસરના સુધારા પ્રત્યે બાપણે આપી લોકોનું અજ્ઞાન તથા તેમનો વહેમ દૂર કરવાનો હતો મહીપતગમ પોતે કહે છે કે " ચારી હિમ્મત એ વેળા ૧૪ વરસની હતી તોપણ હું માનવધર્મ સભામાં વખતે જતો ત્યાંના બાપણેમાં થોડી સમજ પડતી તોપણ મનોરંજક લાગતા દરિયા

મહેનથી દાફાના ઘર વગી જતા કેન્દ્ર ક માણ્યોએ મહેનાજી ઉપ-
 દ્રમના મ્યો, તે મે નજરે નેચો. દનો. મહેનાજીના બચાવ ક વાને
 એક વડુ પાગમી તેની પાછળ ચાલનો દનો અને પાડા ફરી દગામે
 કનાગને દૂર કગો દતો. તે વેગા હુ બાબુએ ચાલતો દનો એન્હુ
 મને મામરે છ માઝ હદય એ વેગ મહેનાજીના પક્ષમા હતુ. માઝ
 મન તેની બાળી ખેચતુ અને તેની નિદા સાભગી હુ નાપુચ
 થતો. " સુવાસનો કુડો ધરી મોખરે ચાલનાગની કેવી સ્થિતિ
 દેખ છે તેનો ચિન્તા નયા અનુભવ મહીપતગમને ચોંદ વર્ષની
 કાચી વયમા મળ્યા. આ જનાવે એના મન ઉપર ઉડી છાપ
 પાડેલી હોવી નેહએ દેશાય, લોકાચાર, રહીત્તવદાર વિગદ કામ
 કનાગને ધણુ ભોગવવાનું હોય છે, ધણુ નદન કરવાનું હોય છે,
 તોપણ તે માથે પોતે આગેનું કાચ નીકળપણે, આમદપૂવદ ચલાવે
 ગાખતુ નેહએ એવું કહક મહીપતગમના મનમા આનુ દશે.
 હજી તો મહીપતગમની જાત્યાવઝા હતી તેમનું વિદ્યાર્થીજીવન
 ચ નતુ હતુ એટલુ તો સ્પષ્ટ છે, કે જાદવયમા મરજ ઉપર પડેલા
 સગારો પુખ્ત વયે સુદહ થાય છે નજપણમા જો દિગ્મત હાતી
 નથી તે મોટપણે દેખાવ દે હ ને માણુમ નીકર જને છે મહીપતગમ
 વખતોવખત કહના કે આગર ને નેખમ એ બે સાથે સાથે જ ગહવા
 હોય છે આગર કમાવરી હોય તો માથે નેખમ પણ ખેડતુ પડે,
 ધપા ખાવા પડે, મગ ખવો પડે ને દાડકા પણ ભાગે એ બધુ
 છતા પણ 'યા હોમ કગને પડો ફોદ છે આગે' એ કવિ
 નર્મદાચક્રનું મૂલ મનમા ગળી મતુ મતુ મતુ તો આગ
 વખાજ જવાનું હોય ને લોગ નિદા કરે આગેન કાચમા વિલેપ
 ન મે તોપણ જો કયો લોકેના વત્યાણને અર્થે કન્વામા આવતા
 હોય હ તેમા પછી પાની કીધ વિના સર્વેએ મન્યા ન
 ગદેનનું હોય છે લોકો અજાન છે એમનું અજાનપણુ દૂર કન્વાનો.

આપણો ધર્મ છે. જે પોતાનો ધર્મ સમજી સદ્બુદ્ધિથી કાર્ય કરે છે તેનો દંભેશા વિન્યય થાય છે. મહીપતરામનું દજી મુધી વિદ્યાર્થીજીવન હતું, છતાં તેમનું મંતવ્ય એવા પ્રકારનું હતું.

અગ્રેજી શાળાની અંદર મહીપતરામના સદાધ્યાયી નંદશંકર તુળજશંકર ભાસ્તર તથા એદલજી મંનજીભાઈ મોદી આદિ અનેક વિદ્યાર્થીઓ હતા. મહીપતરામને નંદશંકરની સાથે મૈત્રી બંધાઈ હતી. મહીપતરામના જ્ઞાતિમુદારાના તથા સમાજસુત્રારાના વિચારોને નંદશંકર તરફથી અનુમોદન મળતું હતું. નંદશંકર પોતે ઠાવકા, ચોડા બોલા, મુદમા દમવાવાળા, મીઠી મસ્કરી કરનારા, લાગ આવે તગિયેથી કિતરેક ગબડાવી નાખે એવા બાહોશ, ચતૂર અને હોશિયાર વીર પુરુષ હતા. નંદશંકર મહીપતરામ વિષે કહેતા કે “ મહીપતરામ એટલાજ ગરબડિયા, કામ બધું સટરપટર પણ એમના મગજમાં બધું ચોક્કસ. આમહી સ્વભાવ તો ત્યારનો જ પ્રકટ થયેલો. તે પ્રેમાળ, સાલસ અને સાફ હતા. છેલ્લે લગી મારા મિત્ર રહેવા. ”

મહીપતરામ અગ્રેજી લખતા હતા તે વખતે ગુજરાતના ત્રણ નન્નાને નામે જાણીતા નરવીરો નંદશંકર તુળજશંકર, નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ, નવલગમ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા વગેરે આગળ પાઠ્ય અગ્રેજીનો અભ્યાસ કરતા હતા. એ વખતે શિક્ષણની પદ્ધતિ કેવા પ્રકારની હતી તે વિષે નવલરામે કવિ નર્મદાશંકરના જીવનવૃત્તાતમા ઇશારો કર્યો છે તે અત્રે લેવો યોગ્ય લાગે છે. કારણ એથી તે સમયે શિક્ષણ કેવું અપાતું હતું તેનું તાદસ્થ ચિત્ર આપણને મળે છે નવલરામ કહે છે કે, “ અગ્રેજી ગૂઢોમા પાચ વર્ષ બપ્પા પછી જે જ્ઞાન મળતું, તે હાલના માટ્રિક્યુલેટેડના જેટલું કુલ સર્વાંગે ગણાય, પણ એ જે જ્ઞાનની જાતિમા બહુ ફેર છે. હાલ સામાન્ય જ્ઞાન અને વ્યવહારોપયોગી કેળવણી વધારે મળે છે. તે વેળા કરતા

દાત અક્ષર, ઉચ્ચાર અને અનુચેષન ઉપર મહુજ વધારે ધ્યાન
 આપાય છે દાત ચોથા ધોરણવાળા અક્ષર નખે છે તેવા તે વેળા
 કોન-જમા જનાગ પણ ભાગ્યેજ રખતા, અને વખતે તે નેડણીની
 પણ મોગી જૂતો કન્ટા એના મદનામ ગણિતરૂન ને વેળા
 વધારે હતુ વર્ગ અમીકરૂ અને જૂમિતિના છ મકલ મનોવલનમદ
 તેા મની જ મનોમા સીખવત, અને મુરત જેમીમા તેા ગણિત
 શૂન્યવામિતિ પરિત ચાનતુ જે દાવ એમ એ ના જ અભ્યાસમા
 છે હનિદાન દિદમ્નાન અને ઇ નાકને વગભજ દાનના જેતો
 શીખનાને, પણ જમનના પ્રચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસના
 ટેલર ફૂલ જે મોટા પુસ્તકો વવગમા ખગોળાદિ વિદ્યાઓ હ નના
 મળતા વિગ્ન ભગે થોડી અને સિદ્ધાંત ભગે વનારે શીખવાતી
 કાષ કાષ રેણુ અવવિદ્યા પણ ચાનતી પરંતુ આતુ મધુ ચાન
 તે વેળા મધ જ કાલગ મેજવન એન મમજતુ નદિ ગણિતના
 અને વાચનના તા તે વેળા વજ જ જા હતા, અને જેના જેમા
 મુદ્ધિ ચ ન તેમા તે આગળ વવન વળી ચના તમામ ડો નને
 સમાન કેમવળી અ પવા ઉપર ત વેળા નમ વિશેદ આમદ નહાતો,
 કેમક વર્ધિક પરીમામા કે મવર કેમ અવ્યમ નતુ નદિ, પણ
 વગે ન માન્ય પ્રખાવ કેવો નધા તે ઉપર જ શિક્ષક સારો નગરો
 કલવાનો અમર એ તે વેળના શિક્ષકા મુદ્ધિ ભવર્ધી ચોતાના
 કામમા ઉસાહી જ હતા વળી તે વેળાના અભ્યાનકમમા ઇંગ્રેજ
 વાચનની ચોપડીઆ દાત કરતા થોડી આવતી ઇંગ્રેજ મલ કે
 પલમાના શિષ્ટ ગ્રંથો તે વેળા સ્કૂલમા ચાનના નદિ અગગ્ને તે
 દાન કામદો જ હર છે કે કેમ એ રક પગુ છે મરણુ કે જલુધા
 તે છોકગના જ્ઞાનગમિતિની ઉપગતના જ હોવ હ અને માક્ષગત્વની
 ઇલાનીમા એ અવશ્યતુ છે કે જે પુસ્તકો વાચવા તે વેક દાખવ
 તેચા કવવાના નદિ, પણ નળનાથી મમગમ જમ જ ઉપગવે

એવા જોઈએ. બીજી, તે વેળા ઉપલા વર્ગ સિવાય ગુજરાતીનો ઇંગ્રેજીમાં તર્જુમો કરાવતા નહિ, પણ ઇંગ્રેજીનું ગુજરાતીમાં રાજકીય ભાષાતર કરાવવા ઉપર જ મુખ્ય લક્ષ્ય રહતું. આ કારણથી અંગ્રેજી ભાષા મમજવાની શક્તિ સારી આવતી-મન કે દાન કરતા દાષક વધારે-પણ તે બોલવા લખવાનું સામર્થ્ય દાન કરતા થોડું.

ઇંગ્રેજ કે ગુજરાતી તે સમયની કેળવણી વિષે આ વાત પણ નોંધવા જોઈ છે એ બંને વાચનમાળાઓ સામાન્ય કે વ્યવહારી જ્ઞાનથી રહિત, પણ ધર્મનીતિમોઘક વાર્તા કે વિવેચનોથી ભરપૂર હોવાને લીધે બાળકોની ઉચ્ચ નાગણીઓ બહુ કેળવાતી, અને તે ધર્મ, નીતિ તથા દેશસુધારાના ઉત્સાહી યર્થ નીકળતા "

મહીપતરામે આવા સંજોગો વચ્ચે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. સુગતમાં એથી વિશેષ અભ્યાસ કરવાનું સાધન તે સમયે ન હતું. મહીપતરામને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી મુબાઈ જઈ 'ગ્રાંટ મેડિકલ કોલેજ'માં દાખલ થઈ વલકનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા હતી પરંતુ એ તેમની ઇચ્છા ફરિજૂત થઈ નહિ એના કારણે. ધણી હશે. પરંતુ પોતાની દુર્મળ ગિયતિ તથા દાકતરી અભ્યાસ પ્રતિ ન્યાતજ્ઞતાનો વિરોધ એ તો મુખ્ય હશે. મહીપતરામ ન્યાતજ્ઞતાના વિરોધથી કરે એવા નહિ હતા, તો પણ બીજા કોઈ સમજ કારણને લીધે એમનો ઉપલો વિચાર પાડી શક્યો નહ, ને એમને નોકરી સ્વીકારવી પડી એ નોકરી નિશાળના વડા વઘાર્યા કે 'મોનિટર'ની હતી પગાર મહિને ચાર રૂપિયાનો હતો પરંતુ થોડો સમય વીત્યા બાદ માસિક ચૌદ રૂપિયાના પગારવાળા આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરની જગ્યા ઉપર એમને નીમવામાં આવ્યા ચૌદ રૂપિયાની નોકરી મળ્યાથી ખુશી થવા જેવું તો આજની દૃષ્ટિએ ન કહેવાય એથી કોઈને આનંદ પણ ન થાય, ને એમજ કહેવાય કે આખરે ચૌદ રૂપિયા જ કેની ' પરંતુ આજે જેટલી મોંઘવારી છે તેટલી

મોઘવારી મો વધે કિપ નહોતી ને વખને ચૌદ રૂપિયાનો પગાર
સારો પગાર મળાનો હતો. ધણી ખગ આસિંગ ટ માગ્નરોના પગાર
એટલા જ ટુકડા હતા. વળી એવો સારો પગાર વિદ્વાન, હોશિયાર
ને આલાખ શખોને જ આપવામા આવતો હતો. ને તેવા માણસોને
પણ સમજાવી પગારીને સન્દાર મહા પગકાળએ મેળવતી. ટુકડા
આવા પગાર્યાળી ને ઠરી માનદ ને મોખાદાર મળાતી તેમા માન
આમડ મનાતા એથી મહીપતગમનો પગાર ઘણો થોડો એવય નહિ.

આજની મોઘવાગી જોના પગારની એટલી નાની ગકમમા
ખાણ, પીણ, જોણુ ને જણાવણુ શુ ? એગમા પેતાનુ તથા
કુટુંબનુ બણુપોષણ કેવી રીતે કરુ ? એવો વિચાર ઠાઠને પણ
આન પણ તે સમયમા મોઘવાગી ધણીજ એક રૂપીયાનુ દસ શેર
બાર શેર થી તેન તો પાણના મૂંચે મગે. દાણાદુધી અને જ
વગેરે મનનક શાકભાજી ને મરીમસાનો તો પૈસા એકમા પુષ્કળ
આવે. આવી જ્યા મોઘવારી હોય ત્યા ચૌદ રૂપિયાના પગારમા
અધિઅર્ધ ખર્ચા, અર્ધુ જણાવણુ એ જગ પણ મુશ્કેલ ન હતુ
એ વિચારે ને એ ધોરણે મહીપતગમે તેમના પગારમાથી ખર્ચ
નિભાવી થોડા ધણુ જણાવી ને તેને આધરે તેમણે અભ્યાસ કરવાને
મુખાઈ જણુ એવો દંડ નિશ્ચય કર્યો ને તેમ કરવાને તેઓ શક્તિમાન
પણુ થયા. થોડા સમય તેમણે માતરગીરી કરી, પગણુ એ માતરગીરી
દરમિયાન એમનો ધાધળીઓ, ગરમડીઓ, બ્યવસારી અને અચળ
વ્યસાવ દૂપો ગહી શક્યો નહિ. સુન્દરમા તે સમયે પરહેજગાર
મડળા નીમાઈ હતી, ને તેની તગ્ધથી પરહેજગાર પત્ર નીમણુ
હતુ એ પત્રના તત્રી (એટીટ) મહીપતરામ નીમાયા. આ પ્રમાણે
વીસ બારીસ વર્ષની ઉંમરમા પત્રના અધિપતિની જોખમભરેલી
જીસરી એમણે પેતાની મરદને નાખી એમના અધિપતિજીવનને
આ રીતે આરબ થયો, ને તેમા આગળ જતા વિકાસ થયો.

મહીપતગમે મહેનતમનૂરી કરી કાંઈક પંચો બેગો કર્યો ને તે પછી તે સને ૧૮૫૨ માં મુઝાફ જઈ 'એલિફન્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટ' નામે ઓળખાતી સંસ્થામાં અભ્યાસ કરવાને દાખલ થયા એ સંસ્થાના પ્રિન્સિપાલ દા. દાર્કનેસ દત્તા એમને દુર્ગાગમ મહતાજની સાથે સાડે ઓળખાતા હતા, તેથી મહીપતગમ મુજાફ ગયા ત્યારે તેણે એમને માહેમ ઉપર જવામજુની ચીકી વખી આપી હતી, એટલું જ નહિ, પણ તેની સાથે મહીપતગમનું ઓળખાણ પણ તેણે કરાવી આપ્યું હતું. દાકતર દાર્કનેસે મહીપતગમને 'એલિફન્ટન સ્કૂલ' માં પદ રૂપિયાના પગારની નોકરી આપી એક બાલુએ નોકરી ને બીજી બાલુએ વિદ્યાભ્યાસ એ ટિથતિ મહીપતગમની હતી એમણે એ જાને કાર્યો ઉમગયાં કયા, ને એલિફન્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટ 'ની પ્રવેશક પરીક્ષા પસાર કરી તેમાં અતે તે દાખલ થયા. નોકરી અને અભ્યાસ એ બે સાથે સાથે કરવામાં, એક કાકરે બે પક્ષીઓ માગવામાં વખતે જાને વગર દાયમાથી જાય એવો જય લાગ્યાથી મહીપતગમે નોકરી ટાલી દીધી ને ખતથી તે અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. પ્રત્યેક પરીક્ષામાં ઉચે નજરે ઉત્તીર્ણ થયાથી એમને શિષ્યવૃત્તિ પણ મળી કોલેજમાં એમણે ત્રણ વર્ષ મુધી અભ્યાસ કર્યો હતો એ ત્રણે વર્ષોમાં કોઈપણ વર્ષ શિષ્યવૃત્તિ મળ્યા વિનાનું ખાલી ગયું નહોતું પહેલે વર્ષે એમને દસ રૂપિયાની 'કલેગર કૉલેજિય' મળી બીજે વર્ષે પદ રૂપિયાની 'વેસ્ટ કૉલેજિય' અને દસ રૂપિયાની 'આયકવાડ કૉલેજિય' મળી ને ત્રીજે વર્ષે 'નોર્મલ કૉલેજિય' મળી હતી આખરે છેવટની પરીક્ષામાંથી પસાર થયા પછી સને ૧૮૫૫ ના જુન માસની ૧ લી તારીખે 'એલિફન્ટન સ્કૂલ' માં એમને માસિક ૪૦ રૂપિયાના પગારની નોકરી મળી ને રાવ સાહેબ મહીપતગમ વળી પાછા આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર નિમાયા એમની સરકારી નોકરીની ચરઆત આ પ્રમાણે થઈ

કોઈ પણ શાળા કે પાઠશાળાના સમજી ને વિદ્વાન શિક્ષા-ગુરુઓ એટલું તો સારી પેઠે તમજતા હોય કે કે નિશાળોમા તેા માત્ર ક્રેળવણીનો ને જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો આરંભ થાય છે, પરંતુ નિશાળોમા બહુી પરીક્ષાઓ પસાર કર્યાંથી બહુતર સંપૂર્ણ મળી રહેતું નથી, ને વિદ્વાન થવાતું નવું જ્ઞાન મેળવ્યું કરી વિદ્વાન થવું હોય તો શાળા છોડ્યા પછી ખાનગી અભ્યાસ પાછળ પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ. શાળાઓમા જે જ્ઞાન મળે તેને વિસ્તારવાને માટે શાળાની બદલ ને શાળા છોડવા પછી ધર્માગ્રજમારમા પડ્યા પછી પણ અવ્યોકનથી ને નવા નવા પુસ્તકોના અધ્યયનથી યોને જાતે પ્રયાસ કરવો જોઈએ એના પ્રયાસને માટે શાળાઓમા શિક્ષાગુરુઓ શિષ્યો પામે જુદા જુદા વિષયો ઉપર નિમંધો લખાવે છે, બાપણો અપાવે છે ને ' ઈએટિંગ સોસાયટી ' જેવી સંસ્થા સ્થાપી તેમા જુદા જુદા વિવાદીય વિષયો ઉપર વાદવિવાદ કરાવે છે ને એ રીતે તેમની જુદી ખીવવવાના સાધનોની વ્યવસ્થા કરી તેમને ઉત્તેજન આપે છે.

મહીપતરામ ' એડિક્શન પ્રિન્ટર' મા બહુવાને માટે દાખલ થયા તે વખતે તેમા ' ગ્રેડન્ટિસ નિટેરી અને માયન્ટિફિક સોસાયટી ' નામની સંસ્થા ત્યાના શિક્ષાગુરુએ સ્થાપેલી હતી તેમા બાપણો યના હતા, વાદવિવાદ થાયતા હતા ને નિમંધો વંચાના હતા. શિષ્યોએ જે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેમા વધારો કરવાનો એજ રસ્તો હતો. એ સભાની એક શાખા પડી હતી ને તેનું નામ ' ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી ' એવું હતું. મહીપતરામ એ બને મંડળના સભાસદ થયા, ને તેમા ઉત્સાહપૂર્વક તથા આગળ પડતો ભાગ લેવા લાગ્યા.

એ સમયમા સુરતમા દુર્ગારામ મહેતાજીએ બાલજી, વાલીઆ

વગેરે જ્ઞાતિઓમા નિર્દોષ બાળવિધવા ઉપર અન્યાય થતો હતો, જુલમ ગુજરાતો હતો, તેમની પ્રતિ ક્રૂરતાથી વર્તવામા આવતું હતું ને તેમને અનેક રીતે દુઃખ દેવામા આવતું હતું એ જોઈ એ વિધવાઓનો પક્ષ એણે લીધો ને ભાષણો દ્વારા તેમના દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો. એ બાબત વિશે ‘ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી’મા ચર્ચા ચાલી. એ વખતે એક પારમી મૃદુસ્થે એ વિષય ઉપર નિબંધ લખી મોકલનારને રૂ. ૧૫૦) તુ ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું. એ નિબંધનું ઇનામ આખરે કવિ હસપતરામને મળ્યું હતું. નિબંધ પ્રસિદ્ધ થયા પછી વિધવાવિવાહ કાયદેસર છે એવું સરકારે ઠરાવ્યું. કાંઈ પણ વિધવા કાયદેસર પુનર્લગ્ન કર ને તેને ન્યાય કે ન્યાતના પટેલીઆઓ ન્યાતખદાર મૂકે તો તેને ન્યાતમદાન મૂકનારા કાયદા પ્રમાણે ગુલ્લેગાર થાય કે નહિ તે નક્કી કરવાને માટે એ બાબત બારિસ્ટરનો અભિપ્રાય લેવાને માટે મહીપતરામને એક વકીલને રૂપિયા ૬૦ પહરથી આપ્યા હતા, પરંતુ એ રૂપિયા કાંઈ ખાઈ ગયું ને અભિપ્રાય લખાઈ આવ્યો નહિ એવું એમણે કહ્યું છે. આ હકીકત ઉપરથી મહીપતરામ વિશે એટલું તો આપણે કહી શકીએ કે વિધવાપુનર્લગ્નની તરફેણમા એ બળવચ્ચી જ હતો.

વિદ્યાનુરાગી મહીપતરામનું સ્થૂળ હવે બધાયું. કેળવણીના ઉપાસકને કેળવણીખાતું જ ગળે બધાયું, ને તેથી એમને ઘણો આનંદ થયલો હોવો જોઈએ. પોતાની અનેક અને વિવિધ પ્રવૃત્તિને એ ખાતુ ઘણું અનુકૂળ નીવડ્યું. એ ખાતામા રહી એણે શૈક્ષણિક પયોગી અનેક કાર્યો કર્યાં, એટલું જ નહિ, પણ કેળવણી બદાગના હત્તર કાર્યો કરવાને માટે એમને પુષ્કળ અવકાશ મળ્યો. છોકરા બહુલી સાજ પડે એટલે દુપટ્ટો ખખેરી ઘેર જઈ બાલબચ્ચાને રમાડી, લડાવી વખત ગાળવાનો કે વાતોના આપકા મારવાનો કે ગામની કુચલી કરવાનો મહીપતરામનો સ્વભાવ નહોતો. એ તો

વિદ્યાનુરાગી હતા. એમની પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિમય હતી. નવગ બેસવું એ એમના સ્વભાવને પ્રતિરૂઢ હતું, એટલે નોકરીમાં એકાદ પગભર થયા તે પછી મુંબાઈમાં તે મગમમાં ચાલતી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પ્રતિ એમનું લક્ષ દોડવા લાગ્યું. 'ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી'ના તથા 'રુદ્રદેવ સોસાયટી'ના સભ્ય તો એ બન્ના જ હતા. તે ઉપરાંત 'બુદ્ધિવર્ધક દિંદુ સભા' નામની નવીન સંસ્થા જે 'ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી'માંથી ઉદ્ભવી હતી તેના પણ એક સભ્ય બન્ના. એ બુદ્ધિવર્ધક દિંદુસભા ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીની એક શાખા જ હતી. જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી દિંદુ પાસેથી વગેરેની બનેલી હતી, પગલું તેમાં મોટો ભાગ પાસેથીઓનો હતો, તેથી એવા જ ધોરણે દિંદુઓની બીજી સભા સ્થાપવામાં આવે તો ઘણા દિંદુઓ તેમાં ઉત્સાહથી ભાગ લે એવા વિચારે એ નવી શાખા જોવી યદ્ય. મહીપતરામ એ બધા મંડળોમાં દાખલ થયા એટલું જ નહિ. પણ તે સંસ્થાઓના કામકાજમાં પણ ઉત્સાહપૂર્વક આગળ પડતો ભાગ લેવા લાગ્યા, તથા પોતાની હોશિયારી બતાવી મર્વને આજ્ઞવા સાગ્યા. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ પ્રત્યક્ષ અગ્રેષ્ઠ મરખડીઆ અને પ્રાધવીઆ સ્વભાવવાળા પુરુષને અનુદાતા હાથ આવે મરખડ કે પ્રાધવ કર્યા વિના એન પડે જ નહિ તેમ મહીપતરામને પણ એન પડે નહિ. મહીપતરામના આવા ઉમંગી ને ઉત્સાહી સ્વભાવને લીધે સંસ્થાઓના સભ્યોની તેમજ છતર જનોની જુદાંએ એમનું નામ સ્વાભાવિક રીતે આવતું ને તેથી એમની પ્રસિદ્ધિ ખાત્રમાં તેમજ મુંબાઈના નામ-રિક્ષામાં યદ્ય. મહીપતરામને અનુદાતા બોગકના માધનો મજાથી એમની બૂખ બાંચવા માડી.

સને ૧૮૫૬ માં બુદ્ધિવર્ધક દિંદુ સભાએ બુદ્ધિવર્ધક મંથ નામે માસિક પ્રગટ કરવા આગ્યું. એ માસિક પ્રગટ કરવાનો પિચા કરવાને માટે જે સભા મળી હતી તે મહીપતરામને ઘેર જ મળી

હતી, કારણ મહીપતરામ એ સભાના સેક્રેટરી કે મંત્રી હતા. એ વર્ષમા એ સભાના કાર્યવાહકોમાં નીચેનાં સહચર્યોના નામ દનાં:- મગાદાસ કીશોરદાસ પ્રમુખ, નર્મદાશંકર લાલશંકર ઉપપ્રમુખ, ચીમનલાલ નંદલાલ ને મુરલીધર ગીરધર કીલીદારો, કરસનદાસ મુળજી, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, કરસનદાસ માધવદાસ, ત્રિભોવનદાસ દ્વારકાદાસ વહીવટદારો ને મહીપતરામ સેક્રેટરી.

સને ૧૮૫૬ ની જુદિવર્ધક સભાના વહીવટદારોમા સંભાર-સુધારક અને મુખાધના વૈષ્ણવોના મંદિરો તથા તેમના આચાર્યો વિરુદ્ધ અડગ લડનારો મુખ્ય કરસનદાસ મળજી, મહીપતરામ સેક્રેટરી, નર્મદાશંકર કવિ ઉપપ્રમુખ અને ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક મુખ્ય સભાસદ હતા. એ જુદિવર્ધક સભાનું કામ જુદિવર્ધકની નિશાળો તપાસવાનું, લાપણો આપવાનું, ને ‘ગરતગોહતાગ’મા હિંદુ-સુધારા ઉપર લખાણો પ્રસિદ્ધ કરવાનું હતું કરસનદાસે પોતાનું એ કાર્ય ધમધોકાર ચલાવ્યું ને મહીપતરામે એમને હરેક રીતે મદાયતા આપી. પરંતુ સભાના કામકાજની અંદર સભાસદોમા માહોમાહે મતભેદ થોડા વખતની અંદર પડ્યો અને અતે કરસનદાસને અને મહીપતરામને પોતપોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપવું પડ્યું. એ સમયે સમાજસુધારાનો જ વા વાયો હતો. કવિ નર્મદાશંકર સંસાર અને સમાજસુધારા ઉપર ધણું લખતા હતા. સંસાર અને સમાજ સુધારાની આ ટોળીમા મહીપતરામે પણ ઝપલાવ્યું હતું ને આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, એટલું જ અત્રે કહેવું બસ છે.

કરસનદાસ અને મહીપતરામ વચ્ચેની મૈત્રી તો ઠેક સુધી રહી, પણ તે બેના સહકારમા થોડા સમયનો ભંગ પડ્યો. કરસનદાસના કાર્યોથી ખુશ થઈ તે વખતના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હોપ સાહેબે એમની બદલી ડોસે કરી. આથી એણે મુખાધમા ‘સત્યપ્રકાશ’ નામનું

પાક્ષિક સ્થાપ્યું હતું તેના તંત્રીપદનું જોખમી કામ મહીપતરામને સોંપ્યું. મહીપતરામે પણ કરસનદાસને પગલે ચાલી શુદ્ધિકૌશલ્યથી, બાહોશીથી તથા હોશિયારીથી એ પત્ર ચલાવ્યું. એમાં એમની કટાર એવી સરસ ચાલી કે એક પારસી શૂદ્રએ ખુશ થઈ એમને રૂ. ૨૦૦) નું ધનામ આપ્યું. આ પ્રમાણે મહીપતરામે પોતાની નોકરીની શરૂઆતમાં જ ઉત્સાહ, ઉદ્યમ, ચાલાકી, હોશિયારી વગેરે ગુણો પ્રત્યક્ષ કર્યાં. એથી એમની નામના વધી. પરંતુ અન્યપ્રકાશનું આધિપત્ય એમના નશીબમાં ઝાઝીવાર ટકી રહે એમ ન હતું. કરસનદાસની તબીબત ઢીસામાં સારી ગ્રહેતી નહિ હોવાથી તેમણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું ને તે મુબાઈ પાછા ફર્યા એટલે મહીપતરામનું તંત્રીપદ ગયું. તથાપિ સુરતના ' પરદેજમાર ' પત્રના અધિપતિએ મુબાઈના 'સત્યપ્રકાશ' જેવા પત્રનું અધિપતિપદ્યું મારી રીતે જાળવી એના મૂળ તંત્રી કરસનદાસની ખેડ જણાવા લીધી નહેતી.

પોતાની નોકરી ઉપરાંત ઉપસી બધી પ્રવૃત્તિ મહીપતરામની ચાલતી હતી. જુદી જુદી સભાઓમાં સભાસદ થવાથી તથા તે તે સભાઓના કાર્યોમાં ઉમંગથી ભાગ લેવાથી મહીપતરામને મુબાઈના સુપ્રતિષ્ઠિત અ.બગદાર મોઢેની માથે એળખાણ થયું એટલું જ નહિ, પણ તે તે શૂદ્રોની માથે મૈત્રી બાંધા. એ શૂદ્રોમાં મુખ્ય મુખ્ય સોરાબજી શ પુરજી બંમળી, મલખાની, માધવદાસ રૂપન. પદાસ વગેરે હતા. વિશેષમાં મહીપતરામ મુબાઈમાં હતા ત્યારે મુબાઈ દંતાકાના તે વખતના 'ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક હન્ડ્રેક્શન' મિ. ડી. આઈ. દાવડ સાહેબને ગુજરાતી બખૂલવા જવાનું થયું આથી મહીપતરામનો શરૂઆતનો વિચાર વૈદ્યકીય અભ્યાસ કરવો હતો. તે તે નમયસંજોગને લીધે પડ્યો. મેલવે પડ્યો હતો તેમ અંગ્રેજ અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી કાયદાનો અભ્યાસ કરવાનો નેમનો વિચાર

યથો દતો તે પણ દાવડ' સાહેબને ગુજરાતી શીખવવાનું આગ્રહી
પડે. મેલવો. પડ્યો. હલાકાની શાળાઓના ઉપરીની સાથે સંબંધ
થયાથી તથા નેમના સમાગમમા આવ્યાથી મહીપતરામને લાલ જ
યો. એ લાલ કેવો દતો તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. દાલ તો
મહીપતરામની શિક્ષણ પદ્ધતિથી, કાળેલિયતપણાથી તથા ખજરદારીથી
ખુશ થઈ સાહેબે મને ૧૮૫૭ માં અમદાવાદની દાખલના
હેડમાસ્ટરની જગ્યા ઉપર એમની કામચલાઉ નિમણૂક કરી.
પરંતુ આ સ્થળે પણ ઝાઝીવાદ ટકી રહેવાનું નિમણૂક નહોતું. ને
સમયના હલાકાના 'એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર' હોય સાહેબ દતા.
નેમની દૃષ્ટિ મહીપતરામ ઉપર પડી હતી. એ તેમની આખમા રમી
રજા દતા, ને તેથી એમણે મહીપતરામને પોતાના દાય નીચે
' ડેપુટી એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ' તરીકે લીધા.

અંગ્રેજ સરકારે ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી બણાવવાને માટે શાળાઓ
ઠાપી. પરંતુ તે મમયમા વાચન થોડું મારા સાગ પુત્રકો દતા
નહિ. પુત્રકોની ખોટ ખાતાના ઉપરી અધિકારીઓને જાળાવા
લાગી, ને તેથી મારા સાગ લેખકોને દાથે લખાયેલી વાચનમાળા
પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે તો ખાલકાના જાનમા વધુ થાય એવો
વિચાર શાળાખાનાના અધિકારીઓને થયો, ને તે મને ૧/૫/ માં
અમલમા મુકાયો તરતજ એક સમિતિ નીમવામા આવી ને નેમા
મહીપતરામને પણ સામીલ કરવામા આવ્યા એ વાચનમાળાના
પાઠોની પસંદગી, તેમના ક્રમ, વગેરે બાબત ધણેજ ઉદ્દાપોહ થયો
દતો, તેથી ખીજી જનની વાચનમાળા પ્રસિદ્ધ કરવામા અવી છે,
તોપણ હોયકૃત વાચનમાળા નો અદ્વિતીય જ રહી છે. એ માળામા
લખનારા બધા વિદ્વાન અને સાહિત્યરસિક હતા એ વાચનમાળાની
સમાલોચના કરવાનું કાર્ય આપણું નથી, તોપણ આપણા અદ્વિત
નાયકે તેમા કેટલે અંગે તથા કેટલે દરજ્જે ભાગ લીધો દતો તે

જોવું પ્રાપ્ત થાય છે મહીપતગમે પે તે કયા કયા પાઠો લખ્યા હતા તેની મને ખબર નથી, તથાપિ એટલું તો એમનાથી જાણ્યું છે કે એમણે એ કાર્યમાં વણે આગળ પડેના જાગ લીધે હતા.

શાળામાં તથા પાઠશાળામાં પોતાના અભ્યાસ દરમિયાન જે પુસ્તકોનું મહીપતગમને અધ્યયન થતું હતું તે ઉપરાંત બીજાં ઘણાં માનિત્યના તેમજ વિજ્ઞાનના પુસ્તકો એમણે વાંચી તેમનું મનન કર્યું હતું એમણે ગેઝેટીયર, જાણગન, વગેરે દરિયાનાં કાવ્યો વાંચ્યા હતા નોકરીમાં દાખલ થયા પછી પણ એમણે જુદા જુદા પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો છોડી દીધો ન હતો એ અભ્યાસ એમને પુસ્તકો ગ્યવામાં તથા શિક્ષાગુરુના એમનાં કાર્યમાં વણે ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો એમને વિજ્ઞાનનો ઘણો શોખ હતો, તેથી પુરુષ શિક્ષણપદ્ધતિપાઠશાળામાં એટલે કે ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં વિજ્ઞાનનો વિષય એ પોને જ શીખવના હતા.

મહીપતગમે અચેત્ત બાપનો અભ્યાસ સારી રીતે કરેલો, એ બાપના પુસ્તકો વાંચી તથા તેમાં અપરેના જ્ઞાનનું મારી મીને મનન કરેલું વિભાવનમાં એક વર્ષ ગઈ થી તેમાં રૂઢિ પણ થયેલી, ને એ બાપા ઉપર એમનો કાબુ પણ મારો જામેલો પરંતુ સંસ્કૃત બાપનો એમને અભ્યાસ નહોતો એમ એને વિષે કહેવામાં આવે છે એ બાપા તે સમયના શિક્ષણક્રમાં દગે કે નહિ તે વિષે નિશ્ચિતપણે કંઈ કંઈ પણ કહી શકતે નથી, તથાપિ નવનગમે તે સમયમાં શીખવાના વિષયનું જે ચિત્ર આપણને આપ્યું છે તેમાં સંસ્કૃત બાપાનું નામ જણાવ્યું નથી તે ઉપરાંત એ બાપાનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું નહિ હોય એવો સંજ્ઞા આપણને જાય છે મહીપતગમના નવાખ્યારીઓ નમદાસક નદસક વગેરેના પુસ્તકો ઉપરથી આપણને એમ જણાય છે કે તેમને સંસ્કૃત બાપનું જ્ઞાન

હોવું જોઈએ એવું મહીપતરામના પુસ્તકોની ઇમાગત તથા શૈલી ઉપરથી જણાવું નથી નવનરામના લખાણો ઉપરથી એમને સંસ્કૃત બાપાનું જ્ઞાન સારૂ હશે એવું જે આપણે કહી શકીએ છીએ તેવું મહીપતરામના પુસ્તકો ઉપરથી એમને સંસ્કૃત બાપા આવડતી હશે એમ કહી શકાવું નથી. રા. નરસિંહગવે તો એ સંબંધમાં એવું જ ચોક્કસ કહ્યું છે કે એમને સંસ્કૃત બાપાનું જ્ઞાન નહોતું એથી જ ઘણીવેળા એ જમરડો વાગતા. તથાપિ એ સાથે એટલું પણ કહેવું યોગ્ય લાગે છે કે શિક્ષ ગુરુનું જોખમ બરેલું કામ માથે પડ્યા પછી એમણે એ બાપાનું જ્ઞાન મેળવનાનો પ્રયત્ન કર્યો. હશે જ, ને એમની એ ઉણપ એમણે સુધારી લીધી હશે કાળજી ગુજરાત શાળાપત્રના આબના લેખોની બાપા, તેમના શબ્દોની જોડણી સંસ્કારી તો ન જ કહેવાય, પરંતુ એ જ માસિકના થોડા વર્ષ પછીના અંકોમાંની ઇમાગતમાં તેમજ તેમાં વપરાયેલા શબ્દોની જોડણીમાં સુધારો થયેલો સ્પષ્ટ માન્ય પડે છે એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સંસ્કારી પુરુષોના સમાગમમાં આવ્યાથી તેમજ એમણે લીધેલા પ્રયાસથી એમની બાપા, જોડણી વગેરે બધું સુધરી ગયું હતું.

રા. નરસિંહગવે એ સંબંધમાં કહ્યું છે કે “ મહીપતરામને સંસ્કૃત બાપાનું જ્ઞાન નહોતું, પરંતુ પ્રાર્થના સમાજની પ્રવૃત્તિને યોગે બોળાનાયના સસર્જથી એ દિશામાં પણ સંસ્કાર હેમને સારા પ્રાપ્ત થયા હતા. [સંસ્કૃતમય ગુજરાતીના અભ્યાસારી મનસુખ રામ સૂર્યરામ મહીપતરામના સંસ્કૃતના અજ્ઞાનનો ઉપહાસ કરવાને કહેતા કે—વિનાયકથી આવ્યા પછી મહીપતરામને ‘સંધ્યા’ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ આવડતો નહોતો અને ‘સજા’ એમ બોલતા હતા, આ ઉપહાસ કરનાર એ પડિતને ખમર નહોતી કે ‘સંધ્યા’ શબ્દનું પ્રાકૃતરૂપ ‘સજા’ એ કાશીના નાગરોમાં

તેમજ અરુના નાગરોમા (ખાન કરીને આલ્મોમા) અતિ પ્રય
સિત હતુ] આમ છતાં સરકંત આપાના મર્યાદિત જ્ઞાનને પગિયાએ
કેટલાક ગુણ પ્રસંગે ઉત્પન્ન થતા હતા પ્રાર્થનામ દિલી વેદી
ઉપરથી આવતી મરોના ગળે વાચતા મર્ગો દેવસ્ય ધોમદિ એ
વાક્યમા મર્ગોને બદલે નિયમસર મર્ગો એમ મહીપતરામ ઉચ્ચારતા
હતા, અને ભોજાનાથ ગુરુથી સાબળતા હતા બીજો દાખલો
' પ્રાર્થના મમાજ ' તરફથી પ્રગટ થતી કે-નીક પ્રસિદ્ધિમા સિદ્ધાન્ત
વાક્ય તરીકે મૂકેના પ્રાર્થના માગાના એક શ્લોકમા નીતિ સ્વધર્મ
નિયમો સઘઠા વઠાવ એ પકિત ભોજાનાથની રમેલી ફેરવીને
સ્વધર્મને મદલે મદ્દર્મ એમ મહીપતરામ મૂક્યે જતા હતા,
' સ્વધર્મ ' એટલે તો અને તપસાદે તો એક કીર્તનમા ઉપદેશસૂત્ર
તરીકે લીધેનુ વચન ' પાગો નિજ નિજ ધર્મ, એમ પોતપોતાનો
કરેક પથ ચઢ જાય, એમ મહીપતરામના મનમા વાધો હતો, પ્રગુણ
પકિતમા એ શબ્દને સાથે ' સદર્મ ' શબ્દ મૂક્યાથી થતો છદો
બગ મહીપતરામને અદસ્ય હતો પણ ભોજાનાથના પદવિધાયક
અવધુને ખુચ્ચેના હતા તેથી ભોજાનાથના પ્રશ્નોમા ' સ્વધર્મ '
એમ સુધરે અને મહીપતરામ પાછો ' સદર્મ ' એમ ફેરવે આખરે
થાકીને ભોજાનાથે નીતિ સ્વધર્મને બદલે મદ્દર્મ નીતિ એમ
ગો ની બનેના વાધા દાખ્યા ત્રીજો દાખલો સામાન્ય રૂપનો છે
સરકૃત શરોને સળધે સ્વદીધાલિકની શુદ્ધાશુદ્ધિમા મહીપત
રામને હાથે ત્રિચિત ગડબડગોટા થઈ ગયેલા હેમના હસ્તનેખોમા
દેખાવ દેતા, ઉદાહરણ તરીકે નીચમ ' એમ અશુદ્ધ પ્રથમ લખેલુ
હોય તેમા દીર્ઘ ' ની ' છેકી નાખી સ્વ ' નિ ' મૂકે અને
વળી પાછો તે છેકી પ્રથમનો અશુદ્ધ અક્ષર જ લખે "

સને ૧૮૫૮ ના ફેબ્રુવારી ગસની ૫ મી તારીખે મહીપતરામની

બદલી ધોધાના ડેપ્યુટિ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે થઇ. પરંતુ ધોધે તે જાજું રહ્યા નહોતા. તે ધોધામાં ઠરીઠામ થયા નહિ થયા એટલામાં એટલે કે લગભગ એક અઠવાડિયાની અંદર ખેડાના ડેપ્યુટિ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે તે નીમાયા ને તેથી તા. ૧૨ મી ફેબ્રુવારીએ તે ખેડે ગયા. એ પછી ૧૮૬૦ નું ચાદમાર વર્ષ આબ્યું.

પરદેશગમન.

કરવા નીકળ્યો કોડથી, આ અવસરમાં આપ;
પકડી વાત પ્રમાણુ તે, રાખી મહીપતરામ.
નાગર નર દારે નહિ, હારે હોય હનન;
કહેવત તેં સાચી કરી, રાખી મહીપતરામ.

હલપતરામ.

મહીપતરામ વિદાયત જવા તૈયાર થયા ને ગયા તે વખતે કવિ
હલપતરામે ઉપલી ઉકિત એમને વિષે ગાઈ હતી. મહીપતરામના ખીળ
મિત્ર, સંસારમુધાગક કવિ નર્મદાશંકરે પણ એમને વિષે એ વખતે

સળંગન મહીપન મુણજે, દિસોળનની વાણ,
જ્યાં જાયે ત્યાં જોઈજે, સુધારાની ખાણ.
જેમ યાત્ર અંતર અધિક, પ્રીત વધાર વધાર;
જૂમિતિ ત્રેદિ અનંતમા, મુણ ઉત્તર બહુ ધાર.
અમને પ્રિય સંભારજે, કરજે શુભની જાણ;
અવકાશે કાગળ લખી, બણજે મધુરી વાણ.
ઈશ્વર ધુજ રક્ષણુ કરો, ધન વચથી બરપૂર.
એ આશીષ અમ સર્વનો, જય જય કરે ધ્રું ચર.

એમ ગાયું હતું. કવિ હલપતરામ અને કવિ નર્મદ જેવા દિસોળન
મિત્રોના, એકજ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારા સદાચકના તથા વેદપાઠી બ્રાહ્મ-
ણોના હૃદયના આવિર્ભાવના આશીર્વાદોથી મહીપતરામનું પરદેશગમનનું
પ્રકરણ આદરવું મને યોગ્ય લાગે છે. સને ૧૮૫૯ સુધીની મહીપન-

રામની કાગ્જીદિ આપણે વાચી પણ એમના જીવનનું ધણ ઉદય-
પાથનનું વર્ષ તો સને ૧૮૬૦ નું એ વર્ષમાં મહીપતરામે વિદેશ
ગમન કર્યું

પ્રાચીન સમયમાં જૂના વિચારવાળા પુરુષો મુખ્યત્વે કરીને દત્તા
વર્ષોના વર્ષોથી ચાલી આવેલી પ્રજાનિ કે રૂઢિમાં જરા પણ ફેરફાર
કરવાની તેમની કશી નહિ તેમ દિમ્મત પણ નહિ સુધારો તો કરી
શકાય જ નહિ, ને કહિ કંવા જમ્મએ તો તે સુધારો થાય, એટલે
ન્યાતિના કે સમાજના મધ્યોમાં જ રહવાનું કે રિચ્છવાનું ન્યાતિ
કે સમાજ નિરુદ્ધ જે કાંઈ પગલું જરૂરમાં આવે તે સમાજને પગલે
નહિ ને તેથી એવું પગલું બગાડવાને પહી ગમેલો કે ગાડો મહે
વામાં આવે પરિસ્થિતિ આવી તેાય ને સમાજના મનોવિચાર સકુ
ચિત હોય તેવે વખતે વિદેશગમનનું સાદસ ખેડવું એ જ મસ્કેલીની
અને જીદગીનું જોખમ ખેડવા જેની જામન હતી તેમ એ પ્રશ્નનો
કાયડો ઉકેલવો એ પણ ધણુ કઠિન હતું જ્ઞાતિય વાણીયા કે
અન્ય જાતિયા દિદુરતાનનો કિનારો છાલી જવાનું નહિ અટકે જ
અટકવાનું હતું 'જે ઉતરે અટક, તેની સામે ચઢે કટક' એવી
પરિસ્થિતિ હતી તેમ કંવાન ચાટે જ્ઞાતિના બધનો દત્તા તેમાં વળા
મહીપતરામ વડનગરા નાગર નાગરની જ્ઞાતિ ઉચ્ચ ગણાતી હતી,
એ ન્યાતના બધનો ધણા સખ્ત અને અભેદ દત્તા એટલે એમ
નાથી તો વિદેશ પ્રવાણનો ઉચ્ચાર જ કેમ થઈ શકે ? એવી જૂની,
કાળના કાળથી ચાલી આવેલી રૂઢિ કે પ્રજાનિના સમયમાં જ્ઞાતિ
વિરુદ્ધ પ્રદેશ ખેડવાની દિમ્મત પણ કાણુ કરી શકે ? અજ્ઞાન ભેદો
અને અભણ સ્ત્રીઓ તો એમ જ મોત કે દાય દાય 'પરદેશ
જવાય જ કેમ ? ગિયામાં એમ મામ સુધી રહવાનું ' ઉપર આજ
ને નીચે પાણી ' આવું શું ને પીનું શું ? દિગ્માના તો પાણી
ખારા ' એ ખારા પાણી પીવા ? ને જમવું શું ? વદાણુયા મહ

બહાર છે ? રાંધે કોણ ને ખવડાવે કોણ ? માદા સાજ પડ્યા તો
 માકરી કોણ કરે ! ને કદાપિ બોમબોમે વડાણ ફૂલ્યું તો બોમ
 લાગ્યા ! જીવતા ચૂઆ ! ! ના, રે, બા, અમારે તો ટેશે એ જવું
 નથી અને વિદેશે એ જવું નથી ને સગાવડાવાને જવા દેવાએ નથી.
 આવા આવા તે સમયના લોકોના વિચારો હતા. એવા સમયમાં
 વિદેશ જવાનું બીકું ઝડપવું એ કાંઈ મહીપતરામની દિમ્મત આછી
 કહેવાય નહિ. આણું દિમ્મતવાન પગલું મહીપતરામે બધું તેને માટે
 એમને અમદાવાદના સરદાર બોળાનાથે 'દિમ્મત બદાહર' નો ઇસ્કાળ
 આપ્યો હતો, એ યોગ્ય જ હતું.

સુરતમાં અંગ્રેજોનું આગમન પ્રથમ થયું હતું, એટલે સુરતના
 લોકોનો એમની સાથે પરિચય તથા સદવાસ સૌથી પ્રથમ થયો હતો.
 તેમજ સુરતમાં કેળવણીનો આરંભ પણ વહેલો થયો હતો. મુંતના
 લોકો એ કેળવણીનો લાભ લેવા લાગ્યા હતા. તેમાં નામરોનો પેશો
 કલમ, કાઠી ને બરછીનો એટલે એમણે તો કેળવણી લેવાનો લાભ
 ઓધી વહેલો લેવા માડેલો. બરછીના સમયમાં ધણાએ એનો ઉપયોગ
 કરી કીર્તિ મેળવી હતી અંગ્રેજી ગણ્ય અમલ દરમિયાન બરછીનો
 કાજો ઉપયોગ કરવાનો ગયો નહિ એટલે બરછી પણ ધીમે ધીમે
 કટાઈ જવા લાગી ને આખરે વિસારે પડી. આથી એમને તો રથા
 બે રથા. કયા તો લેવી કલમ કે કયાતો સ્વીકારવી કાઠી. કેટલાકે
 કલમ ઉંચકી ને કેટલાકે કાઠી પકડી. કલમ પકડવાવાળાને વિદ્યા
 બધી અંગ્રેજી તરફારની નોકરીમાં રહી પોતાની વંશપરંપરાથી ઉનગી
 આવેલી મુસદ્દીગીરી બનાવવાનો જ માર્ગ હતો. નામરોએ એ
 નવીસંધાપણું બનાવ્યું છે ને તેને માટે તેઓ આજ દિન સુધી
 એ કલામા અદ્વિતીય જ રલા છે. મહીપતરામ પોતે એ નવીસંધા
 વર્મના દના. એમણે અંગ્રેજી કેળવણી લીધી હતી, તેથી એમના
 વિચાર મુલ્યવાં હતા, એમનો વહેમ તેટલો દૂર થયો હતો, ને એમના

વિચારે પણ તેટલા જાહેરાતો દત્તા. એ પણ ખરું કે એમના એક-
લાના જ વિચાર જાહેરાતો દત્તા તેમ પણ ન હતું, પરંતુ એ
સમયના ધણીખરા કેળવણીના લોકોના અસહનના ધાર્મિક વિચારોમાં
ફેરફાર સમયાનુકૂળ થતો જતો હતો. પરંતુ એ વર્ગ ઘણો નાનો
હતો, એટલે તેનાથી ઉઘાડે ચોક પોતાના સુધરેલા વિચારોનું પ્રદ-
ર્શન થઈ શકતું ન હતું. એક પક્ષ આવો હતો ત્યારે બીજો તરફ
ધર્મચુસ્ત હતો. યાવની બાપાનું અધ્યયન એજ તેમને મતે અધા-
ર્મિક હતું, તો પછી સમુદ્રયાત્રાની તો વાન જ શી કરવી ?
તથાપિ નાગરો પૂરા મુત્સદ્દી હોઈ સમયનું પરિબલ અવલોકવાવાળા
હતા, અને તેથી એવું શિક્ષણ પોતાના બાળકો લે તે પ્રતિ તેમણે
સંમતિ આપી હતી, તથા એને અંગે થના ધાર્મિક વિચારો પ્રતિ
તેમણે જાણ્યે અજાણ્યે આખ આડા કાન કરવા માડ્યા હતા.
મુગલાઈ અને નવાબી રાજ્ય અમય દરમિયાન ફારસી બાપામાં
પ્રવીણતા મેળવી રાજ્યના મુનશીનું, તેઓ ધર્મચુસ્ત હોવા છતાં,
કાર્ય કરતા હતા તો પછી જેનો રાજ્ય અમય તેની બાપા શીખ-
વામાં બાધ નથી એવું માની પોતાના બાળકોને તે બાપા શીખ-
વાને ઉત્તેજન આપતા હતા. આટલો ફેરફાર એ વહીવટના કે
વૃદ્ધોના ધાર્મિક મતની અંદર થયો હતો તથાપિ પરદેશગમન જેવા
અતિ પાતકી કાર્યને તેઓ પોતાનું અનુમોદન આપી શકે એવી
સ્થિતિ હજી આવી ન હતી. પરિસ્થિતિ આવી હતી. મહીપતરામ
એ બહુ જાણુતા હતા તથા સમજતા હતા તે છતાં તેમણે પરદેશ
જવાની હિમ્મત લીધી તથા બહાદુરી બતાવી તેને માટે સરદાર
બોળાનાથ પાસેથી હિમ્મત બહાદુરનો અતિ માનવતો ઇલાજ તે
મેળવી શક્યા હતા. સરદાર બોળાનાથે પોતાના રાજકામની નોધ-
પોથીમા નીચે પ્રમાણેની નોધ કરી હતી.—“ ત્રીજી અપ્રેલ ૧૮૬૦
હિમ્મત બહાદુર મહીપતરામ રૂપરામ ઇચ્છાક તા. ૨૭ મી માર્ચે

ગયા.' જે વખતે મહીપતરામ ઇંગ્લાંડ ગય છે એવું એમના સાબળવામા આવ્યું ત્યારે પણ તેમણે પોતાની નોંધપોથીમાં ૨૩ મી ડિસેમ્બર ૧૮૫૯ ને દિવસે નીચે પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ કરેલો જેવામા આવે છે. " સાબળવામા આવ્યું છે કે મહીપતરામ ઇંગ્લાંડ ગય છે. ધન્ય છે એમને ! ઇશ્વર કૃપા મોટી કેમકે ઇંગ્લાંડ જવાને એમને બુદ્ધિ આપી સારો યોગ મેળવ્યો. ઇશ્વર એમને સદાય યાચો. આપણા ગુજરાતીમા તેમાં ખમ્મસ કરી નાગરમા એમનું મુખ્ય નામ લખી રાખવા ઘટારત છે. આ મન જુના વહેમી લોકના વિચારથી ઉત્તરો છે, પણ નિચારસીધ વિદ્વાનો છે તે સાબળા રાજ થયા વિના નહિ રહે. "

મહીપતરામ ગુજરાત કાઠિયાવાડના નાગરોમાથી વિભાગત જનાર પહેલા જ હતા એમ કહેવાય છે, પરંતુ એની પહેલા નડીઆદના ખાડીદાર કુટુંબના દેસાઈ માયળદાસ દેસાઈ/ભાઈ વિભાગત ગયેલા હતા. એ સામળદાસ વિષે એવું કહેવાય છે કે:—

નડીઆદ ગામની નવ બાગોળો, નવજા બરીને નગખો;
મો પેટીઓ શોધી જુઓ, પણ નહીં સામળદાસ સરખો.

એના પછી ગુજરાતીમા મહીપતરામ બીજા હતા.

મહીપતરામ પોતાની જ ઇચ્છાથી વિભાગત જતા હતા એમ ન હતું. ગુજરાતમા ગુજરાતી માન્તરેને કે મહેનાજીએને પદ્ધતિ-સરતું જ્ઞાન આપ્યાથી સમાજને ફેળવણીનો મોટો લાભ થયો એવો ફેળવણીખાનાના અધિકારીઓનો અભિપ્રાય થયેલો એ ખાનાના અમલદારોના સમગ્ર વિચારે કોઈ સારા વિદ્વાનને ઇંગ્લાંડ મોકલી ત્યાં જેવું પદ્ધતિસરતું શિક્ષણ આપાય ■ તે જોઈ તથા તેનો અનુભવ લેઈ આવે તે પછી તેને પુરવશિક્ષણપદ્ધતિપાઠશાળામાં એટલે કે ટ્રેનિંગ ટાલેજમા મુખ્ય અધ્યાપક નીમવો એવો દરાવ થયેલો.

આથી સૌથી પ્રથમ નંદશંકરને ઇંગ્લાંડ જવાને માટે ખાતાના ઉપરિ અધિકારી તરફથી ધણીવાર કહેવામાં આવેલું તથા આગ્રહ પણ કરવામાં આવેલો. કારણ તે સમયના ખાતાના સર્વ શિક્ષકોમાં નંદશંકરની પ્રતિષ્ઠા સૌ કરતા વિશેષ હતી. એ પોને વિદ્વાન, વિચક્ષણ, બુદ્ધિવાન હતા અને પોતાની મુખ્ય-મુદ્રાથી, વિશાળ અને ભવ્ય કપાળથી, ગૌર વર્ણથી, શરીરના ખાંધાથી તથા સામા પુરુષ ઉપર પ્રતિભા પડે એવા દેખાવથી અગ્રેજ અમલદારોને ઘણા પ્રિય થઈ પડેલા હતા. એમના ઉપર સાહેબ લોકોનું એટલું બહુ વદાલ હતું કે એમને એ લોકો નંદને ઉપનામે જ સંબોધતા. આ પ્રમાણે અમલદારોનો એમના પ્રતિ પક્ષપાત હતો. નંદશંકરને બહુ પીનવવામાં આવ્યા, પરંતુ એમનાવી ઇંગ્લાંડ જવાને હા પાડી શકાઈ નહિ. એના કારણે ઘણા દશે, એ મુદ્ધારાના હીમાયતી હતા. પરદેશ જઈ ત્યાંના શિક્ષણનો અનુભવ લઈ આવ્યાથી એમને ઘણે લાભ થશે એ તે સમજતા હતા. પરદેશગમન કરવાનો તેમનો વિચાર પણ હતો. તેમનામાં તેમ કરવાની હિમ્મત પણ હતી. પરંતુ પરદેશગમનની વાત માતાપિતાની, વડીલોની તથા આમજનોની આગળ મૂકતા તેમના તરફથી સમયની પરિસ્થિતિને અંગે થતા વિરોધને લીધે, માતાપિતાના તે એકના એક પુત્ર હોવાથી એમના તેટલા સમયના વિયોગને લીધે તેમના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતી ને પોતાને પ્રત્યક્ષ થતી કંઈક લાગણીને લીધે કે અન્ય કોઈ કારણને લીધે એ અમલદારોને ના કહેતા હતા. અન્કિન સાહેબે એમને કહેલું કે “ જો તમે વિદ્યાપત્ર જશે તો ત્યાં જઈ શિક્ષણપદ્ધતિ જોઈ આવશે તો ગુજરાતમાં બહુ ફાયદો કરી શકશે. ” પરંતુ નંદશંકરે કહેલું કે “ મારા વૃદ્ધ પિતાએ રોવા માડ્યું કે ‘ હું તને વિખુટો નહિ મૂકું. ’ સાસરીયાં પણ બહુ જૂના વિચારના. ઘરમાં કાંઈ દ્રવ્ય નહિ, કંઈનું કંઈ ચાલ ને બિબિધમાં

સાસરાવાળાં જોડે ઝડા રાખીએ તે કેમ પરવડે ? જવાનું મન તેા ધણું પણ ના કરેલી પડી તે પછી કેટલાંક વર્ષ બાદ મહીપતરામ વિદ્યાવત ગયા. જો પિતા જીવતા ના હોત તો હું અવસ્ય જાત જ. ”

આ પ્રમાણે નંદચંકર તરફથી વિદ્યાવત જવાને માટે ચોકબો ધસીને નકારનો જવાબ આપ્યો ત્યારે ખાતાએ ખાનાના બીજા ઘણા બાદોશ શિક્ષાગુરુઓને વિદ્યાવત જવાને પૂછાવેલું. વિદ્યાવત જવાનું એ બીહું દોષએ ઉપાડ્યું નહિ, પરંતુ તે વેળાના ચાળાખાતાના ઉચરી હોય માહેબનો મુકામ અમદાવાદમા દતો ને વખને મહીપતરામ પણ વાચનમાળાના કામને અંગે અમદાવાદ દના. એક દિવસ હોય સાહેબે મહીપતરામ આગળ ઇંગ્લાંડની નોર્મલ સ્કૂલ સંબંધી વાત કરી ને તે પછી કહ્યું કે “ ત્યાનો મુદારો અત્રે આગુવો જોઈએ. નિશાળો અબાવનારા મહેતાજી કેળવાયેલા નહોય ત્યા લગી કેળવણી આપવાનું કામ તારૂં ચાલી શકે નહિ માટે તમે ત્યા જઈને બધાવવાની મુક્તિએ શીખી આવો. તમારા ખરચનો બહેબજા હું કરીશ. ” મહીપતરામે તાત્કાલિક તો ઉત્તર આપ્યો નહિ, પરંતુ બીજે દિવસે જવાબ આપવાનું કહ્યું. ઘેર જઈ પત્ની સાથે મસલન કરીને બીજે દિવસે ઈંગ્લાંડ જવાને માટે પોતાની મરજી બતાવી. મહીપતરામે એ બીહું ઝડપ્યું. આ દિવસને શીધે એમને સરદાર બોળાનાથે દિવસ બદાદરનો હકકાળ આપ્યો એ તે ચોખ્ખ જ છે. એની વાતવિકરા મહીપતરામે ખરી પાડી આપી. ખરેખર, મહીપતરામે તે સમયની જાનિઅંધનની પરિસ્થિતિ નિહાળતા દિવસનું કાપ કપું હવું તથા તેમા તેણે પોતાની બદાદરી બતાવી દતી. પરંતુ આવા આવા વિચારો અમુક અમુક કેળવાયેલા લોકોના દના. સરદાર બોળાનાથ જેમ ધારના દતા તેજ પ્રમાણે મુરતના નામરો પેટી પણ એવા વિચારોને અનુમેદન આપનારા મુદરથો દતા. તેઓ મહીપતરામના અંગત મિત્રો દતા. એ મિત્રોમા નંદચંકર, મુકુંદરાય મણિરાય,

દોહતરાય સંપતરાય વગેરે મુખ્ય હતા. આ મિત્રોની મહીપતરામને પૂરેપૂરી સહાયતા હતી, તે પછી તેમણી કેમ પછી એમને જ્યોત્સના કરી શકશે કે કેમ એ જ પ્રશ્નની વાત હતી. દારણુ ધર્મ-ચુરત વૃદ્ધ પુરુષોની આમન્યા, આજ્ઞા તથા ઇચ્છા એ સર્વત્ર ઉત્સાહન કરવું એ જ તેમને મન દરિયો ડોહોળવા જેવું કઠિન કાર્ય હતું. એવા સન્માન આપવા યોગ્ય, વિદ્વાન, શાસ્ત્રજ્ઞ, ધર્મ-બંધનને માનનારા ને તેને ચુરત પછે વળગીને ચાલનારા વૃદ્ધ પુરુષોમાં તાપીપ્રસાદ દેસાઈ મુખ્ય હતા. એમનો સાહચર્ય તે સુરતની નાગરી ન્યાતનો શાસ્ત્રાર્થ. એવી તે સમયની સ્થિતિ હતી. એટલે પગદેશ ગમનનું શાસ્ત્રવિગ્રહનું પગલું મહીપતરામે બાધું તેને માટે તેમનું મન મનાવવું એ ધણી મુશ્કેલીની બાબત હતી. તથાપિ એમના પુત્રા અંગ્રેજી વાવની વિદ્યા બાળ્યતા હતા ને તેનો અભ્યાસ કરવાને માટે પોતે સંમતિ આપી હતી તેથી એમને વિનયથી, દેશકાલ અદલાઈ મથેલો હોવાને લીધે પ્રાપ્ત થયેલો સમાજની સ્થિતિથી તથા એવા અન્ય કારણોથી એમના મનનું સમાધાન તો થઈ શકશે એવું મહીપતરામના મિત્રોએ ધાર્યું હતું. પરંતુ એમને એકલાને મનાવ્યાથી કાર્ય સિદ્ધ થાય એમ ન હતું. એમની સાથે આખો વેદપાઠી બીશુક વર્ગ એમના જ મતનો હતો. એ વર્ગ કોઈ રીતે સમજી શકે એમ ન હતો. એજ વર્ગના દુર્ગારામ મહેતાજી વીસ પચીસ વર્ષ થયા સુધારોનો ખવજ ઉડાવી રહ્યા હતા, તથા કવિ નર્મદ પછી જૂના વહેંચી વિચારો પ્રતિ પોતાની કલમની તલવાર ઉગામી પ્રસંગોપાત મારતા રહ્યા હતા. એમ છતાં દીનમણીશ કર શાસ્ત્રી તથા ધર્મશાસ્ત્રમાં પારગત બીજા વિદ્વાનો એવી એવી ધાર્મિક કટારોથી કરે એવા ન હતા. સુરતની નાગરી ન્યાતનું એ સમયનું વાતાવરણ આવું હતું. એજ વાતાવરણમાં મહીપતરામે સમુદ્ર યોગંગી પરદેશગમન કરવાની હામ બીડી.

મહીપતગમની જીવ્હી ખેડે થઈ દત્તી ને તેથી તે નહીઆન્મા
 દના એ વખતે એમને હોપ માહેજ તગ્દયી એવો કામગ મલ્યો કે
 ઈગનાડ જવાની ગોદનણુ તમારે માટે કરી છે માટે નહીઆન્મા
 ઇમેશ મૂલના હેડમાન્નરને ચાજી સોપી તમારે એકદમ મુખાઈ
 જતુ તે પ્રમાણે કરી, મહીપતગમ સુગ્ત ગયા વિનાયન જવાની
 વાન એમણે કાઢની આગળ કરી ન દત્તી નાત્ર એમના ધર્મપત્ની
 નાજના દના સુગ્ત ગયા પછી એમણે પોતાના છટ્મિત્રોને એ વાન
 કહી દત્તી, અને તેમણે પણ જ્યાસુરી મહીપતગમ સુગ્ત જતા ત્યા
 સુરી કાઢને પણ ને નાન કરી ન દત્તી

પોતાના એકી મજાધીઓને તથા મિત્રોને મળવાને માટે
 મહીપતગમ સુગ્ત આન્મા ત્યારે એમણે, પેનના પગેશ જવારી
 પાછળથી ન્યાતનો દગે કે કકાસ જે ઠોઠો થયે તે ઓઠો થાય
 તે માટેનું ધણુજ ડહાપણુ વાપરી ખાતમુહૂર્ત કહું દણુ એ ખાન
 સુદત એવું દણુ કે તાપીપ્રમાદ દેસકનો નૌથી નાનો ભાઈ દુર્ગા
 પ્રસાદ નામે હતો એ મહીપતગમનો પગમિત્ર મિત્ર દત્તે આ
 વખતે એ મિત્ર ધણો જિભાગ હોવાથી પધારીવણ દત્તે, તેથી
 મહીપતગમ તેને મળવાને માટે નેત્રે વેગ ગયા હતા પોતાનો આપ્ત
 મિત્ર મૃત્યુશય્યાએ પડેનો જોઈ, તથા પગેશ જવાની પોતાની
 ખુશાલીમા મિત્રની આની હૃદયવેધક સ્થિતિ નિહાળી મહીપતગમનું
 હૃદય બરાઈ આન્મા તેમજ મિત્ર સમુદયના કરી સુખરૂપ પાઠો
 આવશે તે વેળા તેને આવકાગ આપવાને ભાગ નહિ લઈ શકાય
 એની મનની ખાત્રીથી તેમના મિત્રનું હૃદય પણ એવું જ ભગમુ
 ને આપ્તમાથી અશ્રુધાગ ચાલી મિત્રો વચ્ચેના એકની આ પગિસીમા
 દત્તી મિત્રની દુખ ન સ્થિતિમા દુખ ન થવા દેવું એમ સમજ
 મહીપતગમે આવીવળી વાન કરી, થોડા સમયમા સારુ થઈ જશે
 અને આપણે પાછા આનંદ કરીશું એવું આશ્વાસન આપી થોડી

વારમા સજળ નેત્રે મિત્રની ગમ લીધી આ કડખ પ્રસંગથી મિત્રના હૃદય ઉપર એવી ઉઠી છાપ પડી હતી કે, પોતાના પરમપ્રિય મિત્રને કેવી રીતે મદદગાર થવું નેના જ વિચારમા તે ગુચાગેવા રહેતા હતા. વ્યાધિ પણ પ્રતિદિન વધ્યો જ જતો હતો. શરીર પણ ધણુંજ ધસાઈ ગયું હતું અસક્તિ પણ પાર વિનાની હતી. એથી પોતાને સમજાયું કે હવે જાણા મમય સુની શરીર ટકી શકશે નહિ ને દેહ પડશે જ. આથી એમણે એમના વડીન બધું તાપીપ્રસાદને, મરતી વખતની એમની ઝંઘની ઇચ્છા પાર પાડવાને માટે દીન સ્વરૂપે વિનંતિ કરી દિ હુ સંસારમા છેત્રી ધડીની ઇચ્છા, મામાને અનુકૂળ હો કે પ્રતિકૂળ હો, તથાપિ બની શકે તો તે પાગ પાડવી એ સર્વનો ધર્મ છે એવી સામાન્ય માન્યતા છે, તેથી તાપીપ્રમાદે એ ઇચ્છા જાગવા માગી, તથા તે પાગ પાડનારુ એમના દાયમા દશે તો તે પાર પાડવાને વચન પણ આપ્યું. આથી મહોપતગમ ઇચ્છાથી પાછા ફરે ત્યારે તેને પ્રાયશ્ચિત કરાવી ન્યાતમા લેવાનો રત્નો સળ ધરી આપવાની તથા તેને દરેક રીતે મદદ કરવાની માગી બધુએ કીવી પોતાના પરમપ્રિય મિત્ર પ્રતિ કરવાનું જે કર્તવ્ય તે કાર્યથી પોતાના હુખી આત્માને ધણુ પૂર્ણ નતોય થયેા મહિપનગમનું એ કાર્ય કરી આપનામા વિધ્નો ધણા હતા, તેમજ તે તેટલુજ બુરકેન હતુ તે છતા કનિષ્ઠ બધુની છેલ્લી ધડીની ઇચ્છાનો મોટા બાધએ સ્વીકાર કર્યો ને નાનાબાધના આત્માને મતોય આપ્યો. થોડા દિવસ વીત્યા નહિ એટલામા જે મિત્રે મિત્રની ગે-હ જરીમા પોતાના નગદથી કનારુ કર્તવ્ય બજવ્યુ હતુ, તેણે પોતાની દેહ છોડી

કહ્યું છે કે ' જાની ન રહે વાત, રૂઢી કે બુઢી ' તેમ મહોપત રામના પરદેશગમનની વાત ગ્રુપ્ત રહી શકી નહિ મહોપનરામે તેને ગ્રુપ્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ વા વાતને લેઇ જાય છે તેમ મહોપતગમ સુરતથી ગુમાઇ ગયા એટલે વાત મધે પ્રસરી

એ પગ્દેશગમનની વતિ એના સુન્તમા જ નહિ, પરંતુ અમન વદમા આખા ગુજરાતમા તથા દેહ કાશિવાવાડમા પ્રતી અને તેથી તે વિશે રેરથે- ચર્ચા થવા લાગી વિલાયત સંબંધી અનેક અપ્પા ઉપમા સગાસબંધીઓ અને પ્રકાશના ગપાટા સામગ્રી ખીવ, તેમને મળવા આવનારા શોકોએ અનેક જાતની વાત્તી બનાવી, વિવાળનથી પાછા ફર્યા પછી ન્યાન કંઈ એને ન્યાનમા રાખશે નહિ, એમને ન્યાતબદાન મકમે, ડોકગઓને કન્યા નહિ મળે, તેમનો જન્મ મે કુવાળે જશે, ને તેથી વચ્ચદિ થશે નહિ; આવી આવી વાતો કાને આવવાથી સગાસબંધીઓ ને તેમા એ ખાસ કરીને ઓવર્ગ મલગમ એમા કાંઈ આશ્ચર્ય નથી પાર્વતીકુવર તો અદર ખાતેથી પોતાના પતિના વિચારના હતા, પરંતુ મોગમ આમજ તેનાથી બેલી શકાતુ નહિ, તો પણ મહીપતગમના કાંઈ એમને વિનાશત જતા અટકાવવાને માટે મુબાઈ ગયા તે વખતે તે પાર્વતીકુવરને પોતાની સાથે તેડી ગયા પરંતુ તેમની મહંતત વ્યર્થ ગઈ મહીપતગમ એકના બે થયા નહિ ને તેથી એમના કાંઈ નિરાશ થઈ પાછા સુરત ગયા મુબાઈમા પણ થણી દોહા થઈ રહી મુબાઈમા તે વખતે નામરોની અને નામરખાલ્લોની વસતિ હતી તેમા પેટ લાદના અને નદીઆદના નામરખાલ્લોએ મહીપતગમને ન્યાનમદાર મુવાનો કરાન ક્યો એમણુ જ જત ન હતુ, પણ ન્યા ન્યા નામરોની વસતિ હતી ત્યા ત્યા બધે ખળમળાટ મચી ન્યો એ વાત એટલેથી જ અમકી ન હતી, પણ નામર સિવાયની બીજી બાલ્લણુ જાતિમા તથા વાણીઆ વગેરેની ન્યાતોમા ઉમ ચર્ચા આવવા લાગી આથી મહીપતગમ જરા બીધા તો ખગ, પણ પોને કરેલા નિશ્ચયમા ડગ્યા નહિ એ વખતે એમણે એવા ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા કે “ મુડી ભર સુધારાવાળા સિવાય આખો દેશ એ કામની નિરુદ્ધ હતો, એમ લગલગ બધાના સામા ચવાથી જન્મ મુધી મારે સડકે જ નાતવદાર

રહેવું પડશે ને તેથી મારો સસાર જગડશે એવો ભારે ભય ઉત્પન્ન થયો અને મારી નાતમા મારા પક્ષમા ઘણાજ થોડા માનુસ હતા, ને જે હતા તેમના કુદંબ અને સગાવહાવા તેમની વિરુદ્ધ હતા તેથી તેઓ મારા પાછા આવ્યા પછી માગી જોડે જન્મવા વગેરેનો વહેવાર ગમી શકશે નહિ; તેમને એવો વહેવાર રાખવાની મનમા ઇચ્છા હશે તોપણ નાતથી છૂટા પડી તેમ કરવાની તેમની હિમ્મત અને તેમના દૃઢ નિશ્ચય વિષે સદેહ હોવાથી તથા બીજા સુધાગવાળા થોડા અને તે થોડા જુદા જુદી નાતના હોવાથી તેમની મજબૂતી આશા રાખી શકાય નહિ આવા વિચારથી માફ મન ડાલવા લાગ્યું. " પરંતુ એ વેળા મહીપતગમનું મન દૃઢ ગમ્મનાગ તથા એમને હિમ્મત આપનાર એમના પ્રિય પત્ની પાર્વતીકુવર એકલા હતા. સુરતમા તથા મુબાઇમા એમને ડગાવવાનો પ્રયત્ન ઘણો થયો હતો, પણ તે બધો વ્યર્થ ગયો હતો.

મહીપતગમ સવત ૧૯૧૬ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૫ ને મગળવાર તારીખ ૨૭ મી માર્ચ સને ૧૯૧૦ ની રાત્રિએ સાડાનવ વાગે વિદાયન જવાને ઉપડ્યા સાથે ઝોષ કંવાને માટે હિદીચ (ઓદિચ) બ્રાહ્મણ બટને લીધો મુબાઇથી નીકળી ઇંગ્લાડ પહોચતા બરાબર એક મહિનો લાગતો હતો, તેથી વહાણમા ખાવાપીવાની આપદ ન પડે ને હંગામ ન થવાય તે માટે સતી પાર્વતીકુવરે એક માસ ચાલે એટલું બાથુ સાથે બધાવ્યું હતું આગમોટમા ઉતાડ્યો એક મેજ ઉપર સાથે બેસી ખાય પીએ, પરંતુ મહીપતરામે તેમની સાથે બેસી ખાધુ પીધુ નહતું, પણ પોતના સૂવા બેમવાના ઓગડામા જ રહી દેશી ખાણુ ખાધું હતું. જે લોકો વિનાયત બન્યા તેને માસાદિક મોરાક ખાધા વિના તથા દારૂ વગેરે પીધા વિના ચાલે નહિ એવી સામન્ય માન્યતા લોકોની છે, પરંતુ મહીપતરામ કહેતા હતા કે એવો ખોગક ખાવાની ટાઈ આવશ્યકતા નથી ત્યા ટાઈ અતિશય પડે છે, ને

તેથી શરીરને ગરમ ને ગરમ રાખવાની જરૂર હોય છે, પણ ગરમ સૂગડા પહેમાં હોય અને શરીર સાચવીને રહ્યા હોય તો કાંઈ અડચણ આવતી નથી. વિદ્યાવનમા મોજશોખનાં તથા અનાયારનાં સ્થાન ધણાં છે, તેથી નમળા પાતળા મનના માણસો તેમાં ફસાઈ પડે તો પછી તે ખાડામાથી બહાર નીકળવું ઘણું મુશ્કેલ પડે છે. તે અનીતિને રસ્તે ચઢે છે, વ્યસની થાય છે ને પોતાની તથા પોતાના કુટુંબની આખરે ગુમાવે છે. મહીપતરામ ઇચ્છાંડ ગયા હતો તે મોજશોખને અર્થે ગયા નહોતા, પરંતુ ત્યાની ટ્રેનિંગ કોલેજની શિક્ષણપદ્ધતિ જોવા ગયા હતા તથા તેનો અનુભવ લઈ તેનો લાભ અમદાવાદમાં સ્થપાયેલી ટ્રેનિંગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને આપવાને માટે ગયા હતા. વળી દિંદુસ્તાનના મોટાં મોટાં શહેરો કરતાં લંડન શહેર ઘણું મોટું તથા તે શહેરમાના ધરોની રચના, સ્થિતિ તથા તેનો સામાન, કોલેજોસના દીવા, સંગ્રહસ્થાનો, તથા ત્યાની મોટી મોટી ઇમારતો જોઈ સાનંદાસ્થર્થ પામ્યા એટલું જ નહિ પણ તે સઘળું નજરે આવ્યોક્યાથી તેમને જાતજાતનો અનુભવ મળ્યો. એ ઉપરાંત ઇચ્છાંડની રાજ્યનીતિનો તેમને અનુભવ થયો. રાજ્યનો અખતિયાર કેટલો તે પણ તેમણે જાણ્યું. પાર્લામેન્ટ, અમીરોની સભા, લોકનિયુક્ત સભા-દિવાને ખાસ અને દિવાને આમ-શહેર મુધારા ખાતું (મ્યુનિસીપાલિટી) વગેરેનો અનુભવ લીધો. તદુપરાંત ઇચ્છાંડમા વિદ્યાનો પ્રચાર કેટલો બધો છે તેનું પણ તેમને જ્ઞાન થયું. દિંદુસ્તાનમા સમાજ બહુ બાગે નિરક્ષર છે, વિદ્યાવનમાં તેવું નથી એવું તેમણે જોયું. ઇચ્છાંડમા લોકો વર્તમાનપત્રોનો તથા પુસ્તકોનો કેવો સરસ લાભ લે છે તથા ગરીબ કે તવંચર બધા વર્તમાનપત્રો વાંચી દેશ-કાળને ક્ષમા અનુરૂપ ગ્રહે છે તે પણ તેમણે જોયું. ગરીબ બીખારી લોકોની વ્યવસ્થા કેવી સરસ તથા રાખવામા આવે છે તેનો અનુભવ પણ તેમણે લીધો. આશ્રમસ્થાનો, દુ-નરોના કારખાનાં, વ્યાકરણ

શાળા, કૃષિશાળા, વગેરેમાં અપાતા શિક્ષણનું તથા તે સર્વની વ્યવસ્થા વગેરે બાબતોનું બારીક નિરીક્ષણ કર્યું. આ ઉપરાંત અંગ્રેજ લોકોની આલયવ્યવસ્થા, બાળકોને ઉછેરવાની રીત, લગ્નની રીત, સ્ત્રીઓનું સમાજસન્માન તથા તેમની હોશિયારી, રહેણીકરણી, તેમનો ગાતિભેદ, તેમનો ધર્મ એ સર્વ વિષે જોવાનું મળ્યું ને તે વિષે તેમને પોતાના વિચાર બાંધવાનો પ્રસંગ મળ્યો. એટલું જ નહિ, પણ અંગ્રેજ લોકોની ઉત્સાહપૂર્વક પોતાનું કાર્ય કરવાની રીત, તેમનો ઉદ્યોગ, તેમની હિમ્મત, તેમના આગ્રહ વિષે પણ કંઈક જાણવાનું મળ્યું. પ્રત્યેક કાર્યમાં તેમનું સાહસિકપણ, સ્વનંત્રપણ, તથા આત્માભિમાન એ બાબતો પણ તેમના લક્ષની બહાર રહી નહિ દેશાદન કર્યાંથી મનુષ્યને કુદરતની ખૂબીઓ, સૃષ્ટિસૌંદર્ય, વિજ્ઞાતીય લોકો, તેમનો સ્વભાવ, તેમની પ્રકૃતિ વગેરે જોવાનું પ્રાપ્ત થાય. તથા તે ઉપરથી પોતાના જે વિચારો બાંધાય છે તે પોતાનું હિતરજીવન ધડવામાં અત્યુક્ત દરજ્જે અંશબૂત હોય છે. એ સત્ય પણ તેમને સમજાયું પોતે જોયેલી તથા અનુભવેલી વિજ્ઞાતીય વસ્તુઓમાં કયી સારી અને કયી નહારી તથા જે સારી છે તેને આપણા જીવનમાં કેવી રીતે ઓતપ્રોત કરવી એ સર્વ વિચારવાની મહીપતરામની પ્રકૃતિ હતી, તેથી તેમણે જે જે નવીન બાબતોનો અનુભવ લીધેલો તે સર્વ બાબતમાં એમણે વિલાયતથી પાછા ફર્યા પછી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે શાળા આપ્યો એ એમના જીવનક્રાંતિદાસ ઉપરથી જણાઈ આવશે.

મહીપતરામનો વિજ્ઞાન જવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ત્યાંની પુરપશિક્ષણ પદ્ધતિ પાઠશાળાની શિક્ષણપદ્ધતિ જોઈ તેનો અનુભવ લેવાનો હતો. તેથી એવી ટ્રેનિંગ કેસેજ જોવાને તથા તેમાં કેવા પ્રકારનું તથા કેવી પદ્ધતિએ શિક્ષણ અપાય છે તે જોવાને તે ગયા. ગુજરાતમાં મહીપતરામના સમયમાં કેળવણીનો પ્રચાર ઘણો જૂજ હતો, તેથી વિજ્ઞાન ગયા પછી ત્યાં વિદ્યાનો પ્રચાર જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યા.

ત્યા વિદ્યાનો પ્રચાર જોઈ યુજ્જરાતમાં તેના ફેલાવાની સાથે તેને સગળાવતા યુજ્જરાતમાં કેળવણી માત્ર નામની જ છે એવું તેમને લાગ્યું. યુજ્જરાતમાં લખતા વાચતા તથા નામ માડતા આવડ્યું એટલે કેળવણી મળી એવી લોકોની મુશ્કેલી છે વિદ્યાપતમાં એથી ઉંડુ જ તેમને જણાયું. ત્યા વિદ્યાર્થી એ શબ્દ બહોળે અર્થે વપરાય છે ત્યા પોતાના દેશની ભાષા ઉપરાત બીજા દેશની ભાષાનો પણ માથે સાથે અભ્યાસ કરાવનામાં આવે છે તદુપરાત વિદ્યાનના વિષયોનું પણ અધ્યયન કરાવાતું હોય છે મહીપતરામે કહ્યું છે કે “ વિદ્યાપતમાં પોતાની ભાષા ઉપરાત ગ્રીક, લેટિન, ફ્રેન્ચ, જર્મન વગેરે કેટલીક ભાષા સોડો શીખે છે તથા અકગણિત, બીજગણિત, ભૂમિતિ, ઇતિહાસ, ભૂગોળવિદ્યા, વ્યાકરણ, ખગોળ તથા ભૂવિદ્યા, રસાયનશાસ્ત્ર, ચિત્ર, ગાયન, કાવ્યશાસ્ત્ર વગેરે બધું છે ” “ મહેતાજીઓના પગાર થોડા, તથા પદવી હલકી તેથી ઉપના વર્ગના લોકોમાં કોઈ એ નોકરી કળક કરતું નથી માટે દુકાનદાર, કારીગર, કે મહેનતુ લોકોના જ જે જીવાનીઆની ખુશી હોય તેઓને એને સાર મહેતાજીનું કામ થીખવે છે જે જાણમાં મહેતાજી તથા મહેતાજીઓને તેપાર હરે છે તેને ટ્રેનિંગ કોલેજ કે નોર્મલ કોલેજ કદ છે એવી ઇમેજો વિદ્યાપતમાં ઘણી છે કેટલીકમાં જીવાન છોકરા ને કેટલીકમાં જીવાન છોકરીઓ તથા કેટલીકમાં બંને એ કારણ માટે બધું છે એમાં વિદ્યાર્થીઓને સરકાર પગાર આપીને શીખવે છે તથા છેતી પરિણામાં જેટલા પાસ થાય તેના પ્રમાણમાં નિશાળીઆના માથા દીઠ ચુકવે છેનામ આપે ૮ પરાપમગી લોખ પજી એને સારો આચારો આપે છે એવી કેટલીક કોલેજો ૮ એમાં કામ શી રીતે ચલાવે છે તે નજરે જોઈને શીખવું એ મારી ઇન્સાડ જવાની મુખ્ય મત ૧૫ ૧૮૦૧ ’

એમની એ મત ૧૫ પાઠ ૫ કવાને મારે, જુદા જુદા જોવા સાચક અને શિક્ષક થોડા મોટા રહેલોના અનુભવ લઈ તથા તેઓનું

સૃષ્ટિસૌદ્ય' અવલોકી તથા નિરીક્ષણ કરી મહીર્પતરામ ટ્રેનિંગ કોલેજના શિક્ષણનો અનુભવ લેવા ચેલ્ટનહામ ગયા. એમણે કહ્યું છે કે “ એ શહેરમાં એક મોટી ટ્રેનિંગ કોલેજ છે. એમાં બે ભાગ છે. એક ભાગમાં મોટી ઉમ્મરના છોકરા ને બીજા ભાગમાં મોટી ઉમરની છોકરીઓ, નિરાળ બચ્ચાવવાનું કામ શીખે છે. એ એને રહેવાના તથા બચ્ચાવાનાં મકાન ગામના જુદા જુદા ભાગમાં છે, પણ જે ગુરુઓ છોકરાને શીખવે છે, તેઓ છોડીઓને શીખવવા જાય છે. એ મકાનમાં શાળાનો મુખ્ય શિક્ષાગુરુ એક ભાગમાં પોતાના પરિવાર સહિત રહે છે. મકાનના બીજા ભાગમાં મેડીએ ' નૉર્મલ સ્કોલરોને ' સુવાની ઓરડીઓ છે. એમાંની દરેકમાં એક માણસ સુવે એવો લોકનો ખાટલો છે ને તે ઉપર સ્વચ્છ સુખકારી પધારી તથા ઓઢવાનું છે. ભોયતળિયે શેતરંજી જડેલી છે. બીંતા સારી રંગેલી છે ને ગ્યાસનો દીવો કરવાની એક નાની જુગળા છે. સ્કોલરો સુવા જાય છે. ત્યારે દીવો કરે છે ને તે ઘેર કરી સુઈ જાય છે. એ ઓગડીઓ બધી દારમધ છે, ને લૂમડાના આત-રાધી એક એકથી છૂટી પડે છે. વાળા ઝાડીને તે હંમેશ સાદ રાખવામાં આવે છે. સપળા સ્કોલરો રાત્રે એક વખતે જોડે સુવા જાય છે ને સવારે સાથે ઉઠે છે. એમને જમવાને માટે એક મોટા ઓરડો છે તેમાં સર્વે એક વખતે જમે છે. એમની સાથે એમના કેટલાક શિક્ષકો જમવા બેસે છે. રાધનાગ, પીરસનાગ વગેરે માણસો રાખ્યા છે. અભ્યાસ કરવાના ઓરડા ભોયતળિયે છે સ્કોલરો નિતેજ છે ને તેને શીખવનારા પાય છે. એક જણ ગુરુધર્મ, નિરાળ પદ્ધતિ, ચિત્ર, ગાયન તથા વાજંત્ર વગાડતા શીખવે છે, તથા છોકરા બચ્ચા-વવાનો મહાવરો કરાવે છે બીજો ખ્રીસ્તિ ધર્મ, વ્યાકરણ તથા અંગ્રેજી ભાષા શીખવે છે. ત્રીજો ઇતિહાસ તથા અર્થવિદ્યા; ચોથો ભૂગોળ તથા નકશા અને પાચમો અંકગણિત, પદાર્થ વિજ્ઞાન વગેરે

વિદ્યા શીખવે છે નામંદ્ર ક્રાસની ડાકગેઝાને શીખવે છે તેમા ફેર એટલો કે તેમને અણિત તથા વિદ્યા એટલી શીખવે છે, ને તેને જામં વેનગુ, સીવડું, નંદુડું તથા કેટલાક ધરના કામ શીખવે છે "

વળી આગળ ચાલના મહીપતગમ કહે છે કે " નિત્ય નિશાગનું કામ શી ચાપ છે તે વેળા પદેસવદેલી પગમેશ્વની પ્રાર્થના વિધીથી તથા નિશાગિઆ એમા દરે છે તથા પશ્ચરરગુનિના એક બે ગીત ગાય છે, ને નિશાગ ડાકની વેળા પશુ એમજ કરે છે. એ ડાકગ-એને વાચના, લખના, અક્રમખિત, એમા, સામાન્યજન, જૂગેળ, વ્યારજી, અમિજી જાણા, કતિદાસ, સાદું ચીનગુ, તથા જાવું શીખવે છે, ડાકગેઝાને એમાની કેટલીક બાબતો થોડી શીખવે છે ને તેની જોડે વેનગુ, શીવડું, અરડું, ધૂળ ઉડે નદિ નેમ વાળગુ, ભૂમડા ધોના, મખલુ વગેરે ધરના કામો શીખવે છે મોટપણે જે ધરો એ મગીજ મખસોના ડાકગ કરવા ના તેમા તેમને વહેની સમજ પડે ને તેમની બુદ્ધિ ખીસે એવી નજી ગખી કેટલીક નિશાગેમા પડતી નાખતો શીખવે છે જેમકે કુકનદગના ડાકગને અખડું, વાચન અને દિસાળ એવા વિષયનો વધારે અભ્યાસ કરાવે છે, ને છુદાડ, સુનાર, કડીઆ વગેરે કારીગરના ડાકગાનુ ખ્યાન કુતરો ઉપર વધારે વજાડે છે ખડીને વાગી તેનો કેવ કરી તેના ધરના નમુના કરે છે નાના નાના લાકડાના ચાર ખુણિયા કંકડાને ખંગતા, ખુરસી વગેરે નમુનાના આકારમા મોડવાવે છે સુંવાળા નગમ પાસની ઝીલી ઝીણી સુદર ટોપલી, કડીઆ, વેત દોઢ વેતની સાદીઓ વગેરે ગુથાવે છે દુન્નર શીખવાનો શીખ લાગે ને તેમા વહેલી સમજણ પડે મારે ઉપર લખ્યા છે તે સિવાય ખીજ દુન્નરો વિશે પણ થોડું થોડું જાન આપે છે કે જાર, સુનાર, સનાટ, કડીઆ સોની વગેરે કારીગરના ઓળરના નાના નાના નમુના ડાકગને દેખાડે છે ને તેના ઉપયોગ સમજાવે છે લડનમા ' હોમ ને ઠાલો-

નિપ્પલ' ટ્રેનિંગ કૌલેજ છે. તેમા આ કામ ઘણું સરસ ચાલે છે. છોકરાઓને તો આ રમત જેવું લાગે છે પણ તેથી તેમને ફાયદો ઘણો થાય છે. ગામડાઓની નિશાળોના મહેતાજીઓને ખેતીનું કાપક અનુભવી ગ્ઝાન થાય માટે કેટલીક નૉર્મલ સ્કૂલમા નિત્ય એક કલાક એ કામ કરાવે છે. તે શીખવવાને ખેડુતને રાખે છે, એથી મહાશ્વરેને સારી કસરત પહોંચે છે ને વળી રમ્જ પડે છે ને તેથી તેમની તનદુરસ્તી ઠીક રહે છે. વળી તેથી તેમને ખેતી વિષે જાણવાનો ગાખ સાગે છે.

એ કૌલેજના તાખામા 'ઇન્ફન્ટ સ્કૂલ' છે. ઉપસા વર્ગના સોકનાં જે ત્રણ વગસના છોકરાને રમાડવાને થોડું બણેલી બાઇડીઓને રાખે છે, તેઓ રમાડે છે ને રમતા થોડું બણતા પણ શીખવે છે. ઘરનો પુરુષવર્ગ ને સ્ત્રીવર્ગ કામઘડે જાય ત્યારે નાના છોકરા ઘેર રહ્યાથી નહારી સોખનમા પડે ને તેમને નુકશાન થાય કદાપિ મોટી છોકરીઓને તેમને માચવવા ઘેર ગખવામા આવે તો તેમને પણ નુકશાન થાય. એ અડચણો દૂર કરવાને માટે તથા સુધારાનું બીજ છેક નાનપણુમાથી જ ક્રમળા મનમા રૌપાય તે માટે ઇન્ફન્ટ સ્કૂલ એટલે બાળશાળા રથપાયેલી છે. એ છોકરાઓને શાળામા બણવાના કરતા રમવાનું વધારે મળે છે. એમને ધૂળમા રમવા દેવામા આવના નથી. સાફ લુગડા પહેરાવ્યા ન હોય તો નિશાળમા દાખલ કરતા નથી. હાથપગ વગેરે સાફ રાખવાની ટેવ પાડે છે. અપશબ્દ બોલવા દેતા નથી, વગેરે અનેક ફાયદા બાળકોને એ શાળામા મળે છે."

મહીપતરામ ઇંગ્લાડ જઈ ત્યા બાઇકોને કેવી જાનનું શિક્ષણ અપાય છે તથા કયા કયા વિષયો શીખવવામા આવે છે, શિક્ષણ-પદ્ધતિ કેવા પ્રકારની છે તે સર્વનો અનુભવ એક વર્ષમા સહ યાત્રા સફળ કરી સને ૧૮૬૧ ના એપ્રિલ માસમા મુઆઇ પાછા આવી બહોઆ.

વનવાસ અને પ્રાયશ્ચિત.

પાડવોએ દ્રીપદી સદિત અને અશુન એકના માગ વર્ષનો વનવાસ ભોગ-ચો દતો, એ લીને એમ કહી શકાય કે માર વરનો સગાત મધીઓ નાથેનો વ્યવદાગત્યાગ એ-વનવાસ મહીપતરામ વિનાયન દગરો ગાઉ દૂર ગયા ને ત્યાંથી પાછા ફર્યા પડી તેમને ખાગ વર્ષ મુધી પોતાના મગાસબધીઓથી, પિતાથી, કાકાકાકીથી મિત્રો વગેરેથી દૂર ગઈ પડ્યું એટલું જ નહિ, પણ તેમની સાથેનો તેમનો વ્યવદાર બધ થયો, તથા વનવાસમાં જેમ માથે અનેક પ્રકારના સકળ ભોગવવા પડે તેમ ન્યાતથી તથા સગાઓથી અગા ગણાથી મહીપતરામને સકટો ભોગવવા પડ્યા એટલે તે સકટો એમને વનવાસ જેવા જ હતા મહીપતરામને પોતાને તો એ સમય વનવાસ જેવો જ હતો તેથી તેમણે ભોગવેલા વનવાસ અને તે પડી તેમણે કરેલા પ્રાયશ્ચિતને લીધે આ પ્રકરણને વનવાસ અને પ્રાયશ્ચિત એ નામ આપ્યું અને યોગ્ય લાગ્યું છે

મહીપતરામ સન ૧૮૬૧ના એપ્રિલ માસની ૧૩ મી તારીખે મુખાષ્ટ ઉતર્થા એમણે વિનાયત જવાને માટે સન ૧૮૬૦ ની ૨૭ મી મર્ચે મુખાષ્ટ છોડ્યું હતું એટલે એમની વિનાયતની યાત્રા એક વર્ષ ને અદાર દિવસની હતી મુખાષ્ટ ઉતર્થા ત્યારે એમને એમના મિત્રોએ યોગ્ય સન્માન આપ્યું મહીપતરામે મ્હુ છે કે “ દુ વિનાયતથી પાછો આવ્યો ત્યારે મારા મિત્ર બાઈ ગમાદાસ કિશોર દાસે મને સત્કાર કરવાને મહેનત કરી અને લના માછ વડીન ધીન્નનાન મથુરાદાસે તથા સનજન વિદ્યાન દાકર બાઈ દાજીએ મારે માટે સહૃદયથોને નોતરી ઓછવ કર્યા ” મહીપતરામ મુખાષ્ટથી

પાધગ સુરત ગયા, પરંતુ પોતાને ધેગ નદિ ઉતરતા પોતાના ધગ્ની સામે ખાલી ધર હતું ત્યાં તે ઉતર્યા એવું પણ કાગળ હતું. એ બાપ કાકાની સાથે ધરમા ગૃહે ને તેમની સાથે સંબંધ ગણે તો પત્ની એમની સાથેના સંસર્ગને લીધે તેમની સ્થિતિ ધગ્ની કફોડી થાય તેનો વિચાર એમને હતો. ન્યાત વિરુદ્ધ, સગાસંબંધીઓના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ, શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ, લોકાચાર વિરુદ્ધ અને સમાજ વિરુદ્ધ જે કાર્ય એમણે કર્યું તેનું શાસન તથા પશ્ચિમ એમણે જ ભોગવના, પણ અન્ય જનોને શા માટે તેમા સડોની તેમને મુશ્કેલીમા નાખવા એવો વિચાર મહીપતંગમનો હતો, ને તેથીજ તે જુદું ધગ ગણીને ગયા એ રસ્તો તેમણે મહણ કર્યો તો બાપ કાકાથી વિભક્ત થયા ન હતા પિતા વિદ્યમાન હતા ને કાકાકાકીની સાથે ગૃહેતા હતા એમનું કુટુંબ અવિભક્ત હતું પુત્રના એક વર્ષના ત્રિયોગથી તથા વિદાયતથી પાછા ફર્યા પછી એને માથે કેના કેના સકરો તથા કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ આવી પડશે તેના વિચારથી રૂપમ શરીરે કૂપ થયા હતા અત્યારે એમની વૃદ્ધાવસ્થા હતી ન્યાતજવાગ ગૃહેવાથી પુત્રને ધણ ધણ વીનશે તથા તેની દુર્દશા થશે એવું તે સમજતા હતા, તોપણ પુત્ર પ્રતિ પિતાનું વાતસલ્ય આ વખતે પ્રકટ થયું ને એવા વૃદ્ધે પણ પુત્રની સાથે રહેના તથા તેની સથે વનદાર રાખવાની ઇચ્છા દર્શાવી પછી મહીપતરામે તેમ નહિ કરવાને પિતાને સમજાવ્યા, એટલે એમણે પુત્રથી વિખુળ પડી બાપબાનીની સાથે જ રહી એમણે એમનો જન્મારો પૂરો કર્યો વયોવૃદ્ધ પિતાને પુત્રનો ત્રિયોગ કારી ધા સમાન હતો એથી એના હૃદય ઉપર સખ્ત આઘાત થયો પુત્રની સાથે રહી પુત્રના સુખદુઃખમા આવે વખતે ભાગીદાર થવું અને તેને દિનામો આપી તથા રસ્તો બતાવી તેને માથે પડેલા સકરો ઓછા કરના એ પિતાનો ધર્મ છે, છતાં પિતાથી તે પ્રમાણે ન્યાતના દુરાગ્રહને લીધે, પુત્રની સાથે તેના સુખદુઃખમા ભાગ લેષ શકાતો

નથી એના વિચારોથી એમના મગજ ઉપર અસર થઇ અને ૭ સાત મહિનામાં એ સ્વર્ગવાસી થયા

રૂપરામ તો, ઉપર કલા પ્રમાણે, મહીપતરામની સાથે ગદી શય્યા નદિ પર તુ મહીપતરામના ધર્મપત્ની પાર્વતીકુવરે તો પોતાના પ્રિય પતિથી વિખૂટા નદિ રહેવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. તેણે કહ્યું કે પત્ની તો પતિની સાથે ધર્મથી જ જોડાયેલી છે તે પતિના સુખ દુખની ભાગીદાર છે પતિ સુખે પત્ની પણ સુખી મારે શ્રવણ, મગ્ન, દુઃખસુખ જે થાય તે પતિની માથે મારે ન્યાતનો અપ નથી, પણ પતિનો છે પત્ની અને પતિ એ એક જ અંગ છે પત્ની પતિની અર્ધાંગના છે તે પતિના સુખદુખની સદ્ભાગિણી છે, તેથી પતિના સુખે તે સુખી ને નેમના દુખે દુખી હોય છે આ પ્રમાણે કહી તે પોતાના પ્રિય પતિની સાથે ગહેવા લાગ્યા ને તેનના સુખદુખના ભાગીદાર થયા પાર્વતીકુવરે આવું દિગ્મન બેરેતુ પગલુ ભરીને પોતાની પતિબકિત પ્રત્યક્ષ કરી પરંતુ એ પગનાથી એમના નિકટના સગાઓ નારાજ થયા, લોકો તરફથી એવી વાતો આનવા પાગી કે એ દ પતિને હવે પત્ની જે સતતિ થશે તે પણ ન્યાત બદાર મળાશે, પુત્ર અવતરશે તો ઝાઝી ચિતા નથી, પણ પુત્રી અવતરશે તો તેને લેશે કોણ ? ન્યાતમાથી તો તેને કોઈ પરપુરો નહિ એને કુવારી રાખશે ? ડોમો કુવારો ગહેશે સાબળ્યો છે, પરંતુ ડોસી કુવારો રહેલી કદિ સાબળી છે ? પરંપરા વિનાની દીકરી એ તો છાતી ઉપરની ધગધગતી સગદી આવવા આવવા કંઈ વચનો પાર્વતીકુવરને મુખે કહેવામાં આવેના તથા લોકો એની પૃથ પાછળ જોડેલા, પરંતુ તે જોત મનમાં લાગ્યા વિના, તેની દરકાર ન્યા વિના, તથા જગ પણ સામે ઉત્તર આખ્યા વિના શાંતિથી દુપતિ દિનસ નિગમન કરવા લાગ્યા

આ સમયે ન્યાતનો વિરોધ તો એવો સખડ હતો કે પોતાના

જન્મસિદ્ધ હિમ રવિભાવ પ્રમાણે મહીપતરામ જરા પણ આદુ' અવળું બોલ્યા હોત તો બળનામાં ઘી જ હોમાત. આથી સમયસાધક બની આસપાસની પરિસ્થિતિ જોઈ જરા પણ બોલ્યા આલ્યા વિના મહીપતરામ પોતાની નોકરીએ ચઢ્યા. એ વખતે એમની બદલી ઘોળકાના ડેપુટિ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે થઈ હતી, તેથી તે ઘોળકે જવાને માટે પત્નીની સાથે અમદાવાદ જવા નીકળ્યા; એ વખતની પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન મહીપતરામે પોતે કહ્યું છે તે ઉપરથી એમના સંકટનો આરંભ કેવી રીતે થયો હતો તેનું તાદ્દસ ચિત્ર આપણી આંખ આગળ ખડું થઈ રહે છે.

“ વિલાયત જવા માટે ન્યાતબદાર રહેવું એમા આબરૂ છે, ને તેથી પડતા સંકટ અને અપમાન સદન કરવા એમા પણ સુખ અને દુઃખ છે. હું તેમ માનના ને માનું છું ” એવાં વચનો મહીપતરામે કહ્યાં છે વિશેષમા તેમણે કહ્યું છે કે “ એ બાર વરસમા મને ઘણી આપદા પડી. એ અડચણોની પીડાથી લોકનાં ઝેર જેવા વચન સાબળવાની પીડા વધારે હતી. ખીજી ન્યાતો કરતા નામરી ન્યાતમા કાષ્ટક સમ્પત્તા વધારે હોવાથી હમારે મ્હોડે ચઢી કોઈ કહેતુ નહિ. પરંતુ પૂઠ પાછળ હમારા ઉપર કડવા શબ્દોનો વરસાદ વરસતો. હવે એના છોકરાને કન્યા મળશે નહિ, એ તો રઝળી રવડીને મરશે, એનો વેલો આગળ ચાલશે નહિ, એનો જન્મારો ખરાબ થયો ને એનો ફેરો અફળ ગયો; વિલાયત જઈ આવેલા માણસને ન્યાતમા કદિ લેવાય નહિ; એનાં છોકરા રઝળશે. એને દીકરીઓ અવતરશે તેને કોઈ લેશે નહિ? આવા વચન તો મુકાબલે નરમ હતા. એથી વધારે કંઈ જ સાબળતા માયાથી પણ સુધી જાળ ઉઠે એવી બોલીથી, ગાળથી અને બેન બાણેબદિક સગાંના રડવાથી આ સતીનું (પાર્વતીકુંવરનું) ધૈર્ય ચળ્યું નહિ. ”

આગળ ચાલના તે કહે છે કે “ પ્રથમ કોઇ શદ પણ ધર
 ધણે કરવાને અમારે ઘેર ચાકુ ન રહ્યો. તેથી મુરતથી અમે ચાકર
 વગર નીકળ્યા. વડોદરે આવ્યા ત્યારે ત્યા તે વેળા નરહરીશંકર
 મહારાજના નામે સુગતનો અને સુધરેલા વિચારનો નાગર બ્રાહ્મણ
 રહેલો ખાતામા નોકર હતો તેણે અમને પોતાને મુકામે ઉતારો
 આપ્યો. અમે આવીએ છીએ એવું તેણે સામળ્યું હતું તે ઉપરથી
 તેણે ગ્રેશન ઉપર આવી અમારો સત્કાર કર્યો ને પોતાને મુકામે
 તેડી ગયો તેને ત્યા એક કોળી ચાકર હતો તેને તેણે અમારી
 જોડે મોકલ્યો. નદીઆદમા અમે ધર્મશાળામા ઉતર્યા, પણ અમારા
 આચાર્યની વાન જાલી ત્યાના વડા પ્રખ્યાત દેસાઇ બાઉ સાહેબે
 (નિહાન્દિસે) આવી ધણીજ લામકી બરેલી હાંકી કરી તેમની
 જોડે તેમને ઘેર જઈ ઉતરવાની જરૂર પાડી વિવેકી દેસાણે પાર્વતી
 કુંવરને ધણ જ માન આપ્યું. દેસાઇએ અમદાવાદમા સાકરીશેરીમા
 હજારાની પોળમા પોતે બાડે રાખેલું ધર હતું. એ ધરમા અમને
 ઉતારો આપવાનો જાહેરાત તેમણે કર્યો. અમે અમદાવાદ આવ્યા
 ત્યારે પ્રથમ અમારા રહેલી રણજીતરામ અમીચંદ મહેતાજીને ઘેર
 આકામેક રૂવાની પોળે ઉતર્યા ને ત્યા બે દિવસ રહી હજારાની
 પોળે ગયા ”

અમદાવાદમા મહીપતરામના બે મિત્રો હતા; એક તો સગદાર
 બોળાનાથ અને બીજા રામપ્રસાદ લક્ષ્મીલાલ સગદાર બોળાનાથ
 સાથેની એમની મૈત્રી ઉત્તરોત્તર માલ થતી ગઈ હતી પણ આરભમા
 સમુદ્રપ્રવાણને લીધે બે વચ્ચેનો વ્યવહાર પ્રથમના જેવો ચાલુ રહેશે કે
 નહિ તે વિષે સમયની પરિસ્થિતિ જોતા કોઈના પણ મનમા સ્વાભાવિક
 રીતે શંકા ઉપજીત થાય. પરંતુ એવી શંકા ગમ્મવાનું કારણ
 ન હતું. અમદાવાદમા એ બન્ને મિત્રોએ મહીપતરામ સાથેનો સંબંધ
 પૂર્વના જેવો જારી રાખ્યો. એક બીજા એક બીજાને મળવા લાગ્યા

એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીવર્ગે પણ એક બીજાને ત્યાં હજવા મળવા જવાનું મરી રાખ્યું. સુરતમાં જે દુરામદ એમણે અનુભવ્યો હતો તેવો અમદાવાદમાં અનુભવ્યો નહિ, તથાપિ જે મિત્રના ઘર સિંચાવના બીજાં ઘરોએ મહીપતરામની સાથે વ્યવહાર રાખ્યો નહિ, પરંતુ એ થોડા કાળને માટે જ હતું. જેમ જેમ દિવસ વીનતા ગયા તેમ બધું ધસાણું મળ્યું. આ સ્થિતિ મહીપતરામને એક પ્રકારના દિશાસાધક હતી. સુરતમાં મહીપતરામ બહાર નીકળના ત્યારે લોકો તેમને જોવાને માટે બારીએ કે બારણે દોડી જતા, અને તેમના તરફ આંગળીઓ થતી. આ વિધાયત જઈ આવ્યા ! વાહ ! જુવોને શીકશ તો વિધાયત જવા જેવી જ છે ને ! મળે વિધાયતી વાહ ! આવા આવા મરડાટના શબ્દો મહીપતરામને કાને પડતા, પણ તેની મજાકાર ક્યાં વિના મહીપતરામ આડુંઅવળું જોયા વિના પોતાને કામે સીધે રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા. અમદાવાદમાં એમણે સુરત જેવું કંઈ અનુભવ્યું નહિ. તોપણ મહીપતરામનું ઝોળખાણ કેવી રીતે કરાવાણું હતું તે બાબત નરસિંંદરાવે એક ઉત્તમેષ કયો છે. એમણે કહ્યું છે કે “ વડોદરામાં એક પ્રસંગે મહીપતરામ મદારા વડીલ બધું બીમરાવને ઘેર ખેડણા હતા; સાંજે ઘરના ઓટલા ઉપર બીમરાવ, મહીપતરામ અને બીજા એક બે મિત્રો બેઠા હતા; તેમા પેલા જૂનામદી ગૃહસ્થ પણ હતા. એઓને બીમરાવે મહીપતરામનું ઝોળખાણ કરાવ્યું. તરતજ એ ગૃહસ્થ બોલી ઉઠ્યા; “ તમા મહીપતરામ કે ? આપણી ન્યાતમા ઘોળ ઘાલ્યો હતો તેજ આ મહીપતરામ ” એ શંકરભાઈ ” આમ આવો, મહીપતરામ જોવા હોય તો ” આવા ઉપહાસના શબ્દો તેમને ઘણીવાર સાંભળવા પડતા, પણ ક્ષમાધર શાંતિ પકડી બોલનારને ક્ષમા આપી બધું હસવામાં જ ગણી કાઢી નાખના હતા. એમની પ્રકૃતિ એક તો કોપી હતી, તેમા

અસહ્ય ને શરીરને વીધી નાખે એવા વાગ્યાણે અનેક દિશાએથી છૂટતા તે પી જઈ કોધાગ્નિને સમાવી દેવાનો અભ્યાસ મહીપતરામે પાડ્યો ન હોત તો દુર્બલ શરીરમા દુર્બલતા વિશેષ વ્યાપ્ત થાત ને તેથી તેમના આયુષ્ય ઉપર પણ તેની અસર થાત. એવા પ્રહારથી હૃદયમા લાગણી થતી, પણ તે લાગણીને સામાજિક અનેક કાર્યોમા પોતાનું મન પરોવી દબાવી દેવાની તેમણે ટેવ પાડી હતી ને એથીજ એમનું શરીર ટકી રહ્યું હતું. એમને રથાને કાષ્ટ નખળા પાતળા મગજનો પુરુષ હોત તો એવા અસહ્ય આધાતોથી ક્યાગ્ને રામશરણ થઈ ગયો હોત.

ભોજાનાથની સાથેની મૈત્રીને લીધે અથવા તે: લાખા પટેલની પોળના નાકે મિત્રત્વ ધર ખાલી હતું તેથી, તેમા ગ્રહેવા જવાનો એમનો વિચાર થયેલો. પરંતુ એ વિચાર તરતજ ફરી ગયો, કારણ એ ધરમા જે ટાકું હતું તેમાનું પાણી ભરવાનો ભોજાનાથના પિત્રાષ્ટઓનો હક્ક હતો તેથી એ ધરમા વાસ કર્યોથી નવું કાષ્ટ જાગે અને પોતારૂપી ઝંઘડો અમદાવાદમા પણ જીભે થાય તે યોગ્ય ન કહેવાય એ વિચારે એ ધરમા રહેવા જવાનો વિચાર એમણે માડી વાળ્યો. ખરે, મહીપતરામે આ વિચાર હદાપણુ ભરેલો કર્યો, નહિ તો સુરતનું ઝેર અમદાવાદ આવત ને અહીં પણ વાડા પડત. તથાપિ સુરતનો ઝંઘડો ચાલીને આખરે અમદાવાદમા આગ્યો તો ખરો. એટલુંજ નહિ, પણ તેણે કાઠિયાવાડમાના બાવનગર, જુનાગઢ વગેરે નાગરોના ગામો સુધીનું પ્રયાણ કર્યું.

સંવત ૧૯૧૮ ના પૌષ માસની પૂર્ણિમાએ એટલે કે સને ૧૮૬૨ ના જાન્યુવારી માસમા મહીપતરામના પિતા સ્વર્ગવાસી થયા. એમના અવસાનની ખબર મહીપતરામને મળી તે વખતે એમનો પુત્ર મોદો હતો, તોપણ એ માદા પુત્રને લઈને મહીપતરામ સુરત ગયા.

મહીપતરામ પ્રતિ ન્યાતના કોપનો અગ્નિ જે ધુંધવાઇ રહ્યો હતો તેને એમના સુરત જવાના કારણે રૂપી વાયુ મળ્યાથી તેમાંથી એકદમ બડકો નીકળ્યો. સુરતના નાગરોએ ન્યાત મેળવી. બાલાજીના મંદિરમાં ન્યાતના લોકો ભેગા થયા. એ પંચમા કેટલાક મહીપતરામના પક્ષના હતા તથા કેટલાક તેનાથી વિરુદ્ધ હતા. પરંતુ મહીપતરામના પક્ષના લોકોની શેઠ તેનાથી વિરુદ્ધ પક્ષના ઉપર એવી પડી કે એમને ન્યાત બહાર મૂકવાનો જે ઠરાવ મૂકવામાં આવ્યો તે વાયુ વેગે ઊડી ગયો. પરંતુ તેટલેથી કાંઈ પાતું નહિ. વેદપાડી બીશુકવર્ગ બળવાન હતો. એ વર્ગ મહીપતરામની અતિ વિરુદ્ધ હતો. એનો લાભ લઈ મહીપતરામની વિરુદ્ધના નાગર ગૃહસ્થો બીશુકવર્ગની સાથે મળી ગયા. એમણે મહીપતરામના ગોરને દશા, અગિયારમા, બારમા ને તેરમાની ક્રિયા કરાવવાની ના કહી અને વિશેષમાં એટલું જાહેર કર્યું કે જે કાંઈ ઉત્તરક્રિયા મહીપતરામને કરાવશે તેને ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવશે. આ મોટો વાઘો પડ્યો. ગાડું અહીં અટક્યું. આ અટકાવતર્યા મહીપતરામને રીસ તો ધણી ચડી, તોપણ તેમણે ધૈર્ય રાખ્યું. એક તો ઉપાધિ પુત્રના મંદવાડની હતી તેમાં આ બીજી ઉપાધિ આવી. સગાસંજંધીઓ લોકિકે ને દિલાસો દેવા તથા પુત્રના મંદવાડની સારવાર કરવા એમને ઘેર આવે તે પણ બધ થયા. કારણ ન્યાતમાં એવી વાત ચાલી કે મહીપતરામને ત્યાં ન્યાતના લોકો તથા સગાસંજંધીઓ મળવા હજવા જન્ય છે ને એમની ગોળીનું પાણી પીએ છે. આથી જે લોકો એમને ત્યાં જશે તેમને પણ ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવશે એવો હુકમ બહાર પડ્યો. માથે સંઠેટો પડવામાં શું બાકી રહ્યું ? પિતાની ઉત્તરક્રિયા પુત્રને હાથે થાય તો પિત્રીઓની સદ્ગતિ થાય એવી પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલી પ્રણાલિ ને તે થવામાં પણ વિશ્વેષ, અને વળી મંદવાડમાં સગાવદાતાઓ જેવા કે સારવાર કરવા આવે તેમને પણ આવવાનો

પ્રતિબંધ એ સર્વેએ એમના મન ઉપર ઉંડી અસર કરી. આ સમયે હિંમતખટાદૂર મહીપતરામની હિંમત ગળા ગઇ. તે ગળગળા થયા ને રોડી નદશંકરની સાથે વાન કરતા છાતીએ કુમે બરાયો અને આંખમા ઝળઝળીઆ આવ્યા. મહીપતરામે પોતે કહ્યું છે કે “મારા સંકટનો કંઠભૂમા કંઠભૂ સમય આ હતો.” એ વેળા એમના ટાંટીઆ ટીલા થયા. આથી ઉત્તરક્રિયાનું કાર્ય કાકાને સોંપી એ અમદાવાદ ગયા.

આ વખત પછી થોડો સમય વીત્યો નહિ એટલામા એમની બદલી ધોળકેથી અમદાવાદમાં ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે થઇ. હવે મહીપતરામ અમદાવાદમા રહ્યાથી થયા. સને ૧૮૬૨ થી એમનું અવસાન ૧૮૯૧ માં થયું ત્યાંસુધી એ એજ સ્થાને રહ્યા હતા. એમનાથી પિતાની ઉત્તરક્રિયા થઇ ચકી નહિ તેનો ખટકો એમના મનમા સાલતો હતો. એથી ઉત્તરક્રિયા કરવી એવો મમત એમને બરાયો ને એમણે અમદાવાદમા પરચાતિના ખાલણોથી પ્રાયશ્ચિતની ક્રિયા કરી એ પ્રાયશ્ચિતની ક્રિયા સંબંધી ભુદ્ધિપ્રકાશના સને ૧૮૬૨ ના એપ્રિલ માસના અંકમા એક પત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલો છે તે અત્રે લીધાથી એ પ્રાયશ્ચિત કેવા, પ્રકારનું હતું તે પ્રત્યક્ષ થશે.

વિલાયત જવાની તકદારનો કેટલોક નિકાલ.

હોહરૈ

સુખ વિદેશે સચરો, કરો બચેરા કામ,
પ્રેમ ધરી વિધિ પાળતા, નિર્મળ કરણું નામ

ગવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ સંવત ૧૯૧૬ ના ચેત શુદ્ધિ ૫ ને દિવસે મુળાષ્ટથી વિલાયત જવાને નિકળ્યા હતા. તેઓ આશરે એક વર્ષ રહીને પાછા વ્યવેશ આવ્યા. એમની જોડે એક ઉદીચ્ય

સદસ્ર આહુત્યને તેડી ગયા હતા, તે છતાં પણ એમની સાતિના ભોક્ષાએ દરકત લીધી. તે ઉપરથી એમણે પુના વગેરે વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓ ઉપર પ્રશ્ન મોકલ્યા. તે શાસ્ત્રીઓએ ધર્મશાસ્ત્રની અભિપ્રાય વગેરેના પુસ્તકો જોઈને શાસ્ત્રાર્થ લખી મોકલ્યો, તે પ્રમાણે વર્ત્યા. એ શાસ્ત્રાર્થની મતમત એની છે કે જે અલગ દેશમાં ગયા, અને નાવમાં જોડલા દિવસ થયા તેટલા દિવસ ગ્નાન સધ્યા વગેરે કાર્ય કરવામાં દરકત પડી તેથી મનુ વગેરે સ્મૃતિઓના વચન પ્રમાણે “તત્પક્ષ” નામે પ્રાયશ્ચિત કરવું, તથા પુનઃ સંસ્કાર કરવો એ ‘તત્પક્ષ’ની ક્રિયા પડે કરે અથવા ધનવાન હોય તો તેને મદદે શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રાજ્ઞપત્ય આપે. સરકારે મહીપતગમભાઈને અમદાવાદ શહેરમાં નોકરી ઉપર રાખેલા છે, ને લાખી ગળ સુરત જવાને મળે નહિ, તથા અમદાવાદ શહેર રાજનગર કહેવાય છે ને ગુજરાતની રાજધાની છે, ત્યાં સારા સારા વિદ્વાન આહુત્યો રહે છે, માટે શાસ્ત્ર પ્રમાણે સંધર્ષ ક્રિયા એ જ શહેરમાં કરી; તે એવી રીતે કે સવત ૧૯૧૮ ના માગશર શુદ્ધ ૧૩ રવિવારને રોજ દિવસના અગિયાર વાગતે શ્રી સાખરમતીના કિનારા ઉપર સપ્તઋષિને આરે પ્રથમ દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત કર્યું, ને ૩૬૦ ઔદાનનો સંકલ્પ કર્યો, તેમની સાથે તેમની સ્ત્રી ગદ્દા તેથી સસર્ગદોષ નિવારણ કરવાને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમણે પણ પ્રાયશ્ચિત કર્યું. તે વખતે શાસ્ત્રીઓ, પુણ્ડીઓ, જોષીઓ, વૈદો, મત્રશાસ્ત્રીઓ તથા અગ્નિહોત્રી વગેરે કર્મકાંડના જાણનાર તથા ગુજરાતમાં મુખ્ય નર્મદાના કિનારા ઉપર શુક્રવતીર્થ કરીને વેદવિદ્યાનું મુખ્ય સ્થળ છે ત્યાંના વેદપાઠી આહુત્યો ૪ તથા તેની સાથે કેટલીક સાતિના મુખ્ય આહુત્યો મળી આશરે ૭૫ આહુત્યોએ દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત કરાવ્યું તે વખતે એમના મિત્ર ગવસાહેબ બોળાનાથ સારાભાઈ વડનગરા નાગર તથા રાજેશ્રી રણછોડભાઈ છોટાલાલ સોઠેદરા નાગર વગેરે પધાર્યા હતા.

ઉપલે દિવસે પુનઃસંસ્કાર કરવાને વખત ન મળવાથી પાશુ' શુદ્ધ મુહૂર્ત પૌષ શુદ્ધિ ૨ વાર ગરેહને દિવસે આવ્યું તે દહાડે એજ નદીને કિનારે દિધાચી ઋષિના આશ્રમ આગળ નીલકંઠ મહાદેવના દેવળ પાસે ધણીએક ન્યાતિના વિદ્વાન બ્રાહ્મણો મળીને પુનઃસંસ્કાર કર્યો. તે વખતે ઉદીચ્યસદસ, ઉદીચ્ય ટાળકીમા, મોઢ આતુર્વેદી, મોઢ ત્રિવેદી, ત્રવાડી મેવાડા, ભટ મેવાડા, ખેડુવા-બાજ, શ્રીમાળી, શ્રીધોડ, ઝારોળા, ગોમતીવાળ તથા સાચોરા વગેરે કેટલીએક ન્યાતોના વિદ્વાન બ્રાહ્મણો મળીને લાઠ મહીપતરામને પુનઃ સંસ્કાર કરાવ્યો. તે વખતે ૬૫ બ્રાહ્મણો હાજર હતા, તે કેટલાએક ગૃહસ્થો પશુ ખિરાળ્યા હતા.

ઉપર લખેલી ક્રિયાઓ કર્યાથી એઓ શુદ્ધ થયા એવું બ્રાહ્મણો માને છે કે નહિ તેનું પારખું જોવાને પૌષ શુદ્ધિ ૧૨ ને રોજ મકરસ ક્રાંતિનો તહેવાર હતો તેથી કેટલાએક બ્રાહ્મણોને ફરાળ કરવાને તથા દક્ષિણ આપવાને તેડ્યા. તે દિવસે ધાર્યા કરતા વધારે બ્રાહ્મણો આવ્યાથી મંગાવેલી ખરશી વગેરે ફરાળ ખુટી પડ્યો, તેથી તુરત બીજો મંગાવવો પડ્યો. પાણી વગેરે સમજું એમના જ ધરમાથી લીધું હતું. રસ્તામાં બીજાવૃત્તિ કરનાર બ્રાહ્મણોને એક એક પૈસો આપતાં આશરે ૨. ૩ ના પૈસા થયા હતા.

એવા મોટા કામને અંગે કોઇ વેદોક્ત પુન્યનું કામ કંવાની કનહા થઇ તેથી ગાયત્રી પુરશ્વરજીનો આરંભ પૌષ વદી ૪ ને રોજ શહેર અમદાવાદમાં ઘીકાટે પંચલૈયાની પોળ આગળ તાડકેશ્વર મહાદેવના દેવળમાં કર્યો તે જપના વરણ્યમાં આશરે ૭૦ બ્રાહ્મણો બેઠા હતા. તે સમારંભમાં એ શહેરના નામકિત જોશી છત્રેશ્વર અગ્રેસર હતા. એ ગાયત્રી પુરશ્વરજીનું અનુષ્ઠાન પાંચ દિવસ સુધી ચાલ્યું. તેમાં પહેલાં એ દિવસ એજ મહાદેવના સામે એડ ડાહ્યાભાષ

અનુપચંદની વાડી છે તેમાં એ બ્રાહ્મણો જમ્યા, ને ત્રીજે દિવસે તેજ બ્રાહ્મણોએ બાપ મહીપતરામને વિનંતિ કરી જે બ્રાહ્મણ બોજન તો યજમાનને ઘેર જ ઘટે, માટે આજથી આપને ઘેર રસોઈ કરાવો. તે ઉપરથી પોને રહે છે ત્યા જ નીચે પડાળીમાં રસોઈ કરાવી બ્રાહ્મણ બોજન કર્યું. એજ રીતે ત્રણ દિવસ સુધી બ્રાહ્મણો જમ્યા ને છેલ્લે દિવસે એટલા તો બ્રાહ્મણો જમવા આવ્યા કે ત્રણ વખત રસોઈ કરી પણ પૂરું થયું નહિ.

મહા શુદ્ધિ ૧૫ શુક્રવારે બાપ મહીપતરામના પિતાનો મારીસો હતો તથા નવચંડી હતી. તે દિવસે આશરે ૮૦ બ્રાહ્મણ નોતપાં હતા. એ દિવસે તો બ્રાહ્મણોએ એમની મેડીએ રસોડામાં બેસીને ખરશી પુરીનાં મિષ્ટાન્ન મોટી ખુશીથી લીધા.

મહા વહી અમાવાસ્યા શુક્રવારે બાપ મહીપતરામના પિતાનું લીનમાસિક હતું. માટે એ દિવસે આ દેશની ગીત પ્રમાણે બ્રાહ્મણ બોજન કર્યું. બ્રાહ્મણ બોજન કરતા હતા તે વખત એમણે પંગતમાં ફરીને દક્ષણા આપી ને એમની સ્ત્રી પણ પગતમાં ફર્યા. એ વાત શહેરમાં જાહેર થઇ, પણ જમનાર બ્રાહ્મણોને કાંઈ તરેહની દરકત કરી નહિ, ને કાંઈએ ખોટું પણ કહ્યું નથી.

આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા પહેલાં સંવત ૧૯૧૮ ના કાર્તિક વદી ૮ સોમવારે લખેલો ધોળકેથી ઝોઝા વિષ્ણુ ઓધવજી તથા ત્રવાડી રઘુરામ ગવિહત વગેરે શ્રીમાળી ન્યાત સમસ્તના તરફથી પત્ર આવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે શાસ્ત્ર રીતિ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી તમારે અહીં અમે જમીશું, ને ખીજ તમારી રાતિના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણો સાથે જેટલો વહેવાર રાખીએ છીએ તેટલો તમારી સાથે રાખીશું. ધોળકામાં શ્રીમાળી ચોરાશી ન્યાતમા મુખ્ય ગણાય છે.”

છપો.

વિધિ બોલ્યા વિદ્વાન ગ્રાન પ્રચીનું જાણી,
મહિપતિએ દેખ માન, પ્રીતિ ગું વાત પ્રમાણી;
વધા વેદિયા વેદ કર્મ તે વિધિએ કીધા,
બોજન દેખ બહુ ભાતિ, દાન વિપ્રાને દીધા
ગદ્દ થયા મહિપતિ, તમે વેદ પથ મન ધાગ્યો,
પ્રજ કે સઉ વિપ્રે મગી, આશીર્વાદ ઉચાર્યો.

હી જોધી ઉત્તમરામ દુદલસરામ.

મહીપતરામે અમદાવાદ જઈ દેહશુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કર્યું, એટલે
એમને કેટલીક સાસાગિક અડચણો આવતી હતી તે હવે મટી ગઈ,
ને એમનું કામ સરળ ચાલવા માડ્યું આથી એમના મનને એક
પ્રકારનો સંતોષ થયો પરંતુ પોતાના જન્મસ્થાન સુગતમા તો મહી
પતરામ વિરહનો મમત જોવા ને તેવા હતો મહીપતરામે સમુદ્ર
પ્રવાણુ કર્યું ત્યારે કવિ દયપતરામે એક ઉક્તિ ગાઈ હતી, કે

નાગર નર હારે નદિ, હારે હોય દળમ,
કહેવત તે સાચી કરી, રાખી મહીપતરામ

તેમ વિનાયતથી પાછા ફર્યા પછી પણ દયપતરામે એમની
પ્રશંસા કરી છે તેમની એક પદ્યિત એવી છે કે

મોટું એણે કીધું કામ, મોટું દેશે મોટું માન;
મોટા મોટા મહિપતિ, મહીપતગમને.

' નાગર નર હારે નદિ, હારે હોય દળમ ' એ ઉક્તિ
પ્રમાણે અત્યાર સુધીમા મહીપતરામ હાર્યા ન હતા ને એમણે
નમ્યું આપ્યું ન હતું. એમણે પોતાની વીરતા સિદ્ધ કરી

આપી હતી, તથાપિ ન્યાત જાતથી કે સમાજથી દૂર રહ્યાથી કોઈ પણ પ્રકારનો ધારણો સુધારો થઈ શકવાનો નથી, પણ ન્યાતમા રહીને સમાજની સાથે સેજસેજ થયાથી જ સુધારો કરી શકાશે એવો એમનો મત હતો. એમણે માત્ર મૌન ધારણ કર્યું હતું, પરંતુ ન્યાતની સાથે સામા શિંગડા બાંધ્યા ન હતા. સુરતમાં પોતાના પક્ષના કેટલાક મિત્રો તથા સુધારો દાખલ કરવાની ઇચ્છા વાળા પુરષો હતા. તેમની ઇચ્છા કોઈ પણ પ્રકારે તોડ કાઢી મહો તરામની સાથે વ્યવહાર ચાલુ કરવાનો હતો. નંદશંકર માત્ર એમા આગળ પડતો બાકી લીધો હતો અને મિત્ર સાથેની મૈત્રી જાળવી હતી ઉપર કહેવામા આવ્યું છે કે સુરતની નામરી ન્યાતમા તાપી-પ્રસાદનો ન્યાય એ આખી જ્ઞાતિનો ન્યાય. તાપીપ્રસાદ પામેથી એમના કનિષ્ઠ બાઈ દુર્ગાપ્રસાદે મહીપતરામ પાછા ફરે તે વખતે એમને ન્યાતમા લેવાને મદદ કરવાને માટે વચન લીધું હતું એ આપણે વાંચી ગયા છીએ. એથી તાપીપ્રસાદનો વિચાર તેમને સહાય કરવાનો હતો. પરંતુ મહીપતરામના મિત્રોમાંથી કોઈ આગળ પડી એ વાતને હલાવે એટલું જ બાકી હતું. એથી નંદશંકર આગળ થયા ને તાપીપ્રસાદ દેસાઈને તેમણે ખૂબ સમજાવ્યા. તાપીપ્રસાદ પ્રથમ તો એકના બે ન થયા. તેમણે કહ્યું કે સાધારણ ગુહનો હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ હોય. પરંતુ સમુદ્રગમન એ તો મહાપાતક એટલે એનું પ્રાયશ્ચિત્ત હોઈ શકે જ નહિ. વળી નામરોની ન્યાતમા મારા એકવાનું ચલણ નથી. આપણે બીજાક વર્ગ સાથે બેટી વ્યવહાર તો નથી, પરંતુ રોટી વ્યવહાર તો છે. એ વર્ગથી આપણાથી છૂટા પડી શકાય નહિ. ચૈત્યઅશૈત્યની આપણને ક્રિયા કરાવનારો એ વર્ગ વિવાહવાજન વખતે કર્મ કરાવનારો એ વર્ગ. એટલે દરેક સારા નરસા કાર્ય વખતે આપણને એમની જરૂર, તો પછી બધા મળી કાંઈ રસ્તો કાઢે તો મને બધાને સહાય કરવાને વાધો

નથી, એવું દેસાઇજીએ કહ્યું તાપીપ્રમાદ દેસાઇ અને દીનમણીશંકર
 રાઓરી એ બેની વચ્ચે મિત્રતા હતી તે એવી કે વિસમા એકવાર
 એક મીઠા મન્યા વિના નહોતો શાઓરી તાપીપ્રમાદે ને ઘેર ગઈ
 ગયા વિના ચાલે જ નહોતો આથી તાપીપ્રમાદે લાગ્યું જોયું શાઓરી
 આગળ મહીપતગમ સંબંધી વાત કહ્યું જી, અને એમની સાથે
 વ્યવહાર ચાલુ થાય એવો જોયો બતાવવા કહ્યું શાઓરીજી તો એ
 વાત માન્યતા જ વિચારી રહ્યાં થયું તેણે કહ્યું મહીપતગમ
 મળી તો વાત કાઢશે જ નહોતો એથી આપણી મિત્રતામાં ખસેલ
 પડશે આવી જીએ બતાવવાથી તાપીપ્રમાદ જીવા નહોતો દીનમણી
 શંકર રાઓરી જોઈતાં પોતે વિદ્વાન તથા શાસ્ત્રી નહોતા, તેમણે
 તેમને પણ થોડું થયું શાઓરીજી જાણ દત્ત. એ બે વચ્ચે કેટલા
 વિષય સુધી મહીપતગમને પ્રસિદ્ધિ કરાવી ન્યાયમાં દાખલ કરવા
 માનવ ન્યાયી આજ્ઞા પછી રાઓરીજીએ શાઓરીના આધાર બતાવે
 નો એ મળ્યાં વિચાર કરવામાં આવ્યો એવો આખરે બે વચ્ચેની
 તકરારનો તોડ દીધો આ ઉપરથી તાપીપ્રમાદના એક નામ
 ગૃહસ્થ મિત્ર જાણી કુટુંબના હતા તેમનું નામ અત્યારે મને યાદ
 આવતું નથી એ જાણી વિદ્વાન હતા એટલું જ નહોતું પણ શાઓરી
 હતા તથા અગ્નિદેવો પણ હતા તેણે અને તાપીપ્રમાદે મળીને
 શાઓરીના પાના ઉઘાડ્યા ને મહા મહેનતે પ્રાપ્તિ કરાવી શકાય
 એવા વચનો કાઢ્યા એ વચનો દીનમણીશંકર રાઓરીને બતાવવામાં
 આજ્ઞા એમણે તેમના પેતાનું મનની ખાતરી થવાથી એમણે વે
 મૂર્તિ જીળ વિદ્વાન જાણ્યો આગળ મહીપતગમના પ્રસિદ્ધિની
 વાત મૂકી સાત સાત વર્ષના વંશવા વાવા ને મહીપતગમ ઉપર
 કહ્યું ન્યાયમાં આજ્ઞા થઈ આજ્ઞા કહ્યુંથી ગૃહસ્થ અને
 બીજાં વર્ગ જાણે કહાવ્યું હતા મમળ પણ એ હોય છે દેવો
 મહીપતગમ પ્રાપ્તિ કરવાને તૈયાર હતા એમને કહ્યું વધારે

નહતો એ વીર પુરુષ તો દલ્હાઠી માથે જે પડ્યું તે સદન કર્યું હતું ને તેમા જ પોતાનો અતે વિજય થશે એમ માન્યું હતું

દીનમણીશકરે શાસ્ત્રાર્થ કરવામા રોકાયા એવામા મહીપતરા મના કેટલાક અગત મિત્રો સુરત પાસે કતારગામમા મહીપતરામને લઈ ઉભળીએ ગયા ને બધાએ સાથે બેસીને ખાધુ પીધુ નદશ કરે એમા મુખ્ય આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો આ વાત મહાર પડતા ન્યાતમા ધણી ચર્ચા થઈ જેમણે મહીપતરામ સાથે વ્યવહાર બાધ્યો ને તેમની સાથે ખાડુ પીધુ તેમને ન્યાનમહાત્મ મૂકવા જોઈએ એવો આગ્રહ થવા લાગ્યો નદશ કરના સસંગ વિદ્યારામ ધર્મચ્યુત્ત હતા, એમણે તે એના સુધાગની વિરદ્ધ હતા પરંતુ પોતાનો જમાઈ ન્યાત બહાર મોકાવ એ એમનાથી મહન થઈ શકે એમ પણ ન હતું કારણ ન્યાતમહાર મૂકાવુ એ એક પ્રકારનું તે સમયમા લાજન ગણાતું હતું મહીપતરામ સાથે જમેલા ન્યાતબદાત્મ મૂકાશે તો નાની ન્યાતમા તક પડશે, એવી ભીતિ હતી ન્યાત નાની હોવાથી દીમરા દીકરીના નગ્નસબ્બ માહોમાહે ચતા હતા તેથી ન્યાનમા પક્ષ પડશે તો બેનમેગીએ માસરા પીયેર કરી શકશે નહિ એવા વિચારોને લીધે તક પડવા દેવા નહિ એવા ધોરણ ઉપર ઉતરવું એજ પરિસ્થિતિ નીલાળતા ઉત્તમોક્તિમ છે એમ બધાને સમજાયું મૃદરથ વર્ગ આમ વિચાર કરી રહ્યો હતો તેમ બીમુક્તવર્ગમા પણ કાટકૂટ પડી હતી કેટલાએક પ્રાયશ્ચિત્તના મતના હતા તથા કેટલાએક નેથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાયના હતા જાઝ તાણે તૂટી જશે એવું વિચારી દીનમણીશકરે શાસ્ત્રાર્થ કયો અને મહીપતરામ પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત ગ વવાના નિશ્ચય ઉપર આવી દેહનૃદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું અને તેમને ન્યાતમા પકિત આપી આ વખત મહીપતરામને વેદમૂર્તિ જ્ઞાનશાન ઔદાનમા ૩૫૬૨સો (૩૧૫૦૦) આપના પડ્યા આ નમણે નાત વર્ષે મહીપતરામને સુરતની નાગરી ન્યાતે ન્યાતમા દબન કરા

સને ૧૮૬૫-૬૬ મા સરદાર બોળાનાથે મહીપતગમની સથે બેસી પ્રીતિભોજન મ્યુ' જ્યેથી મુગતનો જ્વડો અમદાવાદ ગયો. અમદાવાદની નાગરી ન્યાતે બોળાનાથને ન્યાતમદાર મૂમ્યા બોળાનાથે પ્રાયશ્ચિત્ત કયુ નદિ અને પોતાના અવસાન મુધી ન્યાતમદાર જ ગયા. મહીપતગમે બોળાનાથને હેદ દીધો પોતે ન્યાતમા દાખલ થયા ને બોળાનાથને વળેતા મકયા એવુ બોળાનાથના મનમા આન્યુ નહોતુ. મહીપતગમ પ્રતિ એમને એદબાવ એવો ને એવો જ રહ્યો હતો. એમને એ કાર્યથી જગ પલુ સ્લોભ થયે નહોતો. એ સખધે નગસિદ્ધરાવ મહે ડે કે "એમ બોળાનાથના મન ઉપર વિરુદ્ધ ભાવ ઉપભવનાં મિત્રો વિજય ના પામ્યા. મહીપતગમ તમ્મ બોળાનાથનું હૃદય મિત્રભાવથી દદ જ ગયુ."

મહીપતગમે દેદશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્ત મ્યુ' ને ન્યાતમા દાખલ થયા. પરંતુ તેમના માથા ઉપર જે વાળો ફગ્ગુ હતો તે વાળો હજી ખસ્યુ ન હતો તેમની ઉપાધિ ગઈ ન હતી એક ઉપાધિમાથી બીજી ઉપાધિમાં જવા પૂરતી જ તે ઉપાધિ આછી ખતી ગઈ હતી. મહીરામ જેવા સુધારાના અગ્રેસર, શાંતિવિરુદ્ધ, સોશ્વિરુદ્ધ ને સમુદગમન કરનાર વીર ને આમદી પુરુષ પોતાની વીરતા અંતે પોતાનો આમદ છોડી દઈ આ પ્રમાણે ન્યાતના દગમદને નમે અને વેદમૂર્તિ જ્ઞાણ સોને ગોલાનરૂપી દગ આપે એ એમ પ્રમાણે સુધારાને મ વ દોષ આવેતો. ગણાય એણે સુધારાપક્ષને કલક લગાડ્યુ એમ સુધારાવાળાઓ માનવા લાગ્યા. સન ૧૮ મ માધવરાસ વિવાહન જઈ આ ન્યા એ પણ સુધારાના પક્ષના હતા તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ન્યાતમા નદિ દાખલ થવાનો નિશ્ચય મ્યો તે પ્રમાણે મહીપતગમે ત્યા માટે ન દર્પ આ પ્રમાણે મુજાઈમા પ્રાયશ્ચિત્તની વન દેવાતા ચર્ચા થવા લાગી એમ્મ જ નદિ પણ તે ચર્ચા મુજાઈના વર્તમાનપત્રાએ ઉપડી લીધી, અને મહીપતગમને અંતે હાથે લીધા ગરતગોદારે અમની

ઝડતી લીધી. મુંબાઇમાં એ વખતે કવિ નર્મદાશંકર તરફથી 'હાડિયો' નામનું વર્તમાનપત્ર નીકળતું હતું તે હાડિયાએ હુમકુમ કરીને દાઢી વગાડી, અને એમાં પોતાને ન છાજે એવા પ્રદારો મહીપતરામ ઉપર કર્યા. મહીપતરામ આથી ઓલામાથી ચૂલામાં પડ્યા. મહીપતરામ ઇચ્છાક ગયા તે વખતે દલપતરામે,

નાગર નર હારે નહિ, હારે હોય દગ્ગમ;
કહેવત તેં સાચી કરી, રાખી મહીપતરામ.

એવું કહ્યું હતું તે લક્ષ્મીને નર્મદાશંકરે આ વખતે દલપતરામને એ ઉક્તિ ફેરવીને

નાગર નર હારે નહિ, હારે હોય દગ્ગમ;
ધત્વાદિક ફેરવ હવે, હાજા દલપતરામ

એ પ્રભાણે ગાવાનું કહ્યું

નર્મદાશંકર સુધારાના પક્ષના હતા. પોતા સુવાનીમાં ધણા મમતી હતા; એટલે મમત ઉપર ચઢી ગયા અને નર્મદાશંકર તથા મહીપતરામ બન્નેની હાડિયામાં ઝાટકણી કાઢી. સુરતમાં પણ ગુજરાત મિત્રના તંત્રી કીકાબાઇએ મહીપરામના પ્રાયશ્ચિત્ત વિરુદ્ધ લખાણો કર્યાં. આમ મહીપતરામ વર્તમાન પત્રે ચડ્યા. અત્યાર સુધી મહીપતરામે ધૈર્ય જાળવી ગમ્યું હતું. પણ હવે એમની ધીરજ રહી નહિ. જાપાઓમાં પ્રસિદ્ધ થતી ચર્ચાઓનો ઉત્તર આપવો એવું એમના મનમાં આન્યું. મહીપતરામે દૂધમાં ને દહીંમાં બન્નેમાં પગ રાખવાનું પગલું ભર્યું. પરંતુ એથી એને કેટલું વીનશે તથા એમની ન્યાતમ્મતમાં કેટલી હેસાતોસી, આગ્રહ વગેરે થશે તેનો એમણે ખ્યાલ કર્યો નહિ. જે બનવા ઠાળ હોય તે બને છે જ. જાતિ હંમેશા જૂલાવે છે. મહીપતરામને દશ ખીજાં પાચ વર્ષ વનવાસ બોગવવાના બાકી રજા હોય તે કેમ મિથ્યા થાય ? પ્રાયશ્ચિત્ત સંબંધી ચારેકાર હોદા

યદ્ મહી દત્તી તેના ઉત્તરમાં મહીપતરામે જાપામાં પ્રસિદ્ધ ક્યુ' કે
 મે દાંષ્ટ માગ મનની માન્યતા બદલીને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું નથી, વગેરે
 વગેરે ધુધવાઈ રહેલા અગ્નિમાં મહીપતરામે ઘી ટોચે એટલે બડા
 થયો મહા મહેનતે તથા પરાકાષ્ટાએ નાગર નૃદસ્યોએ વેદમૂર્તિ
 બ્રાહ્મણોને મમળવી, પટાવી, કોસવાવી પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવતા તરફ વાળ્યા
 હતા તે બ્રાહ્મણો વિરુદ્ધ પડ્યા તાપીપ્રસાદ દેસાઈએ દીનમણીશ કર
 શાસ્ત્રીને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સીસામાં ઉતાર્યા હતા તે કોપાયમાન થયા
 અને મહીપતરામનો જવાબ વાચનાની સાથે તાપીપ્રસાદને ત્યાં જઈ
 તેમની આગળ એમણે જાપુ ધ્યુ' અને ક્યુ' કે જુઓ આ તમારો
 મહીપતરામ જે મહેનત કરીને ક્યુ' હવે તેના ઉપર એણે ધૂળ વાળી
 એવા કૃતદિન પુરુષનો પક્ષ લેવાની તમે અમારૂં નાક કપાચ્યુ અમે
 હવે શી રીતે અમારૂં મહા વધને ફરીશું સો કાંઈ અમને ફિટકાર
 કરશે એવા એવા અસંખ્ય શબ્દો કહી પોતાનો રાષ ઉનારો આથી
 તાપીપ્રસાદને પગથી માથા સુધી ઝાઝ ચઢી અને સાજનું મેળવી
 મહીપતરામને ફરીથી ન્યાનબદાગ મૂક્યા મિત્રોએ કરેલી મહેનત
 ઉપર પાણી ફરી ગયું, એન્જીજ નદિ પણ દુરાગ્રહ જન્મ લીધો
 સત્યવાદી મહીપતરામે મત્ત્ય લાખ્યું મનમાં અત્યાર સુધી સમાવી
 રાખેલો ઉભરો બહાર કાઢ્યો. મહીપતરામે મધુદ્રમાત્રા કરી તે
 એણે પાપ ક્યુ' હવે, એવું તે માનતા ન હતા લોકો અને મહા
 પાતક ગણતા હતા પરંતુ સઘ પ્રગટ કરવામાં કેવું પશ્ચિમ આવશે
 તેનો એમણે વિચાર પણ કર્યો નહિ એથી ન્યત્રમાં ઉદયપાથન
 થઈ એકલી સુગતની નાગરી ન્યાતમાં એના હટા ઉડ્યા અમ ન
 હવે એ જાટા ઠે. કાઠિયાવાડ સુધી ઉંચા સુગતની નાગરી ન્યાન
 મા ઘોળ ધલાયો તડ પડ્યા ને પત્ત પડ્યા એ પક્ષ શુદ્ધનો અને
 વિનાયકીનો હતો મહીપતરામના મિત્રો સાક્ષાત્ પધીઓ એના
 પક્ષમાં એમણે કે વિનાયકી પક્ષમાં લાવા મહીપતરામની નિરૂદ્ધને

પક્ષ તે શુદ્ધ પક્ષ; એ શુદ્ધ પક્ષમા ગૃહસ્થ વર્ગના કેટલાક કુટુંબો
હતાં તથા આખો બીજુલ વર્ગ હતો. આ એ પક્ષ વચ્ચે એવો
સંજડ વિરોધ જામ્યો હતો કે તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કરતાં મારા
માતૃશ્રીની આખમા આસુની ધારા ચાલતી હતી. આ ઉપરથી એ
વિરોધે કેવું સ્વરૂપ પકડ્યું હશે તે માત્ર આપણે અટકાવી બાધી
.શકીએ. બાકી જેણે જેણે એ સંકટ ભોગવ્યું હશે તેને જ એનું
ચિત્ર આલેખતા આવડે.

મહીપતરામે પોતેજ એ સમયને વનવાસ માન્યો છે. એમણે કહ્યું
છે કે " એ સમે (સને ૧૮૬૬મા) અમે સુરતમા ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર
સુધી રહ્યા તે દરમિયાન મારા મિત્રોએ અમારો નાતનો વાધો પત-
વવાની જખરી કોશીશ કરી તેમા તેઓ પાર પડ્યા. પણ આપણી
કથાવાર્તામા જેમને વનવાસ કાઢેલા છે કે દેશવટો હીધો છે તેમને
તેમ કરવાની બાર વરસની મુદત કહી છે તેમ હમારે માટે પણ
નાતબાહાર રહેવાના બાર વરસ નિર્માણ થયા હશે. ગંગિલીયોની
પેઠે મેં ક્યું તેથી પત્યા પછી વાધો ઉઠ્યો. વર્તમાનપત્રમા કાગળ
જપાની મેં જાહેર ક્યું કે વિવાહત જવામાં હું પાપ માનતો નથી
પણ મારી નાતના ઘણાખરા લોક માને છે કે ત્યા જઈ આવે તે
અમુક ક્રિયા કરે તો જ તેની જોડે સસર્ગ ઘટ શકે માટે તેમનામા
પાછા બળવાની મારી ખુશી હોવાથી મેં તેમના કહેવા પ્રમાણે
ક્યું. આ લખાણનો લાલ લઈ સામાવાળા ફરીને વંકાયા, તથાપિ
માગ મિત્રો અને મિત્રોના મિત્રો મારા પક્ષમા રહ્યા તેથી બે તડ
પડ્યા, એ તડ પાંચ વરસ ટક્યા બન્ને પક્ષકારોને ઘણી અડચણો
વેડવી પડી, અને સગા વહાલાના મન કલેશ પામ્યા. સને ૧૮૭૨ના
મે માસમા હું સુરત ગયો તે વારે આ કકાસ મટાડવાની યુક્તિ
મને મુઝી. મારે નાતમા જમવા જવું નહિ પણ મારા કુટુંબમા
રહેવું અને સગા વહાલા જોડે ખાનગી બધો વહેવાર રાખવો અને

નાત મારે ઘેર જમે અને હું નાતના બીજા બધા હક ભોગવું એવી ઘરતે તક ભાગતા હોય તો તેમ કરવાની મેં મારા કેટલાક મિત્રોને વિનવિ કરી ને તેમની નજરમાં એમ કવું કીક લાગ્યું. તેમણે પ્રયત્ન કર્યો તે પાર પડ્યો. સુરતમાં ગૃહસ્થની નાત મળી કાંઈ ઠરાવ કર્યો અને વેદિયાની નાતે મળી કાંઈ ઠરાવ કર્યો. ઠરાવ શા હતા તેની મને જરાબર ખબર નથી, પણ મારી ધારણા સફળ થઈ એટલું હું જાણું છું. ”

મારા પિતામહ મહીપતરામના સાદુ યાચ, સાદું સગપણ સૌથી ઘીડું, મોટું અને નિકટનું. કણું છે કે સગપણમાં સાદુ ને જમણમાં લાડ, એ સગપણને લીધે મારા પિતામહનું ઘર વિલાયતી પક્ષમાં જોડાયું. મારા માતામહ લોકે માની લીધેલી મહીપતરામની કૃતધ્નતાને લીધે એમનાથી વિરુદ્ધ એટલે તે શુદ્ધ પક્ષમાં. મારા માતૃશ્રી કહેતા કે અંટસ એવો જામ્યો હતો કે મારાથી પીયેર જવાતું નહિ, માબાપને મળાતું નહિ. આ પ્રમાણે વહુદીકરી સાસરા પીયેર કરી શકતી નહિ, એક બીજાના ઘરમાં જ જવાનો પ્રતિબંધ તો પછી ખાવા પીવાની તો વાતજ શી કરવી. કદાપિ શુદ્ધ પક્ષનો સ્ત્રી કે પુરુષ વર્ગ વિલાયતી પક્ષના ઘરના દ્વાર આગળ ઉભેયો સામાપક્ષના જોવામાં આવે તો આખી ન્યાતમાં તેની વાતો ચાલે અને અનેક મુશ્કેલીઓ ઉડે આથી એક પક્ષના સ્ત્રી ને પુરુષથી સામાપક્ષના સ્ત્રી ને પુરુષની સાથે હળાય મળાય નહિ તેમ સાધારણ વાતો પણ થઈ શકે નહિ. આવો ત્રાસ થોડો વખત રહ્યો, પણ હું ખના દિવસ દહાડા, તેમ દહાડા જતા એ ત્રાસ મોજો પડ્યો અને છૂપા છૂપા વહુ દીકરીઓએ સાસરા પીયેર કરવા માડ્યા અને ધનના બારણા વાસીને ખાવાપીવાને પણ આરંભ્યું. દિવસે દિવસે મમત ઓછો થઈ ગયો અને એક બીજા મળવા હળવા લાગ્યા તોપણ પાચ વય સુધી નાગરી ન્યાને મહીપતરામ રૂપી સંકટ

ભોગવ્યું આખરે સને ૧૮૭૧-૭૨ માં મહીપતરામ રૂપી ઝંખડો ન્યાતમાં રહ્યો નહિ. તથાપિ વળી બીજી વાર મહીપતરામને માટે સુરતમાં મદિપાસુરી માતાના મંદિરમાં ન્યાત મળી હતી તે વખતે હું પણ ગયો હતો એ અને પૂરેપૂરું યાદ છે પરંતુ એમાં બધું સમાધાનીથી ઉતરી ગયું હતું. એ સમય સને ૧૮૮૯-૯૦ નો હતો, એ વર્ષમાં મહીપતરામ મુંબાઈના મુખારક દાક્તર આત્મારામ પાઠુરગ જે ન્યાત બદલે હતા તેમને સા પ્રીતિભોજન કર્યું હતું. એ પ્રીતિભોજનમાં મહીપતરામ સામીલ થયા હતા એવું સમજના એમની પાસે એ સંબંધી ખુલાસો ન્યાત તરફથી માગવામાં આવ્યો હતો. આ વખતે મહીપતરામે ડાહ્યાપણ વાપર્યું. સત્યવાદી મહીપતરામ અસત્યવાદી થયા. એમણે એવો જવાબ વાળ્યો કે હું એ પ્રીતિ ભોજનમાં ગયો હતો ખરો, પણ પગલે બેઠો નથી માત્ર દૂધ પીને હું આસ્થો ગયો હતો. મહીપતરામ આ વખતે સમય વર્તી ગયા. એ તદ્દન જૂઠું બોલ્યા પ્રીતિભોજનમાં વેડમી, દૂધ, શાક, ભાત વગેરે રસોઈની બધી સામગ્રી તે જમ્યા હતા, તોપણ તેમણે ઉપલો ભેખી ખુલાસો આપ્યો એટલે બધું ટાકું પડી ગયું મહીપતરામના વીરત્વમાં આ મોટી ખામી ગણાય પરંતુ મહીપતરામના મનમાં એવું આવ્યું હશે કે સાચું બોલીશ તો નાહક કશુંયે બિલો થશે અને વળી પાછા સગા સબંધીઓ હેરાન હેરાન થશે એથી વળી લોકોની ગાંઠ ખાવાનો વખત આવશે, તેના કગ્તા જૂઠું બોલી સગાસબંધીઓની હેરાનગતિ દૂર કરવી ને પોતાને જ વિચ્છામે ગ્રહેલા મિત્રાને બચાવવા એજ ઉત્તમ છે એવા વિચારે તે હડાહડ જૂઠું બોલ્યા સામાન્ય બાબત હોય તો મહીપતરામ પાછી પાની કરે એવા ન હતા, સત્ય હોય તેજ બાબવાવાળા હતા પરંતુ આ વખતે તે વખત વિચારી ગયા હતા.

એ પ્રસંગનું વર્ણન નગસિદ્ધાન ધર્મ સંગ્રહ કરે છે. તે કહે

હિ કે “ દૂધ પીને ચાલ્યો ગયો એ વસ્તુગિયિતથી વિરદ વચન હતુ
 યુધિષ્ઠિરે અશ્વત્થામા દણાયા વિષે કહેવા સત્યવનના બમ જોડે આ
 પ્રસંગને મગ્ગાવશે ? યુધિષ્ઠિરને સંબધે જે પગિયિતિ દતી તે અદિ
 દતી ? તેદસે ઉપરૂપે દતી ? આ બન્ને કમ્પ્ર પ્રસંગની સગખાનાણી
 સુરોને જ મોખીશુ. મહ્યજ્ઞમગ્રચોગ્રાજન્ન હત્ત કુંમર કત્યુત્ત
 એમ અગપદ્ધ વાલીમા પણ યુધિષ્ઠિર અસત્ય બોલ્યા, અને પોતાને
 વિશ્વાસથી વળગેના અસખ્ય બહુઓ-સ્વજનો અને ગમરણ મિત્રો
 ના શ્રવ બચાવવા એ હૃદયની લાગણી, અને સત્તનિના એ ભુદિનો
 નિશ્ચય, એ બે બગોની વચ્ચે આવેલા ધર્મગણની કરુણદશાતુ ચિત્ર
 મદાભારતના મદાકવિએ અનુપમ કૌસલ્યથી આચેખ્યુ ડ અને એ
 ચિત્રનુ પ્રતિબિંબ રા આણુદશકર ક્રુપે પોતાની મધુર શ્વામય
 વાણી વડે પ્રગટ કર્યું છે, તેનુ ચિત્ર-કરુણ-શામા હૃદયની લાગણીના
 પક્ષતુ સમર્થન કરાવનાર ચિત્ર-આ “માત્ર દૂધ”ના પ્રસંગને મળધે
 નાનેખી સકાશે કે કેમ ? યુધિષ્ઠિરના અસત્ય કથનના પ્રત્યક્ષ પરિ-
 છામમુચક ચિર્ન તરીકે અત્યારમુધી જમીનથી ચાગ આગળ ઉચિ
 ચાલતો ધર્મરાજનો રથ જમીનને અડક્યો-એ બનાવને પ્રતિરૂપ આ
 “માત્ર દૂધ”ના પ્રસંગને અંજો મો બનાવ જડશે ?”

કાઠિયાવાડમા મહીપતરામ રૂપી જે જાટા ઉડીને મધા દતો તે
 સુરતના અને અમદાવાદના જેવા તકરારી જાગ ન હતો તોપણ
 ત્યાં પણ તેણે ગભીર સ્વરૂપ પકડ્યુ હતુ અમદાવાદમા કે સુરતમા
 જેવો સસર્ગ મહીપતરામ સાથે દતો તેવો કે તેનાથી નહિ જેવો પણ
 સસર્ગ કાઠિયાવાડને ન દતો સુગતની નાનરી ન્યાને વિનાયતી
 મહીપતરામની સાથે સબધ માધ્યો તેથી સુગતના નાગરો સથે
 આપણે વ્યવહાર ન રાખવો એવા પ્રકારના ને જાટા હતા કાઠિયા
 વાડમા ભાવનગરના નાગરો મહીપતરામના કૃત્ય પ્રતિ ધણા વિરોધ
 હતા ભાવનગરમા નાગરોનુ જ પ્રાગલ્ય હતુ એ સમયે ભાવનગ

રના દિવાન ગવરીશંકર હિંદુશંકર ઓઝા જે મગા ઓઝાને નામે મશહૂર છે તે હતો. એ નામાકિત પુરુષ ધર્મચ્યુસ્ત, મૂના વિચારવાળા, આચારવિચાર પાળવાવાળા હતા એટલે એ વિરુદ્ધ હોય એ સ્વાભાવિક છે. રાજ્યમા એમની સત્તા રાજનના જેવીજ. એ ખીખ રાજ્ય હતા એમ કહીએ તો કાંઈ બાધ આવે એમ નથી. એવું બન્યું કે, ઘોઘામાં સરકારી અંગ્રેજ નિશાળના માસ્તર સુરતના રહીશ વડનગરા નાગર અને વળી મહીપતરામના સંબંધી હરદેવરામ નામે હતા. સુરતની નાગરી ન્યાતમાં ત્રમુદ્રપ્રયાણ વિષેનો ટંટો ચાલતો હતો તે સર્વને વિદિત હતું, તે છતાં ઘોઘાબંદરના કેટલાએક નાગર મુલાનોએ એ માસ્તરને ત્યાં ચા પીધી. બાવનગરના નાગરનું અસહ્ય ઘોઘાબંદર ને તેથી તેમના ધર પણ ત્યાંજ હતા. એથી બાવનગરના નાગરોને જીવાનીઆ નાગરબાલકોએ માસ્તરને ઘેર જઈ ચા પીધી એ તેમણે ધણું અનિષ્ટ કાર્ય કયું એવું લાગ્યું. એથી તેમને ગ્લાનિ થઈ. વિલાયત જવામાં કોઈ પણ પ્રકારનું પાતક નથી એવો માસ્તર હરદેવરામનો અભિપ્રાય હતો, છતાં લોકાચારને તથા ન્યાતના ધારાધારણને માન આપી વિલાયતથી પાછા ફર્યા પછી દેહશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો ન્યાતમાં પાછા લેવાને કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ નથી એવું તેમણે મંતવ્ય હતું. મહીપતરામે એવું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતું ને સુરતની નાગરી ન્યાતે સમાધાન કરી તેમને ન્યાતમાં પાછા હાખ્યો કયાં હતા તો પછી સુરતના નાગરો સાથે ખાવાપીવાનો બ્યવહાર રાખવામા કાંઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નથી એવું માની મુલાનોએ ચા પીધી. આથી મગા ઓઝા કોપ્યા, અને તેમણે દરબારી શાસન છોડ્યું કે કોઈપણ નાગર હરદેવરામની નિશાળે બહુવા જશે તેને ન્યાત બહાર મૂકવામા આવશે માટે કોઈ પણ નાગર છોકરાએ તેની નિશાળે જવું નહિ. વિશેષમા તેમણે એવું પણ બહાર કયું પાદરીની નિશાળે બહુવા જવાને માટે પ્રતિબંધ નથી. દેહશુદ્ધિ

પ્રાપ્તિ થઈ પછી સમસ્ત નાગર વર્ગે મહીપત્રનામને ન્યાતમાં દાખલ કર્યા હતા એ તે જગજહેર હર્ષ. હરદેવરામ માસ્તર વિદ્યા-યત્ર ગયેલા નહોતા, એ કાંઈ ન્યાત જદાર નહોતા, પરંતુ તે સુર-તના નાગર ગૃહસ્થ હતા એટલે સુરતની નાગરી ન્યાતે જે મદાપા-તકતું પ્રાપ્તિ કદાપિ હોઈ શકે નહિ તે પ્રાપ્તિ કરાવ્યું એ તેમને મન અયુક્ત થયેલું લાગેલું હશે. તેથીજ સુરતના નાગરને પાદરી જેવી યવન જાતિના કરતાં પણ હલકા માન્યો, ને પાદરીને ત્યાં દેડા વગેરે શુદ્ધોત્તર સંસર્ગ હોય તેને તેણે નાગરના કરતા ઉચ્ચ મહિમા આપ્યું કાગણ માત્ર મમત. સિંધુ નદીના કાંઠે આવેલું અટક શહેર નાગરોને ને દિંદુઓને વિદેશ જતા અટકાવવાને જ રમપાયેલું હોય તેમજ. અટકને ઓળંગીને જાય તેને માથે કટક ચઢે. એવું કટક ગમા ઓઝાએ માત્ર હરદેવરામ સામે ચડાવ્યું. એ સંબંધમાં ગુજરાત શાળાપત્રમાં એવો ઉલ્લેખ થયેલો છે, કે “આ સારા કામમાં એ ગમાબાઈ સાહેબ ધણાજ સામા છે. તે એટલે સુધી કે તેઓ આ સંસારી અને ન્યાતના કામમાં રાજ્યતું બળ અને તેની સત્તા તથા ભાવનગરના કંકારની ફાજના આરખોનો ઉપયોગ કરી ચુક્યા છે.” દીનમળીશંકર શાસ્ત્રીએ શાસ્ત્રાર્થ કર્યો ને તે પ્રમાણે પ્રાપ્તિની વિધિ થઈ એ શાસ્ત્રાર્થ ભાવનગરના નાગરોને માન્ય નહોતો. એમ કહેવાય છે, કે આ શાસ્ત્રાર્થના સંબંધમાં શાસ્ત્રીને કેંઈ કાશીના નાગરોની સાથે વાદવિવાદમાં ઉતરવું પડ્યું હતું ને એ વાદવિવાદમાં અતે શાસ્ત્રીનો વિજય થયો હતો.

સને ૧૮૬૬ માં કરસનદાસ મૂળજીએ ‘મધ્યકાલનો પ્રવાસ’ એ નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. એ પુસ્તક એમણે રાજનર-વાડાઓમાં ઉત્તેજનાથે મોકલ્યું હશે તેમાં ભાવનગર તરફથી એને સારું ઉત્તેજન મળ્યું હતું, તે લક્ષી મહીપત્રનામ હરદેવનો ઉલ્લેખ કાઢ્યો છે. એમણે કહ્યું છે કે “માત્ર ભાવનગર સંસ્થાનના કારભા-

ત્રીઓએ મદદ કરી છે. રાજા સાહેબ પાસે દીપમા રૂપ નંગ ભરા-
વ્યા છે એટલું જ નહિ પણ મુખ્ય દીવાન, મુખ્ય કારભારી અને
તેમના કુટુંબના છ માણસે મળી ૩૪ નંગ ભર્યાં છે. આ શ્રીમંત
જોરાવર ને તે વારે કુલ અખત્યારી કામદાર વડનગરા નાગર કુટુંબ,
મારી સામે થવામા આગેવાન હતું. તેમ છતાં મારા જેવું જ કામ
કરનારને આમ ઉત્તેજન આપે તેવું કારણ શું હશે? એમના મનમા
એમ તો નહિ હોય કે વાણીઆ વિલાયત જ્યાં તો ચિંતા નહિ,
માત્ર શ્રાદ્ધણે ન જવું. વિલાયતની સફર કરવાથી પાપ લાગે છે
એવું તેઓ માનતા હોય તો તે પાપ કરનારને ઉત્તેજન શા સાથે
આપે? પાપ કરનારના મદદ કરનારને પણ પાપ લાગે છે. આ વિરૂદ્ધ
વર્તણૂકનો ખુલાસો મને સૂઝતો નથી. ”

ભાવનગરનો વિરોધ જખરો હતો. જુનાગઢ એ બાબતમા
કુમળું હતું. ત્યાંના નાગરોએ સ્તુતિપાત્ર પગલું ભર્યું. ત્યાંના નાગર
ગૃહસ્થોમા મણિશંકર કીકાણી નામના ગૃહસ્થ સુધારાના સાથી હતા.
તેમનો વિચાર દેશકાળને અનુરૂપ હોવાનો હતો તેમ જુનાગઢના
અન્ય સદ્ગૃહસ્થો પણ સુરતનો ઝંખડો જુનાગઢની ન્યાતમા પ્રસરે
નહિ એવા વિચારવાળા હતા. એ બાબતમા તેમણે પોતાનું મત
પ્રસિદ્ધ કર્યું ને પોતાના વિચાર દેશદેશાવર કાગળ લખીને જાહેર
કર્યાં. એ સંબંધમા જે કાગળ જુનાગઢના નાગરોએ ગળકોટ મોક-
લ્યો હતો તે અત્રે લીધાથી તે સમયની સ્થિતિ કેવી હતી તેનો તથા
મહીપતરામના પ્રાયશ્ચિત્ત સંબંધી કેવો દઢાગ્રહ હતો તેનો આગ્ર-
હ જ મિતાર આવશે.

“ સ્વસ્તિ શ્રી રાજકોટ મહાશયુભરથાને સર્વશુભોપમા વિરાજ-
માન રાજ્યશ્રી અંબાશંકર રાધવજી તથા ધેવા આણંદરામ તથા
મણીશંકર જટાશંકર તથા દલપતરામ આણંદરામ વગેરે પ્રત્યે શ્રી

જુનાગઢથી લી. દીવાન લક્ષ્મીચંદ્ર ચંભુપ્રસાદ તથા રૂપનાથરાય-
મૌરિદાસ તથા અનંતજી અમરચંદ તથા ભગવાનલાલ મદનજી તથા
સંપતરામ ઇન્દ્રજી તથા ગુલાબરાય અંબાચંદ્ર તથા અમરજી સુંદ-
રજી વિગેરે નાગરી ન્યાતના સમસ્તના નમસ્કાર વાંચવા. વિશેષ
લખવા કારણુ એ છે, જે હાલમાં ભાવનગરની ન્યાતે મહીપતરામ
સંબંધી બાતું લઈ સોરઠ બાર ગામમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કર્યો છે તે
સહુ ગૃહસ્થો તથા વેદમૂર્તિ બ્રાહ્મણોની જાણ બહાર નથી.

પહેલા આપણા સોરઠ બાર ગામમાં તથા ગુજરાત વગેરેમાં
તક પડેલ તેમાં આપણે કે તે કોઈ એક જીજ્ઞ સામીલ થયા નથી
જે ન્યાતો કલેશ તે ત્યા જ રહેલ છે. આપણે તેને ને તેણે આપ-
ણને સામાન્ય ગણ્યા દતા એ સહુને પૂરી રીતે યાદ છે. તેટલા
છતા આ કયાકોનો કલેશ ભાવનગરના ગૃહસ્થો પોતા તરફ ખેંચી
લે છે એ કેવું અનીતિ બધું ને દેશચાલથી ઉલટું છે.

વળી આ કલેશ સુરતમાં કારણુ વિના ઉભો થયાથી આ કાઠિયા-
વાડમાં ગુજરાતના ગૃહસ્થો જે ત્યા એ સામીલ થયેલ પણ સોરઠ
બારગામ તો એકજ દતા દરમિયાન રાજકોટ આજમ ગીરધરલાલ
ને ઘેર કારજ આવતા સોરઠ બારગામ તથા ગુજરાત તથા સુરત
વગેરેના મોટા નામીયા ગૃહસ્થો ભેળા થઈ ઠરાવ કર્યો કે આ કલેશ
કાઠિયાવાડમાં ન રાખવો ને સહુએ ભેળા જમણું. એ રીતે કરી
સહુ ભેળા જમ્યા તેને કાંઈ લાંબી મુદત થઈ નથી, ને તે પછે
નવું કારણુ પણ કાંઈ ઉત્પન્ન થયું નથી. કદાપિ એમ કહેશે કે
ત્રેવીસ ધરને સુરતે ગૃહયા; તો તે તક કહેવાય, પણ તે ન્યાત બહાર
છે એમ કાંઈ ઠઠી શકાય નહિ. વળી તે યાદીમાં દુર્ગારામ મહેતા-
જીનું નામ નથી, અને તે આ તરફ આવના કાંઈ ગૃહસ્થને ત્યા
મહેમાન થયા તો તે અવશ્ય થયું એમ કહેવાયું નથી. જે પ્રથ-

મથી આ વિશે લખાણ કયું હોત ને તે પછી કોઈએ કયું હોત તો તેને તેના ગામવાળાને કહેવાનો હક્ક હતો, પણ બાવનગરના ગૃહસ્થને પોતાનું અમલી જોર બતાવી અપમાન કરવાનું ન હતું. તે કેવળ અનીતિનો પક્ષ સ્વીકાર કરી આંદોના ગૃહસ્થોને સૂચના આપ્યા વિના તેઓનું અપમાન કર્યું.

આગળ આપણી ન્યાતમા તડ પડેલ તે વખતમા વિવાહ સંભારંભમા એક બીજના પક્ષમાં જવાની છૂટ રહેતી એ સહુના જાણવામાં છે, પરંતુ હાલમા સુંદરજી કીકાણીની જાન મહુવે ગયેલ ત્યાં બાવનગરથી પણ જાન આવેલ ને સામે પક્ષકાર કદાપિ બળવાન હોય તો બીજ પક્ષવાળાને પ્રાપશ્ચિત કરાવે અથવા વર જોરની છુટી આપે એમ રસમ છે, તેટલું જાણ બાવનગરથી આવેલ ગૃહસ્થોએ સુંદરજી ઉપર કેવો જુલમ ગુન્યો! કે તેના માણસોને આરબના પહેરામાં બેસાડ્યા, અને તેમને બેને અને કન્યાદાતાને ચાર લાંબણુ થઈ ને કન્યાદાતાનો વિચાર આત્મધાત કરવાનો જોવામાં આવ્યો ત્યારે એ સુંદરજીને લાચાર કરી અમલના જોરથી તોળાખત લખાણું. સિવાય પ્રાપશ્ચિત કરાવ્યું એ જુદી વાત, એ વિગેરે તેના ઉપર જુલમગારી ચાલ ચલાવી એથી કોઈ પણ અજાણ નથી. એ ઉપર સહુ ગૃહસ્થો પોતાના વિચારપૂર્વક ધ્યાન આપે તો તડને બહાને વૈરભાવ રાખી તે ગૃહસ્થની કન્યા છોડાવી લે. તડ સબંધી કશાના મામલા થયા હશે તોપણ ન્યાત વ્યવહારમા રાજ્યસત્તા વપરાતી નહિ ને આ રીતે કોઈ ઉપર ચયું એમ તો જાણવામાં નથી. જ્યારે એવું કયું ત્યારે તેના કહાપણને કેવું દુષણ લગાડનારું કામ ચયું એટલું જ નહિ વિચાર કરે તો અન્યાય અને અનીતિ સિવાય બીજું કાંઈ નજરે ન આવે.

ભાવનગરના ગૃહસ્થોના વિચાર દુઃખ ને સ્વાર્થીપણાના છે તે સૂચના સાથે આ ઠેકાણે લખતો વ્યાજબી ધારીએ છીએ. ત્યાંના એક નાગર છે તેનો અનાચાર ઘણો તોપણ, ભાવનગરના બરોસા ઉપર રહી અહીંથી તાણુ ન કરી તેને તેણે પાંક્તિ આપી. પણ એ શખ્સની ઓ દુશ્ન તેનો સંસર્ગ તેના અનાચાર સાર કરતી નથી. આ વાત દાલ સદુના જાણવામાં આવી તેથી પોતાના કૃત્યને ઢાંકવા મહીપતરામનું બદાનું ચાલુ લખ આપણે તેને કાંઈ દિવસ સંબંધ નહિ તેના વ્યવહારમાં સોરઠના બાર ગામમાં નાદક વિરોધ ઉભો કર્યો એમ સદુને અનુમાન કરવા કાંઈ પણ શક રહેતો નથી.

મહીપતરામને સુરતની ત્યાં પાંક્તિથી દૂર ક્યાં ને તે કેટલાક વર્ષ દૂર રહ્યા ત્યાં લગી કાંઈએ પણ તેનો સંબંધ ક્યો નહોતો એ ખુલ્લું છે. સુરતમાં તેને પ્રાપચિત કરાવી પાંક્તિ આપી ત્યારે સદુએ તેને માન આપ્યું કારણકે જે ઠેકાણેથી તેને દૂર કરેલ તેજ ઠેકાણે તેનું સમાધાન થયું તો એ દેશની રૂઢી તથા આસતા રિવાજ મુજબ થયું એમ જાણી કાંઈએ પણ તેમાં તેવી તકરાર લીધી નથી.

ભાવનગરના ગૃહસ્થોને પોતાનો સ્વાર્થ દતો ત્યાં સુધી સુરતના ગૃહસ્થો સાથે ધણી તરેદથી બેળાસાડો રાખ્યો એ પણ મશહૂર છે. દાલમાં એ મહીપતરામ ઉપર નવો દોષ તો કાંઈ મુક્યો નથી ને પહેલાના દોષનું નિવારણ થઈ ગયું તો પછી તેનો દોષ પાછો તેના ઉપર મુકી શકાતો નથી તે જાણત વિચારી એકએ તો દેશકાળ તથા રાજ્યનીતિમાં પણ એમ ન થાય એટલે પહેલાના દોષનું બદાનું લેઈ ભાવનગરના ગૃહસ્થ જે આપણામાં પરસ્પર વિરોધ નાખે છે તે કેવળ નીનિયો ઉસદું છે એમ સમજી તો માને જ પણ અણસમજી માણસ પણ ક્યાં વિના કદાપિ રહે નહિ. પરંતુ તેણે ઉપરના કારણ વિગેરે સાર અનીતિનો પણ સ્વીકાર કર્યો એમ સિદ્ધ થાય.

આ બાબતમાં જ્યારે સુરનથી ચાલતી સાલના માગસર શુદ્ધ ૨ નો લખ્યો કાગળ આહીની ન્યાત ઉપર આવેલ તેના જવાબમાં કેટલાક પ્રશ્ન મોકલી લાખા વિસ્તારથી માગસર શુદ્ધ ૧૦ ને રાજ આહીથી જવાબ ગયેલ તેનો આજ દિવસ સુધી કાંઈ પણ ખુલાસેથી જવાબ આવ્યો જ નથી, તેથી પણ એમ જણાય કે નિવારણ કરેલ તોહોમત ફરી સુકી શકાય નહિ. એવી અડચણ સમજી અનીતિનો માર્ગ પકડ્યો ને તેમાં ભાવનગરની ન્યાત સામીલ થઈ એ કેવું દુષ્કારક છે તેનો વિચાર સદુએ પોતાથી જ કરી લેવો. એવા દુરાચરણ અને અનીતિના પ્રસંગો આ ઠેકાણે દર્શાવતા લખાણ બહુ ઘાય એટલે દુઃકેથીજ આ લખાણ બંધ કર્યું છે. પરંતુ સમજી શકાય તે એટલા ઉપર પોતાનું ધ્યાન ખેંચશે તો ભાવનગરનું અનીતિ અને ગેરવ્યાજબીપણું કેટલું છે તે ખુલ્લી રીતે કહી આપશે.

ભાવનગરની અને જુજની નાગરી ન્યાત આ ઠાણે ભાવનગરની ન્યાતના મતને મળતી છે, પણ તે પૂરા અનુભવી નથી ત્યાં સુધી એમ રહેશે ને જ્યારે પૂરા અનુભવને પહોંચશે તો તે કદાપિ તેના મતને મળતા નહીં રહે એમ પણ કહી શકાય છે.

ઉપલી સર્વ બાબતોનો જુનાગઢમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો ને તે ઉપરથી તેઓ નીચલા ઠરાવ ઉપર આવ્યા:—

૧. જે આપણા જુનાગઢ ભેગા છે તે નાગર તથા બ્રાહ્મણને ભાવનગરની ન્યાત કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવું કહે ને ન કરવું.

૨. ભાવનગર મુખ્ય અને બીજા તેનો સંગ રાખે ત્યાંસુધી તેનો સંગ આપણા નાગર તથા બ્રાહ્મણોએ ન કરવો.

૩. તે પક્ષમાંથી કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી આપણામાં આવે તો તેને માનની સાથે સામીલ કરવા, ને તે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ મોટું કરાવવાનું નથી. માત્ર સ્નાન અને એક હજાર ગાયત્રી અથવા શિવ-

પંચાક્ષરનો મંત્ર અથવા શિવાલયમાં દીવો કિંવા શેર જીવાર પારે-
વાને નાખે.

x

x

x

સંવત ૧૯૨૫ ના વૈશાખ (સદી) લક્ષ્મીશંકર શંભુમસાક
પહેલા શુદ્ધ ૪ શુક્રવાર. અનંતજી અમરચંદ
ભગવાનજીલ મદનજીના નમસ્કાર.

મહીપતરામના સમુદ્રમનના પ્રમના તોફાનની આ પૂર્ણાદૃતિ
હતી. મહીપતરામ ઉપર વિલાયતથી પાછા ફર્યા પછી થયું થયું
સંકટો પડ્યા હતા એમ માત્ર લખ્યાથી વાચકને તે સંકટનો ખ્યાલ
આવી શકે નહિ એ આજની દૃષ્ટિએ સ્વાભાવિક છે એમ કહી
શકાય. આજથી પચાસ સાઠ વર્ષ ઉપર લોકો કેવા વિચારના હતા
તથા માત્ર મમતને માટે કેવા કેવા રસ્તા ભેટા હતા તેના દાખલા
આપ્યા હોય તો જ તે સમયનું ચિત્ર મગજમાં આવી શકે. જુના-
ગઢના નાગરોનો ઉપસો કામળ એ સમયનું તથા ન્યાતના તોફાનનું
બરાબર ચિત્ર આલેખે છે. પરંતુ મહીપતરામના પાછા ફર્યા પછી
અઢાર વર્ષ પછી લોકોનો મનન ઓછો થયો ન હતો, એનું એ પત્ર
તાદૃશ દૃષ્ટાંત છે. પરંતુ એ હેરાનમતીની પણ અવધિ આવી રહી
હતી, ને સને ૧૮૭૧-૭૨ માં મહીપતરામને સુરતની નાગરી ન્યાતે
વળી પાછા અમુક સરતે ન્યાતમાં લીધા ત્યાર પછી વિજાપતને કબ્જો
પૂરો થયો અને મહીપતરામના વનવાસ રૂપી યશની પણ પૂર્ણાદૃતિ થઈ.

શિક્ષાગુરુ.

અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજના એટલે કે પુરુષશિક્ષણપદ્ધતિ પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપક કે પ્રિન્સિપાલ તરીકે મહીપતરામ સને ૧૮૧૨ના એપ્રિલ માસની પહેલી તારીખે નિમાયા તે પહેલાં એમણે અંગ્રેજી નિશાળોમાં માસ્તર તરીકે તથા દાદરકૂચના હેડમાસ્તર કે મુખ્ય શિક્ષક તરીકે કે ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કર્યું હતું. પરંતુ તેમની શિક્ષાગુરુ તરીકેની યશસ્વી કારકીર્દિ તેા એમના વિદ્યાવનથી પાછા ફર્યા પછીની જ હતી. વિદ્યાવનમાં શિક્ષણપદ્ધતિનો અનુભવ લઈ આવ્યા પછી એ પદ્ધતિ પ્રમાણે ગુજરાતના પ્રાથમિક શાળાઓના મહેતાજીઓને શિક્ષણ આપી તેમને યોગ્ય રીતે કેળવવા પ્રતિ એમનું મન પરાવાયું. મહીપતરામ સ્વભાવે ઉત્સાહી હતા. કામ કરી બતાવવાની એમને હોસ હતી. પ્રકૃતિ પણ ઉદ્યમી એટલે સાફ, લોકને દિતાવદ તથા પ્રજાને કલ્યાણકારી કામ કરવામાં આગ્રહ તેમને નહતો. વિશેષમાં સરકારની પણ એમને સહાયતા હતી. તેમજ એમના સલાયકો પણ સારા ને વિદ્વાન હતા આથી સોનામાં સુગંધ મળ્યાથી બાકી શું રહે ?

નિશાળપદ્ધતિ ને કેળવણી ઉપર એમણે પુષ્કળ વિવેચન કર્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ “ અનેક તરેહની મદદથી બુદ્ધિને એટલે મનની સર્વ શક્તિઓને ખુલ્લી કરી વિસ્તાર પમાડી મોટી કરવી તેનું નામ કેળવણી ” એવી એમણે કેળવણીની વ્યાખ્યા આપી છે. કેળવણીના ઉપાસક મહીપતરામે કેળવણીને લગતા ધણા વિષયો ગુજરાત શાળાપત્રમાં દાખલ કરી મહેતાજીઓને તથા એ પત્રના અન્ય વાચકોને વિવિધ જ્ઞાન આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ટ્રેનિંગ કોલેજમાં એ શિક્ષણ આપવા બેસતા ત્યારે એમની ઉચ્ચ પ્રકારની શિક્ષણપદ્ધતિને લીધે જે વિષય એ શીખવના તે એવી સરખ અને સરળ ગીતે શીખવી એમના શ્રોતાઓના મગજમાં ઉતારતા કે તેથી શિષ્યો એક ધ્યાને એમના મુખ્ય પ્રતિ જ્ઞેષ્ઠ રહેતા. મહીપતરામને વિજ્ઞાનનો શોખ હતો. બાળકોના તેમજ અશિક્ષિત ને પરપગથી ચાલી આવેલી વહેમો ને છાકાથી વ પ્રકૃતિવાળા મહેનાજીઓના મગજમાંથી રચાપિત યથેચ્છા વહેમો દૂર કરી વિજ્ઞાનના સત્યો તેમના મગજમાં ઉતારવા એ કામ સહેલું નથી એ વિષય દૃષ્ટાંતો આપીને સમજાવતા પણ સાધારણ જુદિના માણસોને સમજાવો મુશ્કેલી છે તો પણ મહીપતરામ એ વિષય એવી સરળ રીતે સમજાવતા કે શિષ્યોને કોઈ પણ પ્રકારની શંકા રહેતી નહિ. વિજ્ઞાનનો વિષય એકનો જ તે શીખવતા એમ ન હતું. જુદા જુદા વિષયો પણ તે શીખવતા એમની શિક્ષણપદ્ધતિ જ એવી સારી હતી કે તેને લીધે એમના દાઢ નીચે શીખેના મહેનાજીઓએ એમની પ્રશ્ન સા કરી છે ને આજે પણ તેઓ કરે છે આ પ્રશ્ન સા કોઈને માત્ર લગાડવાને માટે ન હતી, પરંતુ તે તેમના હૃદયની હતી. ટ્રેનિંગ કોલેજ તો એમનાથી જ સ્થપાઈ હતી એમ કહીએ તો ચાહે, એટલે આરબમાં ઘણો બામનોમા મુસ્કેની તથા અડચણો આવે પરંતુ એમના ઉત્સાહી અને ઉમંગી સ્વભાવને લીધે મુસ્કેની મને તેવી હોય તો પણ તેને દૂર કરવા તે ચૂકના નહિ, અને જે રીતે પ્રજાને કેળવણી મળે તેમનું અજ્ઞાન દૂર થાય તેમ કરવાને તે હમેશા ઉત્સુક રહેતા. ટ્રેનિંગ કોલેજના મુખ્ય અધ્યાપકનું આરબનું કાર્ય સહેલું અને સરળ ન જ હોઈ શકે, તથાપિ તેને સરળ અને સુગમ મનાવનાનો એમનો અચાંચ્રમ થીવો એટલું જ નહિ, પણ વિનાયકની શિક્ષણપદ્ધતિનો જે અનુભવ એમણે વીધા હતો તે અનુભવ પ્રમાણે ગુજરાતની એ એક જ પાઠશાળામાં

શિક્ષણ આપવાનો એમણે આરભ કર્યો મહીપતરામ આરબે શરૂ ન હતા એમની ચગવીગતા આરભથી તે અત સુધી એક સરખી જેવી ને તેવી જ હતી વચમાં અનેક અડચણો તથા વિદ્યો આવતા તે સર્વે એમની કાર્યદક્ષતાથી તથા દીર્ઘદૃષ્ટિથી દૂર થતા.

આ પ્રમાણે મહીપતરામને પ્રાથમિક કેળવણીનો પિતા કહીએ તો ચાલે એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારની અતિશયોક્તિ થાય છે એવું મને જરા પણ લાગતું નથી પ્રાથમિક કેળવણીનો પાયો જેમ સગીન તેમ માધ્યમિક ને તે પછીની ઉચ્ચ કેળવણી પણ સગીન બની શકે આરબનો પાયો મજબૂત હોય તો તેના ઉપર ચણેલી ઇમારત પણ સગીન બને, એટલુંજ નહિ પણ તે ઇમારત લાખી મુદત સુધી ટકી રહે અને કાળે કરીને તેમાં અભ્યાસ રૂપી પાણીનું સિંચન થયાથી વિશેષ બલવત્તર થાય એટલું તો સર્વ કોઈ માન્ય ગણશે કે ગરીબ અને તવગર બધા એક સરખી કેળવણી લાઇ શકતા નથી ગરીબ વર્ગને માટે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણીનું સ્થાન બહુધા હોતું નથી એ પ્રકારની કેળવણીનો ખર્ચ તે વર્ગ ઉઠાવી શકતો નથી કદાપિ એવો ખર્ચ તે ઉઠાવી શકે એમ હોય, તોપણ પ્રાથમિક કેળવણી તો તેમને આવશ્યક હોય છે, એટલે તે તેમણે અવશ્ય લેવી જ જોઈએ, એવું મહીપતરામનું મતન્ય હતું. કારીગરો, સૂતાગ, લુદાગ, વગેરે કહેવાતા વસનાયા વર્ગે તો પોતપોતાના ધધાને અનુકૂળ શિક્ષણ લેવું જોઈએ, કે તેથી પોત પોતાના કામકાજમાં તેઓ પ્રતીષ્ઠા થાય ખેડુ વર્ગને ખેતીની, સ્ત્રી વર્ગને ધર્મવ્યવહારની, સીવના ભગવા ગુથવાની વગેરે તેમને યોગ્ય કેળવણી અપાવી જોઈએ આવા આવા વિચારો મહીપતરામના મગજમાં ધુમતા હતા તેટલા માટે પ્રાથમિક કેળવણી સારી રીતે ને સગીન પ્રકારે અપાય તે માટે તેના શિક્ષકોને પણ સાર તથા

પદ્ધતિસરનું જ્ઞાન હોયું જોઈએ. એવું જ્ઞાન પ્રાયશઃ સામાન્યેણ શિક્ષકોને ન હોય ત્યાં સુધી બાલકોને યોગ્ય કેળવણી અપાય એ આશા ખોટી. મોટા મોટા શહેરોમાં તે સમયમાં અપાતી કેળવણી રીતસરના ન હતી તો પછી ગામડાંઓમાં અપાતી. કેળવણી વિશે નો પૂછવું જ શું ? મોટા મોટા શહેરોની નિયામોમાં પણ અનુભવ વિનાના તથા પદ્ધતિસરનું શિક્ષણ લીધા વિનાના શિક્ષકો મુખ્યત્વે કરીને દત્તા. કહેવન છે કે કૂવામાં હોય તો દવાડામાં આવે. પણ કૂવામાં જ પાણી ન હોય નો પછી દવાડામાં આવ્યાની આશા જ ધી ? મોટા શહેરોમાં શિક્ષકોની રિયનિ આવી હતી તો પછી ગામડાંઓના શિક્ષકોનો વિચાર જ શો કરવો ? તેથી મહેતાશ્રીએ યોગ્ય કેળવણી આપવાને માટે મહીપતરામે તનનોડ મહેનત લીધી ને તેમને દર્શિદાસ, જૂઓળ, ગમ્બિન, બીજગમ્બિન, જૂમિનિ, ભાયા-સાદિય, કાવ્યશાસ્ત્ર, અસંગ, વિજ્ઞાન આદિ વિષયોનું એવું ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવાનો આરંભ કર્યો કે ટ્રેનિંગ ઇમેજમાની ત્રણે વર્ષની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયેલા વિદ્યાર્થી સ્નાતકના જેવો ગણવા લાગ્યો. એ પાઠશાળામાં માત્ર અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું ન હતું. તથાપિ ત્રણે વર્ષની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા ધણા વિદ્યાર્થીઓ ખાનગી રીતે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરીને મુંબઈ ઈલાકાની સાર્વજનિક મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયેલા જાણવામાં છે. કહેવાનો આશય એટલો જ છે કે એ પાઠશાળામાં ધણા ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન અપાવા માંડ્યું એનો જધા વસ મહીપતરામને છે. અસંગત એક દાસે કહિ પણ તાણી પડતી નથી. એમના દાસ નીચેના બીજા શિક્ષકોનો સદકાર એમને દત્તા. ને તેથી જ એવું આદર્શરૂપ પરિણામ આવ્યું.

મહીપતરામે પાઠશાળામાં જણના વિદ્યાર્થીઓને માટે ઇનામ

રાખ્યું હતું. એ છાત્રાલયમાં બધા સાથે રહેતા તથા જમતા. એથી બધા વચ્ચે બાધચારો વધ્યો, ને મિત્રતા બંધાઈ. છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓના પિતા મહીપતરામ હતા ને માતા મહીપતરામનાં ધર્મપત્ની પાર્વતીકુંવર હતાં. એ બંને વિદ્યાર્થીઓની સંભાળ રાખતા, અને જેમ માતા પિતા પોતાનાં બાળકો પ્રત્યે હેતુભાવથી તથા પ્રેમથી વર્તે તે જ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે પણ તેવા જ પ્રેમથી તથા વાત્સલ્યથી તે વર્તતા. આથી વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ વર્તાતો નહિ ને તેમને પોતાના ઘર જેવું જ લાગતું. માટેસાજે તેઓ તેમની ખબર અંતર લેતાં અને પોતાના પુત્રના જેવું વર્તન તેમની સાથે રાખતા.

અમદાવાદની પુરુષશિક્ષણપદ્ધતિ પાઠશાળામાં શિક્ષણ લેના આવનારા અમુક શિક્ષકો જ દાખલ થઈ શકતા હતા. બધી મોટી સંખ્યા તેમાં દાખલ કરી શકાતી નહતી. આથી અમુક શિક્ષકોને જ પદ્ધતિસરના શિક્ષણનો લાભ મળતો હતો. પરંતુ એટલેથી એમને સંતોષ વળે એમ ન હતું. તેથી પાઠશાળાના શિક્ષકોને જેવા લાભ મળે તેવો તો હેક નહિ તો પણ કંઈક અંશે અન્ય શિક્ષકોને પણ પરીક્ષ લાભ આપી શકાય તેવો રસ્તો એમણે વિચાર્યો. એ જ્ઞાન પત્ર દ્વારા તેમને આપવું એવા નિર્ણય ઉપર તે આવ્યા, ને તેથી ગુજરાત શાળાપત્રનો જન્મ થયો. કોઈ પણ સારો અને લાભદાયી વિચાર મનમાં ઉદ્ભવે એટલે તેને ગતિમા મૂકવો, પણ વિચાર કરી ખેસી રહેવું નહિ એવી એમની પ્રકૃતિ હતી, તેથી એમણે પોતાનો વિચાર શાળાખાતાના ઉપરી અધિકારીને જણાવ્યો અને એવું માસિક પત્ર કાઢવાની મંજૂરી પણ મેળવી. આ પ્રમાણે ગુજરાત શાળાપત્રનું નાવ સાહિત્યસરિતામાં મૂકાયું ને તેના નાખુદા કે ચાલક મહીપતરામ પોતે યથા. એ રીતે પત્રકાર હોવાની પોતાની ક્ષુધા એમણે હોધવી.

મહીપતંગમ કેળવણીના ઉપાસક હતા એટલે પુરુષસિદ્ધાન્તપદ્ધતિ પાઠશાળા રચાઆથી ગૂજરાતકાઠિયાવાડના પુરખોના શિક્ષણની વ્યવસ્થા થઇ, પરંતુ જીના શિક્ષણની પણ વ્યવસ્થા થયેલી નેવાને તે પણ ઉત્સુક હતા જૂના કાળમા પુરખો તો લખવાવાચવા તથા નામુ માડવા જેવી કેળવણી તો લેતા હતા, પરંતુ સ્ત્રીઓને કેળવણી લવાની વ્યવસ્થા જ નહોતી એનો અભાવ જ હતો એમ કહું તો ચાલે એ સમયમા કન્યાશાળા તો હતી જ નહિ તોફા સ્ત્રી શિક્ષણની વિરુદ્ધ હતા તથાપિ કેટલીક ઉચ્ચ જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ ધરમા જ રહી કેળવણી લેતી હતી તેમન વાચના લખના આવડતુ હતુ નાગ સ્ત્રીઓને તો પૂજપાઠના સમ્મૂતના સ્લોકો, રતોત્રો વગેરે મુખપાઠે હતા કુવાખ્યાનનો પાઠ તેમને રાજનો હતો તેમ તેમને મોટે ન સિદ્ધ, પ્રેમાનન્દ વગેરે કવિઓના કેટલાક ગ્રંથો પણ હતા કુવરખાઇ મુ મામેર મોસળા વખતે તેઓ માતા હતા આખર જુના ને શ્રીમદ્ ભાગવત વાચન રક્ષના કેળનાકે કરવા તો તેઓ પ્રસંગાનુસાર બોલતા ના હમ્મન ને પ્રભાતિયા તો અવારના પદોરમા તેઓ લક્ષકા ના જુના સમયના જુના વિદ્યા ના મોહોના ધરમા કન્યાઓને મૃદકેળવણી અપનાવો વિગત અરુ હતો તેમને બરતા શુદ્ધતા સીવના તથા એક કળા તથા પરંતુ કામકાજ કળા આવડે એ જ બાબત તક્ષમા વિગત ગેની અમ કલ્પામ આવતુ કે રોકરો તો કારકુ ધન તેને નાગકા ધર સેવવના એથી તેમને મૃદકેળવણી બરાબર ગપ પેલી ન ગપ તો મસરીઆ માના આમકા પોખી નાખ એથી માતાની મુખ્ય દષ્ટિ કન્યાને મૃદકેળવણી આપવા ત્રિ જ હતી, તેમ છતાં એ ઉચ્ચ જ્ઞાતિની કન્યામા મૃદકેળવણી ઉપાત વાચના લખના આવડે એટલુ ધરમા શીખતી હતી લાકમન અવો દેશ તો પછી કન્યાશાળા જેવી સરચાએનો સંભવ જ થયેથી દાખ ' પરંતુ જેમ જેમ સામે કેળવણી બતા થવા,

સમાજ સુધરતી ગઈ તેમ તેમ તેમનાં વિચાર તેટલાં સુધરતા ગયા ને તેથી કન્યાશાળા હોવાની તેમને અગત્ય જણાઈ. સરકારે તથા ખાનગી ગૃહસ્થોએ કે ધનાઢ્ય શેઠીઆઓએ કન્યાશાળા સ્થાપી ને એ રીતે સ્ત્રીકેળવણીનો આરંભ થયો. પરંતુ શરૂઆતમાં તે ધણી થોડી કન્યાઓએ તેનો લાભ લેવા માડ્યો, કારણ જૂના વિચારના લોકો સ્ત્રીકેળવણીની તદ્દન વિરુદ્ધ, તેમના વિચાર એ બાબતમાં ઘણા સાકડા તેથી સ્ત્રીકેળવણીની શરૂઆત જોઈએ તેવી સારી ન હતી છોકરીઓ નિશાળે જાય તો પછી ઘરમાં માના કામ-કાજમાં મદદ કોણ કરે! ઘરનો પુંજો કાઢવા, પાણી ભરવા, લુગડા ધોવા, વાસણ માજવા, વીણવા ચુંટવા વગેરે ગૃહકાર્યમાં માને મદદ કરનારી પુત્રી નિશાળે જાય તો પછી માને ગૃહકાર્ય એકલે હાથે કરવું પડે એટલું જ નહિ પણ એ ગૃહકાર્યમાં તે નાનપણથી પાવરધી થાય નહિ તો મોટપણમાં એનું ઘર કેમ ચાલે એવા વિચારો સ્ત્રીવર્ગના હોવાથી સ્ત્રીકેળવણી પ્રતિ લોકોનો અભાવ હતો. પરંતુ એ પરિસ્થિતિ બદલાતી જતી હતી. સ્ત્રીકેળવણીના ઉપયોગિત સમાજને સમજતી ગઈ તેમ કન્યાશાળાઓ પણ સ્થપાતી ગઈ ને તેમાં કન્યાઓને માખાખો નિશાળે મોકલવા લાગ્યાં.

અમદાવાદમાં આરંભમાં દરકોર ગેઠાણીના નામની ને મગન-ભાઈ કરમચંદના નામવાળી એવી બે કન્યાશાળાઓ ચાલતી હતી. મગનભાઈ કરમચંદવાળી કન્યાશાળાના મહીપતંગમ મંત્રી હતા એ સમયમાં અમદાવાદમાં સરકારી અમલદારોની તથા અન્ય ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓનું મંડળ સ્ત્રીકેળવણીને ઉત્તેજન આપવાને માટે સ્થપાયેલું હતું. એ વખતે અમદાવાદના કલેક્ટર ઓલિવન્ટ હતા ને એમના પત્ની મીસીસ ઓલિવન્ટ એ સ્ત્રીમંડળના અધ્યક્ષ હતા. એથી મગનભાઈ કરમચંદ કન્યાશાળામાં ઘણી છોકરીઓ જાય આવે એવી લાલચ આપવાને માટે મહીપતરામે મીસીસ ઓલિવન્ટની સહાયતાથી

મ્યુનિસિપાલિટી પાસેથી માસિક સો રૂપિયા સ્ત્રીકેળવણી ખાતે મેળવ્યા. એ રૂકમમાથી અર્ધાં છોકરીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવાને અર્થવામાં આવી ને બાકીની અર્ધાં સ્ત્રીશિક્ષક નીમવાને વાપરવામાં આવી. સ્ત્રીકેળવણીના સિનર્મિનકોને એમ જણાયું કે, જ્યાંસુધી કન્યા-શાળાઓમાં પુરુષશિક્ષકો હોય ત્યાંસુધી માબાપો પોતાની મોટી ઉમરની છોકરીઓને નિશાળે મૂકે નહિ, એટલું જ નહિ પણ નિશાળે જણતી હોય તેમને પણ તેઓ ઉઠાડી લે. માબાપો છોકરીઓને નિશાળે જણવા મોકલના થયા, પણ છોકરીની ઉમર દશ અગિયાર વર્ષની થાય એટલે મને તેઓ નિશાળેથી ઉઠાડી લેતા. કેટલીક ઝાતિમાં તે એટલી ઉમર થયા પહેલાં છોકરીઓ ઉડી જતી. આવી સ્થિતિથી સ્ત્રીકેળવણીનો હેતુ પાઠ પડે નહિ એમ સ્ત્રીમંડળને લાગ્યું, તેથી એ મંડળે ત્રણ બબોનો દરાર કર્યો: ૧ કન્યાઓને માટે શિષ્યવૃત્તિ સ્થાપવી, ૨ સ્ત્રીશિક્ષકો નીમવી અને ૩ સ્ત્રીશિક્ષક વર્ગ સ્થાપવો. એ યોજના અમલમાં મૂકવાથી ને સ્ત્રીશિક્ષક મકામને નીમવાથી મોટી ઉમરની છોકરીઓ નિશાળે રહેવા લાગી ને એ રીતે સ્ત્રીકેળવણીનો પાથો સગીન થયો.

મહીપતરામના ધમ પત્ની સ્ત્રીકેળવણીની બાબતમાં ધણો રસ લેતા હતા. મહીપતરામે કહ્યું છે કે “ પાર્વતીકુંવર મારા શિષ્યોની અને મિત્રોની પત્નીઓ ઉપર દમેશ માયા રાખતી ને તેમની જોડે હળમળાને પોતાના સહવિમાર તેમને જણાવતી. એમાંની કેટલીક નારીઓ એ નિશાળમાં જણવા બેઠી. પગારને માટે નહિ, પણ રસેટ પાડવાને. મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓને દાઢમાં ચોપડીઓ અને રસેટ લેષ નિશાળે જણવા જતી જોષ અચાન લોક દાસી કરવા ગાળ્યા; મૂર્ખ સ્ત્રીઓ તેમની બધી આગળી કરી તેમનું દાસ્ય અને તિરસ્કાર કરતી. પણ તેમના બરથારોએ અને આઠ પાર્વતીકુંવરે એની ટરકાર ન કરવાની શીખામણ દીધી તે તેમણે માની અને મ કયા રહ્યા.

એથી ધારેલું પરિણામ આપ્યું. તેમનું દેખી બાજી સીએ બધવા આવી અને સીવર્ગ સ્થાપન થયો. એ સીવર્ગમાંથી આગળ શીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની ઉત્પત્તિ થઈ. "

સીશિક્ષણપદ્ધતિપાઠશાળાને પાચે આ પ્રમાણે નખાયો ને તેથી પુરુષશિક્ષણપદ્ધતિ પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપક મહીપતરામના મનને ચાર્ત વળી. પરંતુ મહીપતરામ નિવૃત્તિ વાળાને બેસી રહ્યા નહિ. સન ૧૮૭૪ માં રા. બા. બેચરદાસે ૧૦૦૦૦ રૂ. સરકારને આપી સીશિક્ષકશાળા સ્થાપી, ને તેનું નામ મહાલક્ષ્મી શીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ પાડવામાં આવ્યું. એ શાળામાં સી શિક્ષિકા તૈયાર કરવાની યોજના ધડવામાં આવી. જુલે દહાડે તેમાં અંગ્રેજોનો અભ્યાસ કરવાને માટે વર્ગ ઉઘાડવામાં આવ્યો. આથી અંગ્રેજ શીખવાની ઇચ્છાવાળા કન્યાઓને ઘણો લાભ થયો ને અતે પાઠશાળામાંથી મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં કન્યાઓ બેસવા લાગી.

મહીપતરામ સી કેળવણીના હીમાયતી હતા. એમના પત્ની પાર્વતીકુંવર નિશાળે બધા નહોતા. એ નાના હતા તે વખતે કન્યાશાળાઓ જ નહોતી. પરંતુ વાચવા લખવા જેટલી કેળવણી એમણે ધરમા જ રહી લીધી હતી મહીપતરામે એમને અંગ્રેજોનો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. એ પોતે જ એમને શીખવતા હતા. બે ત્રણ ચોપડી તે શીખ્યા હતા. પરંતુ સાહેબ લોકોની મડમો સાથે વાતચીત કરી શકે અથવા તેમની ચીટ્ટીનો જવાબ તે લખી શકે એટલું જ્ઞાન તેમને નહોતું. તોપણ સીઓએ કેળવણી લેવી જોઈએ એવો નેમને આગ્રહ હતો મહીપતરામ તથા પાર્વતીકુંવર બન્ને સી કેળવણીની બાબતમાં એકમત હોવાથી એમણે પોતાના ધરમા જ એ સુધારો દાખલ કર્યો. પોતાના સૌથી મોટા પુત્ર અનુભાઈની વડે શણગારે કન્યાશાળામાં અપાતુ જ્ઞાન લીધું હતું, પરંતુ અંગ્રેજ

બારાનો કંકડો તેમને આવડતો નડતો. તે સાસરે ગ્હેવા લાગ્યા
એટલે તેમને અગ્રેજીનો અભ્યાસ કરવાને પાઠશાળામાં મૂક્યા. એમનો
અભ્યાસ ધણો સારો હતો. એમણે ‘ શોર્ટરોરીઝ ’ નામની એપ-
ડીનું ગુજગતીમાં બાપાતર કર્યું છે, પણ એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતા
પહેલાં એ સ્વર્ગવાસી થયા. એમના ત્રીજા પુત્ર રમણભાઈના ધર્મ
પત્ની વિદ્યાબેને તો મુબાઈની સારદાપીઠની બી એની ઉપધિ
લીધેની છે ને તે અધિકારીના, અધિકારીની ઉન્નતિના દરેક કાર્યો
વગેરેમાં આગળ પડતો. ભાગ લે છે આ પ્રમાણે અધિકારીના
સબ ધર્મ મહીપતરામે ઉઠાવેલી જહેમનને પગિણામે એમના પોતાના
જ શ્રદ્ધા એ સિદ્ધિ સંતોષકારક પ્રમાણ કરી છે પુત્રવધુ શ્રેય-
એટ થઈને અટક્યા નથી, પરંતુ પૌત્રીઓએ પણ એ ઉપધિ
લીધેલી છે

પત્રકાર.

મહીપતરામ બાલ્યાવસ્થામાં પરહેજગાર પત્રના, યુવાનીમાં રાસ્તગોષ્ઠતાર તથા સત્યપ્રકાશના, આદ્યેક અવસ્થામાં ગુજરાત શાળા-પત્રના ને વૃદ્ધાવસ્થામાં ગુજરાત શાળાપત્રના અને જ્ઞાનસુધાના તત્રી હતા, તેથી એમને પત્રકારની ઉપાધિથી ઓળખાએ તો અયોગ્ય નહિ કહેવાય. એ યુગમાં કેળવાયેલા કેટલાક શખ્સોએ વર્તમાનપત્રો કે માસિકો દ્વારા મમાજનું અજ્ઞાન દૂર કરવા, સામાજિક અને સામાજિક બાબતો વિષેના પરંપરાથી ચાલી આવેલા વહેમો તથા રિવાજો વગેરેનું સત્યાસત્ય પ્રજા સમક્ષ મૂકી તે પ્રતિ તેમની આખ ઉઘાડવા, કેળવણીના, વિજ્ઞાનના, ધર્મના ને સંસ્કૃતિના પ્રશ્નો ચર્ચવા આરંભ્યું હતું. મહીપતરામના સદાખ્યાયીઓ કે મિત્રો એ દિશામાં પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હતા. નર્મદાશંકર અને દલપતરામ બન્ને કવિઓ એ બધી બાબતો ઉપર પોતપોતાના કાવ્યો સંબળાવી ગયા હતા તથા તદુપરાંત કવિ નર્મદાશંકર ડાહ્યો માસિક ચલાવી રહ્યા હતા, ને કવીશ્વર દલપતરામ જુદાપ્રકાર માસિક દ્વારા વિવિધ જ્ઞાન આપી રહ્યા હતા. નંદશંકર પોતાના લેખથી ગુજરાતમિત્રને પોપતા હતા. નવલરામ ગુજરાત શાળાપત્રને શોભાવના હતા દરગોવિદ્દાસ્ત કાંટાવાળા ગુજરાત શાળાપત્રમાં ને જુદાપ્રકારમાં પોતાના લેખો લખીને તથા રાજકોટ ગયા પછી વિજ્ઞાનવિદ્યાસ માસિકમાં પણ પોતાના લેખો પ્રકટ કરીને એ પત્રોને સમૃદ્ધ બનાવના હતા. મુકુંદરાય મણિરાય પણ એક માસિક દ્વારા પ્રજાસેવા કરતા હતા. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એ સમય નવજીવનનો હતો. ને તેથી એવું નવું જીવન પ્રજાના હૃદયમાં રેડી શકે એવા વીગ્લાઓ પેનપોતાની યથા-

શક્તિથી અને ચલામતિથી તે રેડવાને માટે પ્રવૃત્ત થવા હતા. મહીપતરામ પણ એ યુગની ટોળામાના એક હતા ને એમનું ધ્યેય પણ એ જ હતું, તેથી એમણે પણ એજ દિશામાં પ્રવૃત્તિ કરી ને ગુજરાત શાળાપત્રના જન્મદાતા થયા.

ગુજરાતશાળાપત્રનો જન્મ સને ૧૮૬૨ માં થયો, ને તેનો પહેલો, બીજો તથા ત્રીજો અંક એક સાથે જુલાઈ માસમાં પ્રસિદ્ધ થયો. એ આરંભના અઠ્ઠા દિવાળીપત્રમાં જાણેલા છે તે ઉપરથી આપણે એમ કહી શકીએ કે તે સમયમાં જાણના નહિ હોય અથવા હશે તો તે પણ એજા હશે. જાણનાની સત્ત્વક નહિ મળી શકી તેથી મહીપતરામ નિઃસાહી જન્યા નહિ, પણ સારા લહીઆ પાસે એ પત્ર લખાવીને તેણે ધારેનું કાર્ય સાંજોપાત્ર પાર ઉતાર્યું, આરંભમાં શાળાપત્રનો ઉદ્દેશ ગુજરાતી નિશાળોના મહેતાજીઓને સ્પષ્ટ આપવા સંબંધી જ હતો. એ પત્રનું આશુખ નીચે પ્રમાણે હતું. “આ ચોપાનીયુ ગુજરાતી નિશાળોના મહેતાજીઓને સાફ પ્રગટ કર્યું છે પરંતુ બીજા માણ્યોને પણ ઉપયોગી પડશે એમાં કંઈ સંદેહ નથી. કેમકે એમાં જાતજાતના વિષયો લખાશે, તથાપિ ફેગવણી સંબંધી પણ આવશે. નિશાળોને ખપની જામનો સમાધ મહેતા જાણીની જગામાં સર્વોપયોગી વિષયો પ્રગટ થશે. ફેગવણીખાતાના નોકરોની બદલી, ગત, બદલી બગતારી, નિશાળો તથા પુસ્તકાલયોની દાખલ જાવી નિશાળોનું ગ્રાપન થવું, એ ખાતાના માણ્યોને ઉપયોગી અને જાણવાજોગ ખતરો, તથા ફેગવણી આપવાના મૂળતરવો તથા ધાગ, પરીક્ષાના સવાલ જવાબ, ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ તથા તેમના ડેપુટિ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબોના સંકુલરો વગેરે, વિવાદનર સંબંધી સહેલી જાળતો, વખતે દેશપરદેશની જૂજ ખતરવતરો, તથા ગુજરાતી ચોપડીઓ વિશે જણ કરીને આ ચોપાનિયામાં લખાશે. ગુજરાતશાળાપત્રની રચના વિશે હાલ જે ધાર્યું છે તે પ્રમાણે

ટુંકામાં લખ્યું છે. અનુભવ થયેથી જે ફેરફાર કરવો ઠીક લાગશે તે કરીશું. =

આશય ઉચ્ચ, બહુદેશી ને શિક્ષણીય. ટ્રેનિંગ કૌલેજના મુખ્ય અધ્યાપકની ઉપાધિ ઝોણી હોય તેમ ગુજરાતશાળાપત્રની તથા તેના તંત્રીપણાની નવી ઉપાધિની ધુરા પોતાને ગરદને મહીપતરામે લીધી. અગ્રેજ ગુજરાતી નિશાળોના માસ્તરોને તથા ખીજા સહ-ગૃહસ્થોને જુદા જુદા વિષયો ઉપર લેખ લખી મોકલવાને તથા એ રીતે માસિકને સહાયભૂત થવાને મહીપતરામે વિનંતિ કરી એટલું જ નહિ, પણ ગુજરાતી શાળાઓના મહેતાજીઓને નિશાળ ચલાવવાની બાબતમાં જે જે અડચણો આવતી હોય તે લખી મોકલ્યાથી તેનો યોગ્ય ખુલાસો આપવામાં આવશે તથા તે વખતે શાળાઓમાં ચાલતી ચોપડીઓમાં ભૂલ રહી ગયેલી માલુમ પડે તે તથા શબ્દોનો કે વાક્યોનો બગાડ અર્થ સમજાતો ન હોય તે પણ લખી મોકલ્યાથી તેનો પણ ખુલાસો આપવામાં આવશે એવું જાહેર તેમણે કયું. આ પ્રમાણે પોતાના બાહુબળથી તેમજ મિત્રોની, શિક્ષકોની, મહેતાજીઓની તથા શિષ્યોની મહાયતાથી અને ખુદ સગકારી અમલદારોની મદદથી ગુજરાત શાળાપત્રનું નાવડું સાહિત્યસાગરમાં સપાટાબધ ચાલ્યું. મહીપતરામ તેના તંત્રી, નિયામક, ચાલક હતા, પરંતુ તેના ખરેખર ખલાસીઓ તો ગુજરાતના તે સમયના સમર્થ લેખક ને ટીકાકાર વિદ્વાન ગૃહસ્થ નવચરામ લક્ષ્મીરામ પંડિત અને હરગોવિનદાસ દ્વારકાદાસ કાગ્નાણી હતા એ બે વિદ્વાન ગૃહસ્થોએ પોતપોતાના કલમડથી દવેસાથી દવેસા મારી નાવડાને વેગમધ સાહિત્યસાગરમાં એવું ચલાવ્યું કે એ માસિકે ગુજરાતના તે સમયના માસિકોમાં અગ્રસ્થાન લીધું. મહીપતરામનો પણ તેમાં ભાગ હતો, પરંતુ એમને માથે અનેક ખીજા કાર્યોનો બોજો હતો, તેથી એમને વિજ્ઞતીય વિષયો ઉપર લેખો લખવાનો અવકાશ મળતો

નદિ. અતિશય કામના બારને લીધે આખરે સ્થિતિ એવી આવી કે એમને શાળાપત્રનું તંત્રીપદ છોડવું પડ્યું. એમણે સને ૧૮૬૨ થી સને ૧૮૭૦ સુધી આઠ વર્ષ એ માસિક ચલાવ્યું, પણ સને ૧૮૭૦ માં એનું તંત્રીપદ નવચરામને સોંપ્યું. નવચરામે તેને પાળ્યું, પોળ્યું ને તેનું પોત વધાર્યું.

ગુજરાત શાળાપત્ર માસિક પ્રસિદ્ધ કરવાનો મહીપતરામનો મુદ્દો પોતાનું પાડિત્ય જતાવવાનો ન હતો, પરંતુ મહેતાજીએ તેમજ અન્ય લેખકો પાસે જુદા જુદા વિષયો ઉપર લેખો લખાવી તે પ્રસિદ્ધ કરી એ રીતે તેમને ઉત્તેજન આપી નવા નવા લેખકો તૈયાર કરવાનો હતો. એ આશય અમુક અંગે ક્ષીભૂત થયો એટલે પોતાના માથાનો ભાર એમણે ઉતાર્યો, ને જન્મદાતા જનકે પાલક ને પોષક પિતાને તે સ્વાધીન હતું. એ વખતે એ પત્રને એમણે છેલ્લી સલામ કરી હતી ને પોતાનું હૃદય ખોલ્યું હતું. તેમણે કહ્યું હતું કે “આ ચોપાનિયાના જન્મથી એટલે સને ૧૮૬૨ થી તે આજ સુધી મેં એના એડિટરનું કામ પરમાર્થે મૂળત ચલાવ્યું. એ લાખી મુદતમાં મારાથી બની શકી તેટલી મહેનત એ કામને લગાડી છે, અને અનેક વિષયો ઉપર મહાપદમા નિમંત્રણ લખનારાને ઉત્તેજન આપ્યું છે. મારા ધારવા પ્રમાણે વાચનારને લાલકારી અને આ ચોપાનિયાને યોગ્ય જણાયા તેવા વિષયો મેં એમાં લખાવ્યા હતાં. દરેક અકામી ખૂબ લખાણ માફ પોતાનું ન હતું. એનું એક કારણ એ કે તેજ-વણી પામેલા જુવાનીઓમાં ગુજરાતી લખનારા ઉત્પન્ન થાય એ માફ પ્રયત્ન હતું. દરેક ચોપાનિયુ ભરાય એટલું લખવાની મને દર વખતે નવરાસ હોત તો પણ હું તેમ કરત નદિ, કેમકે તેથી બીજાઓના લખાણને જગા મળત નદિ. બીજા લખનારાના મન મારા મનને મળતા આવતા નોંધએ એવો મેળ મેં રાખ્યો ન હતો. પણ જે લખાણ નકામું ટાપલું હતું અથવા ધણીજ જૂનો ભરેલું

અથવા અવિવેકી હવું તે માત્ર પ્રગટ કર્યું નથી. થોડી ચૂકાવાળું લખાણ વખતે સુધારીને કે સુધરાવીને દાખલ કરતો. એથી થયેલાં સારાં ફળ જોઈ મને ધણો સંતોષ થાય છે. એ વિના આ ચોપાનિયાથી હું ધારું છું કે બીજા ધણા ફાયદા થયા છે, અને જે વિદ્વાન પુરુષને એના એડિટરનું કામ હવેથી સોંપવામાં આવ્યું છે તેને હાથે યશો એમા શક નથી. જે અમ, સંભાળ વગેરે આ કામને લગાડવા જોઈએ તે હવેથી મારાથી લગાડી શકાશે નહિ એવું બનવાથી મેં એ છોડી દીધું છે. એ કામ કરવામા જેમણે મને અનેક તરફની મદદ કરી છે તેમનો હું મોટો પાડ માનું છું, અને તેમને તથા આ ચોપાનિયાના તમામ વાચનારાને હેલ્થી સલામ કરું છું, કેમકે હવે પછી આ ચોપાનિયાને માટે મુખોધકારી, વિદ્વાન-નર સંબંધી, કે આપણા લોકની સંસારી હાલત વગેરે દરકોઈ વિષે મારાથી લખવાનું બની શકશે નહિ એવું મને લાગે છે. માટે આ ચોપાનિયા વડે જેઓ જોડે મારે સંબંધ થયો છે તેઓથી જુદા પડતી વખતે તેમનું ભણું ધચ્છીને તેમને હેલ્થી સલામ ફરીને કરું છું તે તેઓ સ્વીકારશે એવી આશા રાખું છું. "

મહીપતરામે આ પ્રમાણે યુજરાત શાળાપત્રને હેલ્થી સલામ કરી, પરંતુ તે હેલ્થી સલામ ન હતી. ભાવિ કંઈક જુદું હતું. મહીપત્રગમને ખજર ન હતી કે પાલક ને પોષક પિતાના તંત્રીપદ તળે બાળવયમાથી યુવાનીમા આવેલા ને પોષાઈ હૃદયપુષ્ટ બનેલા બાળક માસિકનું તંત્રીપદ પાછું તેમને પોતાની સંભાળ તળે લવું પડશે. નવલરામનું અવસાન સને ૧૮૮૯ મા થયું તે પછી એજ પત્રનું તંત્રીપદ એમને જ સિરે આવ્યું હતું. એ તંત્રીપદ એમની પાસે ધણા વર્ષ ટક્યું ન હતું. કાળની ગતિ ન્યારી છે. મનુષ્યની ધારણા કંઈક હોય ■ ને ધન્યરની ધારણા કંઈક હોય છે. વ્યવસાયી મહીપતરામની અનેક ઉપાધિઓમા આ પત્રના તંત્રીપદની ઉપાધિ

ઉમેગામ આ સમયે તેમની જુદાવગ્થા હતી, તોપણ તે કર્તવ્યનિષ્ઠ માથે આવી પડેલુ કાર્ય પૂર્ણ સંતોષથી મળ્યુ. ત્રણ વર્ષ સુધી એમણે તેની સલાહ લીધી, ને સને ૧૮૯૧ માં એમના અવસાનની સાથે શાળાપત્રની સાથેનો એમનો સબ્બ હ મેસને તૂટ્યો. મહીપ તરામને પત્રના તત્તી તરીકે કાર્ય કરવાની હોસ તો બધી, પણ અતિશય બ્યવસાથી પ્રકૃતિને લીધે એ પત્રમા તેમનાથી લેખો લખી શકાતા નહિ, તથાપિ આઠ વર્ષ સુધી એ પત્રનું તત્તીપદ એમની પાસે રહ્યુ તે દગમિયાન એમણે શાળાપત્રોગી જામનો વિષે, શિક્ષણપદ્ધતિ વિષે તથા સાસાગિક અને સામાજિક વિષયો ઉપર લેખો લખી આમુખમા પ્રસિદ્ધ કરેલો એમનો ઉદ્દેશ અમુક અંગે પાર પાડ્યો હતો. હુ કાલુમા એટલુ જ કહુ તો બસ થશે કે, કેળવણીના ઉપાસક મહીપતરામે કેળવણીને લગતા બધા વિષયો શાળાપત્રમા લખત કરી મહેતાજીએને તથા એ પત્રના અન્ય વાચકોને વિવિધ જ્ઞાન આપ વાનો પ્રયાસ કરી પોતાની મુરદ બર આપી હતી.

ભાષાંતરકાર.

ગુજરાતમાં પદ્ધતિસરતું શિક્ષણ અપાવાનો આરંભ થયો ને તેને ગુજરાતશાળાપત્રે ધુણિ પલ્લુ આપી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરવાને માટે આવશ્યક ગ્રોથ પાઠ્ય પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં તે સમયમાં ન હતા એ ખામી મહીપતગમને જણાઈ, ને અભ્યાસ ખરાબર થવાને આવશ્યક વસ્તુ જે પાઠ્યપુસ્તકો તેની ખામી દૂર થવી જ જોઈએ એવું તેમને લાગ્યું તેથી એમના સ્વભાવ અનુસાર, જુદા જુદા વિષયો ઉપર લખાયેલા અંગ્રેજી પાઠ્ય પુસ્તકોના ભાષાતર વિદ્વાન લેખકો પાસે કરાવી મરકાર તગ્દથી તે પ્રસિદ્ધ કરવાની સૂચના તથા જલામજી મહીપતરામે પોતાના ઉપરિ અધિકારીને કરી મહીપતરામની આ સૂચનાનો તથા જલામજીનો અગ્રીકાર સરકાર તરફથી થયો. પરંતુ કહેવત છે કે બાવાજી નમો નારાયણ તો તારે જ ઘેર ધામા આ પ્રમાણે મહીપતગમને ઘેર ધામા નખાયા. સરકારે મહીપતગમને માથે જ એ કામ નાખ્યું ને ભાષાતર ખાતાની સ્થાપના સન ૧૮૬૫ માં થઈ મહીપતગમ ભાષાંતરકાર બન્યા. આ પ્રમાણે મહીપતરામને માથે એક તો ટ્રેનિંગ કૉલેજના મુખ્ય અધ્યાપકની જવાબદારી હતી તેમાં એમણે પોતે જ ગુજરાત શાળાપત્રના મંત્રીપદની બીજી ઉપાધિ પોતાને શિરે બંધારી લીધી હતી ને ભાષાતરખાતાની ત્રીજી ઉપાધિ ખુદ સરકારે એમને શિરે નાખી. આ ત્રણે કામ એક સાથે કરવા સહેલા ન હતા, તથાપિ મહીપતગમે એ ત્રણે કામો એક સરખા ખાતથી, ઉત્સાહથી તથા બાહોશીથી કર્યા ને તેમાં તેમણે યશ મેળવ્યો.

ભાષાતરખાતાને આ જો મહીપતરામે લખ્યા અંગ્રેજી પાઠ્ય પુસ્તકોના

ભાષાતર ક્યાં છે એ પુસ્તકો સરકારી તેમજ ધર્મ શાળાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે વપરાતા હતા ને આજે પણ કેટલીક નિશાળોમાં તે વપરાય છે પણ ખગ ભાષાનરખાતાની જુએદારી ઘણી હતી જુદા જુદા ગૃહોએ લખી મોકલેલા ભાષાતરોની દસ્તનિખિત પ્રતો જોઈ જવાની જોડણી, નિયમ પ્રમાણે છે કે નહિ તે જોવાની ને તે પ્રમાણે હોય નહિ તે નિયમાનુસાર તેને સુધારવાની, જૂનો સુધારવાની તથા ઇમારત કિલ્લટ હોય તે તેને ફેંટી નાખવાની કે જ એ ખાતાને હતી હોયકત વાચનમાળા સને ૧૮૫૮ ૫- મા તંવાર થઈ હતી તેને માટે જોડણીના નિયમો ઘડવાને એક સમિતિ રચવાઈ હતી તેમાં મહીપત- ગમ પણ એક સભ્ય હતા. બાર ગાંઠોએ બોલી જદનાય, એ સૂત્રાનુસાર ગુજરાતકામિયાવાડના જુદા જુદા ભાષોમાં પ્રાનિક શબ્દોનો પ્રચાર હતો ને તે શબ્દોની જોડણી પણ જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવતી હતી સુગતના, ભરથના, ચરોતરના અમતવાદના, સોગડના, કાલા- વાડના, દાવારના ને ગોહિલવાડના લોકોની બોલીબોલીમાં ફેર તેમ શબ્દોની જોડણીમાં પણ એવોજ તફાવત પાડ્ય પુસ્તકો તે ગુજરાત- કામિયાવાડની બધી નિશાળોમાં આનવાના તેથી જે ભાગની જોડણી વધારે શુદ્ધ હોય તે પાઠ્યપુસ્તકમાં દાખલ કરવી એવો મત મધા સંજોનો થયો, ને જોડણીના નિયમો જવાબા એ જોડણીના નિયમો સંકારે પ્રસિદ્ધ કયા ને તે નિયમો પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા તથાપિ તે નિયમો સર્વને માન્ય ન હતા. તેમાં મતભેદ હતો એ પાઠ્ય પુસ્તકો ફરી છપાવવાનો પ્રમગ આજે ત્યારે સંકારે એ જોડણીના નિયમો ફરી તપાસી જવાને મટે અને ૧૮૬૮ મા હોય માહેજ મોદનનાજ ગણકોડદામ મહીપતરામ તથા નદસર તુળજસર એમની એક સમિતિ નીમી પરતુ એ સમિતિના સંજોમાં દુર્ગમ મહેનાજી, કવિ દલપતરામ ડાણાભાઈ, કવિ નર્મદાસ કરલાનસર અને સાચો વજલાય કાળીદાસ એમના નામો પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા એ બધા

વિદ્વાન ગૃહસ્થોએ મળી જોડવાના જે નિયમો થયા તે નિયમો પ્રમાણે સરકારી આધાનરખાનાના પુસ્તકો પ્રગટ થવા સાચાં, પરંતુ એ નિયમો પણ ધણુને માન્ય ન દના.

સરકારી છુક કમિટિના કે પુસ્તકપરીક્ષક સમિતિના મંત્રી.

કેળવણીનો પ્રચાર જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ લોકો તરફથી સ્વનંત્ર પુસ્તકો પણ લખાવા લાગ્યાં. એમાનાં કેટલાંક શાળાઓમા પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે વાપરી શકાય નેવા ઉદ્દેશથી લખાતાં હતા, પરંતુ તેઓને શાળાઓમા ચલવવાની મંજૂરી સરકાર તરફથી મળે નહિ ત્યાં સુધી તેઓનો ઉપયોગ શાળાઓમા લેઈ શકાતો નહિ. એવા પુસ્તકોને પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વાપરવાની મંજૂરી માગનારી અરજીઓ એ પુસ્તકોના પ્રસિદ્ધકર્તાઓ તરફથી સરકારને થવાથી સરકારે છુક કમિટિને નામે ઓળખાતી પુસ્તકપરીક્ષક સમિતિ નીમી ને તેના મંત્રી મહીપતરામને નીમ્યા. એ સમિતિ મંત્રી ઉપરાંત કેટલાંક સભ્યોની બનેલી હતી. સમિતિના સભ્યોનું તથા તેના મંત્રીનું કર્તવ્ય પ્રસિદ્ધ થયેલા અને હનામ, પુસ્તકાલય તથા પાઠ્યપુસ્તકને માટે મંજૂર થવા આવેલા પુસ્તકો કયા કયા વિભાગને માટે યોગ્ય છે તે જોઈ જઈ પોતપોતાનો અભિપ્રાય આપવાનું હતું. આ એક પ્રકારની પુસ્તકપરીક્ષક સમિતિ હતી. મંત્રીનું કામ પરીક્ષાને માટે આવેલા પુસ્તકો સભ્યોમા ફેરવવાનું તથા તે પ્રત્યેકના અભિપ્રાય મેળવવાનું અને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવાનું હતું. આ પરીક્ષામા કેટલાકને ન્યય ને કેટલાકને અન્યાય થતો ખાનગી સાદસથી પ્રગટ કરવામાં આવેલા પુસ્તકોને સરકાર તરફથી મદદ ને ઉત્તેજન મળતા નહિ ને તેથી લેખકો નિરાશ થતા એટલું જ નહિ પણ તેમણે કરેલો ખર્ચ બધો તેમને ભોગવવો પડતો, ને તેથી એવું જોખમ બેઠવાની દિશ્મત ધણુને થતી નહિ. તેમાં

એ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે યાજ્ઞાઓમા ચનાવવાની માગણી કરનારાના તો ભોમ જ મળતા મરકાગ પોતે જ પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરાવી યાજ્ઞાઓમા તેમને સ્થાવતી હોય તો પછી ખાનગી સાદસ કરના ગને તો સગકાર તરફથી એવો આશ્રય મળે તેની આશા જ થી ' બહુ થાય તો ફનામ અને પુસ્તકાલયને યોગ્ય એવું સગકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થતું. ન્યા સરકારનો પોતાનો સ્વાર્થ હોય ત્યા ખાનગી માણસોનો સ્વાર્થ જોવામા આનનો જ નહિ એમ છતાં પણ ટેટલાક વિદ્વાન લેખકોના પુસ્તકો પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મળુગ થયેના હતા સભ્યો નિષ્પક્ષપાતી હતા, ને યોગ્યતા પ્રમાણે યોગ્ય ન્યાય આપતા આવું હવું તે છતાં મહીપતરામને પ્રજાએ દોષરહિત ગણ્યા નથી. મહીપતરામના આગ્રહી સ્વભાવને લીધે તથા અમુક અમુક બાબતમા તેમણે જે મતભ્ય બાધ્યુ હોય તેમા ફેરફાર નહિ કરવાન મમનને લીધે ધણાને અન્યાય થયો છે સમિતિના સભ્યોની અદર પણ અરૂચિ જન્મ પામી હતી એવું એક દષ્ટાંત નગસિદ્ધગાવે આપ્યું છે તેમણે કહ્યું છે કે, " મહીપતરામના ટેટલાક અતિ-આગ્રહી અગત અભિપ્રાયોનો દોષ પ્રાચનામમાજના મડળના બધા ગૃહસ્થો ઉપર ચઢાવી દેવાની ટેવ લોકમતને હતી. સરકારી શુક કમિટિના સેક્રેટરી તરીકેની લાખી કા કિર્દીમા મહીપતરામ અનીતિમય પુસ્તકાદિ સ્થામે ચાલુ વાધા દર્શાવતા બહુવાર અનિશુદ્ધિના કાસ થઈ જઈને બીજે છેડે જતા હતા સેક્રેટરીમા માન્યતા એવી હતી કે ' પ્રેમ ' શબ્દથી એઓ બચકના હતા અને એ શબ્દ આબ્યો તો તે પુસ્તક નામ જુગ મરતા હતા આ વાન જો કે સર્વાંશે સત્ય નહોતી તથાપિ મૂળ પાયે ખોટી નહોતી ભોજાનાથ શુકકમિટિમા મેમ્બર હતા, અને એઓ મહીપતરામની આવી વૃત્તિથી તદ્દન બિન્ન, રસદર્શનની યોગ્ય સમતોલતા સાચવનારી વૃત્તિને અનુસરીને દમ્ભેશા મત નોધના હતા. આ સ્થિતિને પરિણામે એ બે મિત્રો વચ્ચે થયેલા

અભિપ્રાયના યુદ્ધ બુકકમિટિની જૂની ફાઇલોમાં જોઈ શકાય તો રમૂજ સાથે બોધ મળે એમ છે. આ મતયુદ્ધને પરિણામે, બોળાનાથના મત પ્રમાણે બીજા મેમ્બરો મત આપે એ અનિષ્ટ યોગ ટાળવાના હેતુથી મહીપતરામે સરકયુલરથી અનુક્રમે મત મેળવવાની પદ્ધતિ બંધ કરીને પ્રત્યેક મેમ્બર કને છૂટો છૂટો અભિપ્રાય મેળવવાનો ક્રમ ફાખલ કર્યો. બોળાનાથ એ યુક્તિ સમજી ગયા, પણ મહીપતરામની કૃતિ પોતાના હકની મર્યાદાની અંદર હોવાથી વાધો કરી લીધો નહિ. "

મહીપતરામનું પુસ્તકસમિતિનું કામ નિઃસ્વાર્થ હતું. તથાપિ એ નિઃસ્વાર્થમાં પણ પોતાનો સ્વાર્થ હતો એવો દોષ એમને માથે મૂકવામાં આવેલો છે. એવા દૃષ્ટાંતો ઘણા છે, પરંતુ એક બે દૃષ્ટાંતો અત્રે આપણે લઈશું. ગુજરાતમાં ગણ સાહિત્ય નહોતું. કવિ નર્મદાશંકરે ગણસાહિત્ય બિહુનું ક્યું અને વિદ્વાતા બધાં સમર્થ લેખો લખ્યા, ને આખરે નર્મજગ્ન એ નામે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. સરકારે એ પુસ્તક ખરીદી લીધા પછી મહીપતરામ પાસે એ પુસ્તક સુધારવાને આવતા એ પુસ્તકમાંથી કેટલોક ભાગ એમણે કાઢી નાખ્યો તથા તેમાં કેટલોક ફેરફાર કરી એ પુસ્તક છપાવવામાં આવ્યું. આ દૃષ્ટાંતમાં મહીપતરામનો સ્વાર્થ નહતો, પરંતુ કાઢીયા પત્રમાં કવિ નર્મદાશંકરે એમની જે ઝાટકણી કાઢી હતી તેનો કાટો મહીપતરામના હૃદયમાં ખુંચ્યા કરતો હતો તે કાટો કાઢી વેર વાળવાનો પ્રસંગ આવેલો જોઈ એમણે વેર વાળ્યું એવો લોકાપવાદ છે. પરંતુ એ વેગ વાળવામાં અસહ્ય પ્રતની ભાષા બદલવામાં તથા તેમાંનો અમુક ભાગ કાઢી નાખવામાં એમણે એમનું વેર વાળ્યું એમ એ સમજ્યા હોય તો બન્ને, પણ એથી એમનું વેર વાળ્યું તો નહિ પણ ઉલટું એક સારા પુસ્તકને એમણે લંગડું બનાવ્યું. આ દોષ મહીપતરામને ચિરે છે ને તે રહેશેજ.

ગીજી એક દષ્ટાત કરણુધેના સ મધી છે કરણુધેનાના સમર્થ
 લેખન ને આદ્ય નવલકથાકાર નદશ કર મહીપતરામના દીનોજનન મિત્ર
 થતા હતા નદશ કરે મહીપતરામને સમુદ્રગમનની તથા તેને માટેના
 પ્રમશ્ચિત્તની આગતમા ધમી મદદ કરે હતી નદશ કરની પાસે
 કેળવણી ખાતાએ એ નવલકથા લખાવી હતી ને એમણે કરણુધેને લખ્યો
 હતો એને માટે સરકારે નદશ કરને પાગિતોષિક પશુ આપ્યું હતું
 ને તેની તે પુસ્તક કેળવણીખાતાનું ચયુ હતું કરણુધેને પ્રસિદ્ધ થતા
 એમાની બાધા ને લેખનશૈલિને તથા તેમા સમાયેલા રસને લીધે
 પ્રજાએ નેનો સત્કાર કર્યો હતો ખુદ નવલરામ જેવા નિષ્પક્ષપાતી
 ગીકાકારે પણ તેને માટે ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપ્યો હતો એટલું જ નહિ
 પણ એવી જ પદ્ધતિવાળા બીજા પુસ્તકો લખવાની નદશ કરને
 વિનંતિ કરી હતી આવું ઉચ્ચ અભિપ્રાયવાળું ને લોકમશ્હૂર પુસ્તક
 શા કારણેને લીધે તેની મે આવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ થતાજ છપાતું મધ
 પડ્યું તેને માટે અને શકા ઉપસ્થિત થઈ હતી એમા એકલા
 મહીપતરામને માથે જ લોકોએ દોષ મૂક્યો છે કરણુધેનાની નવલ
 કથામા ભૂતપ્રેત વિષે લખાણુ છે ને તે લોકોમા વહેમ ઓછો
 કરવાને ખદલ વૃદ્ધિ કરનારો ભાગ છે તેથી તથા એવા બીજા
 કારણોને લીધે એ પુસ્તક શાળાઓમા અનાવવા યોગ્ય નથી એવો
 અભિપ્રાય મહીપતરામે આપ્યો હતો એવું કહેવામા આવે છે.
 એમા કદાચ અશે સત્ય હતું નિસ્વાર્થ જીવિના મહીપતરામના
 હૃદયમા સ્વાર્થ રમતો હતો નદશ કર જેવા મિત્ર પ્રતિ મહીપતરામ
 કૃતજ્ઞની નીવડમા એવો દોષ એમને માથે રહ્યો તે ગ્હો જ કારણુ
 જ્યા સુધી મહીપતરામ જીવતા હતા ત્યા સુધી કરણુધેના સખધીની
 તકરારનો નિવેડો એ મે મિત્રો વચ્ચે આવ્યો જ નહિ ને કરણુધેને
 છપાતે પણ મધ રહ્યો આખરે એમના અવસાન પછી માધવનાસે
 એ તકરારનો તોડ કાઢ્યો ને કરણુધેનાની સામાજિક તથા શાળા-
 પોગી એવી મે આવૃત્તિઓ છપાવી શર થઈ

કરણુલે પ્રસિદ્ધ ન થાય તેમા મહીપતરામનો પોતાનો સ્વાર્થ હતો એવો દોષ લોકો અને માથે મૂકે છે તે શું હશે એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે પૂછવામા આવે એ તો તદ્દન ખુલ્લું છે, કે મહીપતરામે પણ વનરાજ આવડો નામની ઐતિહાસિક નવલકથા લખી પોતાના ખાનગી સાદસથી પ્રસિદ્ધ કરી છે. કરણુલેનાની તથા વનરાજ આવડાની બે નવલકથા વચ્ચે આસમાન જમીન જેવો તફાવત છે એ બે વચ્ચે સરખામણી જ કરી શકાય એમ નથી. કયા કરણુલેનાની ભાષા, તેની ઇમારત, તેમા આલેખાયેલા ચિત્રો, ને વર્ણનો અને કયા વનરાજ આવડાની ઇમારત ને શૈલિ કરણુલેનામા બાબરા ભૂતનો ભાગ વહેમને લીધે મહીપતરામને કાઢી નાખવા જેવો લાગ્યો તો પછી એમણે વનરાજ આવડામા વહેમની વાતો શા માટે લખી? કરણુલેના લોકમા જન્મ ખપે તો પછી વનરાજ આવડાની ખપતી ઓછી થાય ને તેથી તેટલું એમને ગુસ્સાન થાય એ જ એમનો મ્યાર્થ એવું લોકો કહે છે. એ દોષારોપણમા સાથ કેટલું હશે તે આપણે કહી શકતા નથી, તથાપિ જેમ નરસિંહરાવે કહ્યું છે તેમ એ વાત સર્વાંશે સત્ય કદાચિ નહિ હોય તોપણ મન પાથે ખોટી નહિ હોય.

ધાર્મિક વિચારો

જે સમયમા મહીપતરામનો જન્મ થયો હતો તે સમયમા સુરતની નાગરી ન્યાતના લગભગ તમામ ઘરો શિવસપ્રદાયના હતા. ભાગ્યેજ કોઇ ઘર વિષ્ણુ સપ્રદાયનું હશે તો પણ નાગરી ન્યાતની કૃત્તદેવી અબાજી એન્હો બધા એ શક્તિદેવીની પૂજા તથા આરાધના કરતા હતા. ઘેરઘેર શિવની, વિષ્ણુની, ગણપતિની, અબાજીની, મદાકાળીની, કે એવા દેવદેવીની, સૂર્યની, હાકોરજીની એમ એક અથવા બધીએ મૂર્તિ ધરના દેવમંદિરમા નહેતી અને તેમની પૂજા દરરોજ યથાવિધિ થતી હતી. સ્નાતમધ્યા, તથા પોતપોતાનું નિત્યકર્મ નાના મોટા બધા ભેટા કરતા હતા તેઓ દેવદર્શને જતા હતા વળી કેનાક તો અગ્નિહોત્રી પણ હતા. ધાર્મિક અથ અદા તો એટલે સુધીની હતી કે રસોડામા એકામા થઈને બિનાઢી મધ હોય તો તેની પાછળ પાણીને ભેરો. લઈ દોડીને પાણીની ધાગ કરીને તેના પર ધોવાનો પ્રયત્ન થતો હતો. અત્યંત શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રીઓ તો દાયની મુકોઓ વાળીને ચાલતી કેટલાએક ઘરોની અંદર આ પ્રમાણે થતું હતું એ તો મેં મારી નજરે જોયું છે આ પ્રમાણે સમાજના ધાર્મિક આચારવાળીને શ્રદ્ધાવાન હતી. સમાજની આવી ધાર્મિક બાવનામા રૂપરામનું ઘર કોઈ રીતે અપવાદવાળું ન હતું એના ધરમા પણ શિવ, વિષ્ણુ, ગણપતિ, હાકોરજી આદિ દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ હતી, અને તેમની પૂજા દરરોજ યથાવિધિ થતી હતી. એટલે એવી ધાર્મિક બાવનાવાળા ધરમા મહીપતરામ ઉછરીને મોટા થયેના હોવાથી તેમના આચારવિચારો તથા ધાર્મિક વિચારો પણ સરકારી હોવા

જેમણે મહીપતરામ બાળક ને અણસમજુ દગે ત્યાં સુધી એમણે
પણ સખ્યા બાધી દશે ને દેવના નવડાન્યા પણ દશે પગ
એમનો જીવનપ્રતિદાસ અવતાકતા આપણને સમજાય કે
કે એમના પોતાના ધાર્મિક વિચારો કાષ્ઠ જીહ્વાજી મહાગના દતા,
તથા તે વિચારોએ કષ્ઠ જીહ્વાજી વનણ પકડ્યું હતું તો પત્રી
એવા વિચારો ક્યારથી ને શો લીધે યથા તે અને જોતું આવશ્યક
જણાય છે

મહીપતરામ જે સમયે નાના કાચી જિંમરના દતા તે વખતે
સુરતમાં દુર્ગાગમ મહેતાજીએ સુધારાનો જુડો જીઠાવ્યો હતો.
ન્યાતના પ્રચલિત આચારવિચારો વિરુદ્ધ તે ચકતે ચકલે લખ્યો.
આપના દતા ને એમાં પાને નીકરણે કુમના દતા. દુર્ગારામને
અગ્રેજી બાબતુ જાણ ન હતું તે જાણ તેમના વિચાર કેમ ફરી ગયા
દશે તે વિ. બાળને શકા ગઈ હતી એ વખતે મુગ્ધતા અગ્રેજી
નિશાળ રથપાદ હતી ને તેના મુખ્ય શિક્ષક દાદોબા પાકુરગ
દતા એ દાદોબા પાકુરગ પણ સુધારાના પક્ષના હતા એટલે
એમને દુર્ગારામની સાથે મૈત્રી મધાષ મને પુરનાના વિચારો
એક બીજાને મગતા હોવાથી વખત જતા એ મિત્રતા ગાઢ થઈ
આ સમય સને ૧૮૪૨નો હતો એ સમયે મહીપતરામની જન્મ
૧૩-૧૪ વર્ષની હતી ને તે નિશ્ચયની મિથિત જોગવતા દતા.
તથા તે દાદોબા પાકુરગના શિષ્ય થતા હતા દાદાના અને દુર્ગા
રામ વચ્ચેની મૈત્રીનું પરિણામ સુવારાની પ્રગતિનું હતું એ એ
વ્યક્તિઓના પ્રવાસથી સુધરાનું કામ જોશબેર ચાલ્યું એમની
સાથે બીજા લોકો પણ બળ્ય એટલે એક મડળ રથપાયુ એ
મડળ પાંચ દદાની મડળાને નામે જોળખાતું હતું એ મડળના
કાર્યવાદકોમાં દીનમળીશ કર શરી પણ હત, એવું જાણથી
મહીપતરામ યુરોપના પ્રવાસથી પાછા ફર્યા ત્યારે એ શરી

મહીપતરામની વિરુદ્ધ કેમ પડ્યા તે સમજાવું નથી કારણ કે તે સુધારક હતા તથા ન્યાતના આચારવિચારની સુધારણાને માટે તીવ્ર ઇચ્છા ધાવનારા હતા તે છતાં તે મહીપતરામની વિરુદ્ધ પડ્યા એવી જે લોકવાયકા છે તે વાસ્તવિક છે કે મહીપતરામના વિરોધીએ ગપગોળો ચલાવ્યો છે ને વિષે નિશ્ચિતપણે કહી શકાયું નથી તથાપિ એ દીનમણીશ કરે મહીપતરામનો પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય કરી આપવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, ને તેથી દેશવિદેશની નાગરી ન્યાતની ખત્રીશીએ તે ચડ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ એ શાસ્ત્રાર્થ કરી આપવાને માટે તથા પ્રાયશ્ચિત્તના નિર્ણયને માટે શાસ્ત્રીઓની સલામત પણ તેમને શાસ્ત્રીઓની સાથે આપડવું પડ્યું હતું પાછળથી એ શાસ્ત્રીને મહીપતરામની વિરુદ્ધ કેમ પડના લેવા પડ્યા તે બાબત તો પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવી છે એમ્ને અત્રે તેવું વિષ્ણુ પેષણ કરવાની અગત્ય રહેતી નથી

ઉપર જણાવેલા પાંચ દહાએ સુરતમાં પુસ્તક પ્રસારકમંડળી સને ૧૮૪૨ માં સ્થાપી હતી અને એ મંડળ દ્વારા ત્રયો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે સિનાયત પણુ મંગાવ્યું હતું આ પછી બે વર્ષે એટલે સને ૧૮૪૩-૪૪ માં દુર્ગારાએ એજ પુસ્તકપ્રસારક મંડળીના મકાનમાં માનવધર્મસભા એ નામની મંડળી સ્થાપી હતી એ સભાનો મુખ્ય હેતુ ‘શાંતિભેદ, મૂર્તિપૂજા, અનેક દેવદેવીઓ વગેરે મદ્દાન વિષય સંબંધી જે બોધ કરવામાં આવતો હતો તે તથા આત્મકલ્યાણને માટે સાચા અભિપ્રાય લોકને જણાવવાનો’ હતો મહીપતરામે પોતે એ માનવધર્મસભા વિષે નીચે પ્રમાણેના ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે તેમણે કહ્યું છે કે “સુવા પછી મોક્ષ મળવાની આશા બીજા ગુરુ બતાવતા, પણ એમણે તો આદિજ, આ પૃથ્વી ઉપર જીવતે છો તે યે કે ત્રમે મુખિ મેળવી આપવાનું કામ માથે લીધું

આ કામ આગળનાથી (સંસાર સુધારાથી) અતિ મોટું હતું. પહેલું થોડી અભાગણી અબળાઓને થોડા કાળના સંસારી દુઃખ-માથી છોડવવાનું હતું. અને બીજું, માણસ માત્રને અંતકાળ સુધી સુખી કરવાનું હતું. જેવા ઉમંગથી, જેની તેજથી અને જેવા વેમથી આ શુભ, આ મહાન કામ ઉદ્ધાવ્યું તેજ પ્રમાણે જારી રાખ્યું હોત તો કેવું સાફ થાત ? ”

આ માનવધર્મસભામા દુર્ગારામ પોતે ધર્મ સંબંધી બધણે આપતા હતા. એના સંભાષણે સાબળવાને માટે વર્ણવણના લોકો જતા હતા. એ બાષણોનો સંમદ મહીપતરામે દુર્ગારામ ચરિત્રના પુસ્તકમા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે ઉપરથી એ સભામા આસતી ધાર્મિક અર્થાં કેવા પ્રકારની હતી તથા તે વિષે એમના પોતાના વિચારો કેવા હતા તે વિષે અગાઉ થોડું કહેવામા આવ્યું છે. જે સમયે આ માનવધર્મસભાને અગે દુર્ગારામ મહેતાજીએ સુધાગતો રણ-ગતંજ રાખ્યો હતો અને તેમા તે તેમનો કારડો ફેરવી રહ્યા હતા તે વખતે મહીપતરામની ઉમ્મર તેર ઓઢ વર્ષની હતી. મહીપતરામ પોતે એ સભામા વખતો વખત જતા હતા ‘ ત્યાના બાષણોમા મને થોડી સમજ પડતી, તોપણ તે મનોરંજક લાગતા ’ એવું એમણે કહ્યું છે. આ પ્રમાણે મહીપતરામના કિશોર વયના મગજફી એરણ ઉપર ગુજરાતના આઘ સુધારક અને ધર્મપ્રચારક દુર્ગારામ મહેતાજીના ધાર્મિક અને સાસારિક વિચારોના દથોડા પડ્યા હતા ને તેને સીધે મહીપતરામના તત્સંબંધી વિચારો ઘડાઇ વિસ્તૃત થયા હોય એમા શું આશ્ચર્ય ? આથી મહીપતરામના ધાર્મિક અને ઇતર વિચારો ઘડવામા દુર્ગારામ મહેતાજી કંઈક અંશે કારણભૂત હતા એમ આપણે કહીએ તો લેણમાત્ર ખોટું નથી.

આ પ્રમાણે મહીપતરામ બાળવયમાથી જ ધાર્મિક વિચારના તથા સમાજસુધારાના સંભાષણે સાબળવા જતા હતા, એટલે તેની

અસર એના કુમળા મગજ ઉપર ચતી જતી હતી મુરતમા તેમને વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયા પછી તે મુબાઇ ગયા ને ત્યાં તેમને ત્યાના સુધાગંધાની સાથે મિત્રાચારી મધાઇ તે સમયના અગ્રેસર સુધાગંધ કરસનદાસ મુળજીએ મુબાઇમાં વૈષ્ણવ મંદિરમાં ચાલતા અધર્મ પ્રતિ તથા તેમના ગોસાઇ મહારાજેની વિરૂદ્ધ સખ્ત ઝૂડો ઉઠાવ્યો હતો અને મંદિરમાં ચાલતી અનીતિ પ્રત્યે ધણી સખ્ત લખાણો તે લખતા હતા તેમની ઢાંચે મદદી ચલાયી જે સત્યપ્રકાશનું તંત્રીપદ કરસનદાસના હાથમાં હતું તેનું તંત્રીપદ મહીપતરામને મળ્યું હતું, ને મહીપતરામે કરસનદાસની રીતિ પ્રમાણે તે પત્ર ચલાવ્યું હતું. આ ઉપરથી મહીપતરામના ધાર્મિક વિચારોએ અમુક વનજી પકડ્યું હતું એ સદજ સમજી શકાય એમ છે યુરોપના પ્રવાસથી એમના ધર્મસંબધી વિચારોમાં ફેરફાર થયેલો હોવો જોઈએ યુરોપથી પાછા ફર્યા પછી એમનું રહેતું અમદાવાદ થયું હતું અમદાવાદમાં એ સમયના સસારસુધારક તથા ધર્મોપદેશક સરદાર ભોજાનાથ હતા જે સમયે નૌબાન ગ્રામસ્થિતને ઝંખડો સુગતમાં ચાલતો હતો તે વખતે એટલે મને ૧૮૬૫-૬૬ માં સરદાર ભોજાનાથ સુગતમાં સર અમીનના સરકારી હોદ્દા ઉપર હતા આગળમાં તે એ ભોજાનાથ ધર્મચુરત ને મૂર્તિપૂજક હતા, પણ એમના ધર્મસંબધી વિચારો સન ૧૮૫૮-૫૯ થી ફેરવાવા લાગ્યા હતા એમણે પણ નાગરી ન્યાતના સમદ્રયાનના મધન સંબધે જાગ લીધો હતો અને મહીપતરામ વિવાપતથી પાછા ફર્યા પછી તેમની સાથે એ જમ્યા પણ હતા મહીપતરામનું પરદેશગમનનું પગલું એમના વિચારને અનુકૂળ હતું મહીપતરામ ઇંગ્લાંડ ગયા ત્યારે ભોજાનાથને એમની સાથે ઓળખાણ નહોતું એ ભોજાનાથના જીવનચરિત્રમાંના " ૪ મહીપતરામ ઇંગ્લાંડ ગયા તે વખતે ભોજાનાથના તેઓ મિત્ર નહોતા પણ એક ન્યાતના હોવાને નીધે મહીપતરામને એમની મદદની આશા હતી ' એવા ઉત્તેજથી સમજાય છે

ગુજરાતમાં એ વીથીની અંદર લોકોના ધાર્મિક ભાવના પ્રતિ વિચાર જ બદલાયેલા હતા. સુરતમાં દુર્ગારામની સરદારી તળે ધાર્મિક ભાષણો અપાતા હતાં તેમ અમદાવાદમાં પણ ભોળાનાથની સરદારી તળે ધર્મ સંબંધી વિચારો ચલાવ્યા હતા. સુરતમાં ૧૮૪૩-૪૪ માં માનવધર્મસભા રચાઈ હતી ત્યારે અમદાવાદમાં સન ૧૮૫૮-૫૯ માં ધર્મસભા નામની મંડળી રચાવન થઈ હતી. અમદાવાદની ધર્મસભાની મંડળી સુરતની માનવધર્મસભાના અનુકરણ રૂપે હતી કે કેમ તે ખાત્રીપૂર્વક કહેવાને આધાર નથી, તથાપિ એ સભામાં ચાલતા કાર્યક્રમ ઉપરથી એટલું તો બેધડક કહી શકાય છે કે ગુજરાતમાં ધર્મની બાબતમાં શિક્ષિત વર્ગના વિચાર બદલાતા જતા હતા. અમદાવાદની ધર્મસભામાં ભોળાનાથ તથા રણછોડપાલ છોટાલાલ જે રેંદીયાને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે તે અગ્રેસરો હતા. એ ધર્મસભામાં ધર્મ વિષે ભાષણો અપાતા નહોતા, પણ ભજનો ગવાતા હતા તથા 'બ્રાહ્મણો પાસે કંઈક વંચાવવું તથા વેદની શાળા કાઢવી' એવા વિચાર ચલાવતા હતા.

સને ૧૮૬૫-૬૬ માં સરદાર ભોળાથ સુરતમાં હતા તે વખતે દુર્ગારામ મહેતાજી અને શાસ્ત્રી દીનમણીશંકર વચ્ચે ન્યાતની બાબતમાં કંઈ તકરાર થયેલી, તેથી તેનો વરઘોડો અદાલતે ચઢ્યો હતો. ભોળાનાથ નાગર હતા ને તકરાર નાગરી ન્યાત સંબંધી હતી, તેથી એ મુકદ્દમે એમણે ચલાવવાની નામરજી બતાવી હતી, પણ આખરે એને જ એ મુકદ્દમો ચલાવવો પડ્યો હતો. ભોળાનાથ દુર્ગારામ મહેતાજીના પક્ષમાં હતા ને દીનમણીશંકર વિરુદ્ધ પક્ષે હતા, તે છતાં ભોળાનાથે ફેંસલો દુર્ગારામ મહેતાજીની વિરુદ્ધ ને દીનમણીશંકરની તરફેણમાં આપ્યો હતો, એવું ભોળાનાથના જીવનચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે. ભોળાનાથ દુર્ગારામ મહેતાજીના ધાર્મિક અને સામાજિક વિચારોને સંમત હતા તે ઉપરથી એવી શંકા ઉઠે છે કે અમદાવાદમાં

સ્થાપવામાં આવેલી ધર્મસભા સુરતમાં અગાઉ રૂપાયેલી માનવ ધર્મસભાનું જન્મ્યું તો નહિ હોય ? પરંતુ તેમ નહોતું, ને કદાપિ તેમ હોય તો તે કહેવાને આપણી પાસે સખળ આધાર નથી. તથાપિ લોકોનું એવું માનવું થયું છે કે અમદાવાદમાં ભોળાનાથે સંસારસુધારાનો તથા પ્રાર્થનાસમાજ નામના નવીન ધર્મનો રજુસ્તંભ રાખ્યો તે સુરતમાં અગાઉ દુર્ગારામ મહેતાજીથી રૂપાયેલા સાસારિક અને ધાર્મિક રજુસ્તંભ ઉપરથી રૂપાયેલો હતો. આ પ્રમાણે કહેવાને સખળ આધાર નથી, તો પણ લોકમાન્યતા તો એ પ્રમાણેની હતી. અમદાવાદે સુરતનું અનુકરણ કદાપિ કયું નહિ હોય તથાપિ સુરતની અસર તો અમદાવાદ ઉપર થયેલી હતી. મહીપતરામ ઉપર તો તેની અસર થઈ હતી. તેમજ મહીપતરામના સંસારસુધારાના પ્રયાસમાં તેને મૂળી પણ અડગ સહાયતા આપનાર તેના બાળમિત્ર નંદશંકરના વિચારો ઉપર તેની અસર થયેલી ખરી. નંદશંકર, ભોળાનાથ અને મહીપતરામ એ ત્રણે મિત્રો હતા, ને ત્રણેનો પ્રયાસ સંસારસુધારા પ્રતિ હતો, ને તેમના ધાર્મિક વિચારો પણ એક બીજાને અમુક અંશે મળતા આવતા હતા. મહીપતરામ અને ભોળાનાથ એ બે પ્રાર્થનાસમાજના સ્તંભ હતા ને નંદશંકર એ મંડળમાં જોડાયા ન હતા એટલેજ ફેર એ ત્રણ મિત્રો વચ્ચે હતો. કારણ એવું જણાય છે કે સને ૧૮૪૪માં દુર્ગારામ મહેતાજીએ વિવેક, વૈરાગ્ય, પદ્મસંપત્તિ અને મુમુક્ષા એ ચાર સાધનોએ કરીને માણસોનું પરમાર્થ કલ્યાણ થાય છે અને છુદ્ધિ પવિત્ર થાય છે એ વિષય ઉપર બાપણ આપતા એવું કહ્યું હતું કે “અનાત્મા જે દેહાદિક, આત્મા જે જીવ અને પરમાત્મા જે શ્રદ્ધા એના વિચારને સમજે છે. જ્યાં સુધી પોતે જીવપણામાં છે ત્યાં સુધી પ્રેમે કરીને પરમાત્માની બક્તિ કરે છે અને અતે શ્રદ્ધાનિષ્ઠ થઈને પરમાત્માના સ્વરૂપને પામે છે.” દુર્ગારામના આ વિચારો સંબંધી મહીપતરામે

ભોળાનાથનો અભિપ્રાય માગ્યો હતો, ને તેથી એમણે સન ૧૮૬૫માં નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે; “ જ્યાં સુધી જીવપણામાં છે ” આ વાક્યમાં સદેહ છે. મારા વિચારમાં જીવ પૃથક છે. ધર્મર જીવંત છે. અહાનિષ્ઠ થવું તે વેદાંત પક્ષે એમ માનવું કે પરમેશ્વર ને હું એકજ છે. આ કેવળ નારિતક મત છે, માટે માનવા લાયક નથી. ” ભોળાનાથના એ વિચારોને નંદશંકરે “ હું ઉપસા મતને સંમત થાઉ છું ” એવા ઉદ્દેશથી પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે. આ પ્રમાણે ધર્મ સંબંધી વિચારોની માહોમાહે આપ લે થતી હતી.

વળી ભોળાનાથ સુરતમાં હતા ત્યારે નંદશંકર તુળજશંકર વગેરે એમના વિદ્વાન મિત્રોએ ધર્મસમાજ નામની સંસ્થા ધર્મ સંબંધી સુધારા કરવાના હેતુથી સ્થાપી હતી. તેમાં ભોળાનાથ પણ શામીલ થયા હતા. પરંતુ સુરતમાં કાંઈ ધાર્મિક સુધારના કાર્યો થયા ન હતાં. તેમ અમદાવાદમાં ધર્મસભા સ્થાપવામાં આવી હતી તેણે પણ કંઈ સુધારાના કાર્યો કર્યાં નહોતા, પરંતુ તેમાં જાજનો જ ગનાતા હતા તેથી તેનું નામ ભક્તિસભા એવું પાડવામાં આવ્યું હતું. એ ભક્તિસભા પણ થોડા સમયમાં શમશરણ થઈ હતી, તથાપિ એ ધર્મસભામાંથી નવું જન્મ પામ્યું તે પ્રાર્થનાસમાજ. ભોળાનાથે ધર્મસભાને અગ્રે ભક્તિના ચહેા રમ્યા ને તેનો ઉપયોગ પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપન થયા પછી લેવાયો, તેાપણ અમદાવાદની ધર્મસભા માઠી માઠી પણ સને ૧૮૭૦ સુધી ટચુમચુ ચાલી, પણ આખરે તેનું મૃત્યુ થયું.

ભોળાનાથના મજબૂત ધર્મમંથન ચાલતું હતું તેવામાં મહીપતરામ તેમને મળ્યા ને મહીપતરામના ધર્મ સંબંધી વિચારો ભોળાનાથના ધર્મવિચારને મજબૂત કર્યા. આ સમય પહેલા કલકત્તામાં બ્રાહ્મ સમાજ નામનું મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું ને

તેના પુસ્તકો પણ પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા હતા મહીપત્રરામ એ પુસ્તકોનું અધ્યયન કરતા હતા. તેમ બોળાનાથ અને મહીપત્રરામ બન્ને ધાર્મિક વિષયોમાની સત્યાસત્ય બાબતો વિષે મનન કરતા હતા, અને તત્સબધી પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરતા હતા. દુર્ગારામનો ધાર્મિક ઉપદેશ બગાળાના રાજ્ય ગમમોહનરાયના ઉપદેશને ધણી રીતે મળતો, આવતો હતો. એટલે એ રામમોહનરાયના લખાણે 'તુ' તથા તેની પત્રી થયેલા કેશવચંદ્રસેનના બપણેનું પાગલપણું મહીપત્રગમ કરતા હતા. મહીપત્રરામે પોતે જ દુર્ગારામની રામમોહનરાયની સાથે સરખામણી કરી છે, શ્રીન સાહેબે દુર્ગારામને દિદુ હુથરની ઉપમા આપી છે. મહીપત્રરામે એ સબધી પોતાના વિચાર નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા છે " 'શાંતિભેદ ભુટો છે, અને હગકોઈ માણસનું પાણી પીવામા કે રાધેનું ખાવામા વટાણ નથી, ને પાપ નથી તથા કોઈને અડકનાથી અમકાતા નથી.' બોધનો જોડે તે કરી દેખાડ્ય હોત તો બેગક આપણા દેશને અતે માંગ ફળ થાત તેજ વેળા બગીઆરાની રાટપી મંગાની મહેતાજી દુર્ગારામ, માન્નર દાદોખા અને તેમના મતના સાથીઓએ જોડે ખાઈ દેખાડ્યું હોત તો મોગી સસારી ઉચવપાચનનો જાહેર આરબ તેમણે ક્યો હોત એમ ક્યો પછી પાછા ફરવાની જગા નહિ ગહેવાથી તેઓને આનંદ વધવાની જરૂર પડત, અને જગતના હર્તિદાસમા પહેલા વર્ગના મહાપુરુષોની ચમ્પિમા દાખલ થવા હોત. શ્રીન સાહેબે દુર્ગારામને દિદુ 'હુથર' વહો છે તે કહેવું આ કામ કચેથી ખર્ચ પડત. મહેતાજી વિધવાને પરદેશ હોત, ને તેથી ન્યાત બદાર મૂકાયા હોત તો આમ બોલીને અટકત કે કરી દેખાડત ' પણ તેવી રિવનિમા શાંતિભેદ બાગનાથી ઓછી અત્તર થાત, કેમકે તે વારે લોક એમ કહેત કે નાતમદારીઆ નજરમા આવે તેમ કરે. દુર્ગારામમાં ને રામમોહનરાયમા અહો ફેર પડ્યો. "

મહીપતરામના ધર્મવિચારનું વલણ રામમોહનરાય આદિનાં પુસ્તકો તથા સંભાષણો વાંચ્યાથી એમણે સ્થાપેલા આઠધર્મ તરફ વળ્યું હતું. સત્ય ઉપર પ્રીતિ, ધૈર્ય અને દૃઢતા એજ મહીપતરામનું ધાર્મિક સૂત્ર થવા લાગ્યું હતું. જેવો ઉપદેશ કરવો તે જ પ્રમાણે વર્તવું, જેવો બોધ લાપણીથી કે પુસ્તકોથી આપવો તેવા બોધ પ્રમાણે ૫૩૯ પૃષ્ઠ ચાલવું અને જાતે કરી દેખાડ્યાથી જેરી અસર થાય છે તેવી શબ્દોથી થતી નથી એવા મહીપતરામના વિચારો હતા એમના આવા વિચારો પ્રમાણે એમણે વર્તન રાખ્યું હતું છતાં પણ પ્રસંગોપાત તેમા એ સખતન થયું છે. જંગાળના આઠ સમાજના સિદ્ધાંતો એમને ગમે તેટલા અનુકૂળ લાગ્યા હશે, તથાપિ તે સિદ્ધાંતો સર્વાંશે એમને ગ્રાહ્ય નહોતા. જહોએ ન્યાતિબંધન તોડી નાખી પોતાની જ સમાજ રચાવી હતી તેવું ચાતિબંધન તોડી નાખી તેવી સમાજ એમણે રચાવી ન હતી, પરંતુ ન્યાતિમા રદી ઇશ્વરો પાસના કરી શકાય તથા આઠણુ ધર્મના આચારવિચારો તથા સંધ્યાપૂજા આદિ મનુષ્યને કરવાના કર્મો આઠણુ ધર્મની વિધિ પ્રમાણે તે કરતા ન હતા, તો પણ તે છેક ચાર્વાકવાદી ન હતા. તેમને ક્ષત્રિય આખ્યું તે પ્રમાણે તે ઇશ્વરની ભક્તિ તથા ઇશ્વરો પાસના કરતા. મૂર્તિપૂજા તેમને ગમતી નહિ. મૂર્તિમા દેવ છે અથવા મૂર્તિ દેવરૂપ છે એમ તે કદી પણ સ્વીકારતા નહિ. તથાપિ પોતાના વડીલના વખતની મૂર્તિઓ એમણે ધરમાથી બહાર ફેંકી દીધી નહોતી. મૂર્તિઓ એમણે ફેંકી દીધી તો નહોતી, પરંતુ મૂર્તિઓને હાથગા લઈ માળકના ગમકડાની પેઠે તેમને રમાડતા તથા ઉછાળતા તો ખરા; તથા એમ કહેતા પણ ખગ કે માણસોએ ઘડેલા ઘાટને દેર માની તેની પૂજા કરવી એજ અસાનતા છે, એજ મૂર્ખતા છે મૂર્તિપૂજા વિષે વતો કરતા તથા સમાજમા લાપણો કરતા મૂર્તિ ઉછાળવાના પ્રમગે ઘણી વેળા બનેલા તે અમારા બેવામા આવેલા આ મૃદિનો

સરજનદ્વાર ઇશ્વર એકજ છે, તે નિરાકાર છે, અનિત્ય છે, અનંત છે, સર્વવ્યાપી છે, સચરાચર છે એવું તેમને મુખે મેં ઘણી વાર સાંભળ્યું છે. આ પ્રમાણે મુખ્યતઃ તે એકેશ્વરવાદી હતા. દુર્ગારામ મહેતાજીના ધર્મના બાપણે સાંભળી સાગસારની તુલના કરી તેમની વૃત્તિ ખદલાઇ હતી. તથાપિ દુર્ગારામના એ બાપણેની વિરુદ્ધ તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો છે તેમ તેના ભક્તિના ઉપદેશને પણ એ અનુમત થયા નથી. દુર્ગારામે ભક્તિને માટે એકાત રમણની ભવામણ કરી છે ત્યારે મહીપતરામે સામાજિક ભક્તિની પણ જરૂર છે તે વિષે અને તેથી ચતાલાલ વિષે દુર્ગારામના મનમાં વિચાર ઉઠેલા જણાતા નથી એવું કહ્યું છે. તેમજ દુર્ગારામ શાસ્ત્રીઓની સાથે જ્ઞાનની ધર્મચર્યા કરતા હતા ત્યારે એમણે કહ્યું હતું કે “નામ અને રૂપ છે તે અનિત્ય છે અને અધિષ્ઠાન સત્ય છે તે પગ્મેશ્વર છે. તે જ જગતનો કર્તા છે, માટે તેને વિષે પ્રીતિ રાખવી અને જગતને નાશવંત છે એમ જાણીને વર્તવું, કેમકે એવું જાણવાથી માણસને અનિયમિત વિષય ભોગ વવાની ઇચ્છા થાય છે તે યશે નહિ તથા સંસારથી બધારે નહિ જળમા જેમ કમળ રહે છે તેમ સંસારને વિષે રૂઢી રીતનો વ્યવહાર ચલાવતે હોતે ઉદાસીન બુદ્ધિ રહેશે. પણ જગત અનિત્ય છે, મિથ્યા છે એમ કહીને દુગચરણ દુબંધન ધત્વાદિ નિવૃત્તિ જે કરે છે તેને તો રાક્ષસ જાણવો.”

મહીપતરામ દુર્ગારામના ઉપલા મતથી વિરુદ્ધ પડ્યા છે. એ સબધમાં એમણે એવી ટીકા કરી છે કે “જે આદમી પોતાના આત્માને બ્રહ્મ માને અને તે દેહમાં સાક્ષી થકને ગ્હો ॥ એમ ગણે તે આ જગતને જ્ઞાતિ જાણે તેને દુરાચરણ અને સદાચરણ સરખાં હોય જ. અને કદાચિ તેમજ બેદ હોય તો પણ તેથી તેના અવાત્માને કાંઈ લાગતું વગરતું હોય નહિ કેમકે તે તો માત્ર

સાક્ષી છે. તે કહે છે કે દેહના કર્મ દેહ કરે છે તેમાં જીવાત્માને શું ? જે ધારણા જીવાત્મા અને પરમાત્મા વિષે દુર્માસમ મહેતા-જીએ કહી છે તેનું પરિણામ આપું ખેટકારક થાય છે એ વાત તેમના ધ્યાનમાં ઉતરેલી જણાતી નથી. એમની ધારણાજ ખોટી છે."

અમદાવાદમાં એ વખતે દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરના પુત્ર સન્યેન્દ્રનાથ ઠાકોર અમદાવાદની સદર અદાલતના ન્યાયાધીશ હતા તેમની સાથે મહીપતરામને ધર્મસંબંધી વાદ ધણી વેળા થયેલો. વળી, બોળાનાથના ધાર્મિક વિચારો પણ પોતાને મળતા આવેલા, તેથી અમદાવાદમાં પ્રાર્થના સમાજ સ્થાપવાને માટે બોળાનાથને મહીપતરામનું ધણું સાહાય્ય મળ્યું. બોળાનાથના બીજા મિત્રોએ પણ એમને એમના કાર્યમાં મદદ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. આથી બોળાનાથે ઉત્તેજિત થઈને એક મંડળી સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. એ મંડળીમાં દર રવિવારે ઇશ્વરની ભક્તિ કરવાનો તથા ઉપદેશ કરવાનો નિયમ તેમણે રાખ્યો હતો. પરંતુ એટલેથી સમાજને કોઈ પણ રીતે લાભ થાય નહિ એવું તેમને જણાયાથી તેમાં ઉપાસનાનો વિધિ રાખવાનો તથા એ રીતે ભોક્ષાના મન એ દિશા પ્રતિ આકર્ષવાનો તેમણે વિચાર રાખ્યો. આ પ્રમાણે સને ૧૮૭૧ના ડીસેમ્બર માસની ૧૭મી તારીખે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ઇશ્વરોપાસનાનો આરંભ થયો ને ત્યારથી પ્રાર્થનાસમાજની અમદાવાદમાં સ્થાપના થઈ. બોળાનાથ એ સમાજના સ્થાપક હતા તેા મહીપતરામ તેના નેતા તથા કાર્યવાહક હતા; એટલે સમાજનું બધું કાર્ય મહીપતરામને જ માથે હતું, ને એ સમાજને સ્થાપી તથા વિજયી બનાવવા અઘાત્ર અમ તે ભેતા હતા. એ બે વીર પુરુષો ઉપરાત રણુછોડલાલ છોટાલાલ, લાલચંદર, ઉમીયાશંકર, ગણેશ ગોપાળ પંડિત વગેરે સહોરના અમરવંશ અને મહાપ્રભાવ પુરુષો પણ એ સમાજના સભ્ય થયા હતા. આ સમાજનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દર રવિવારે ઇશ્વરભક્તિ કરવાનો તથા ઉપદેશ કરવાનો હતો.

એમાં સર્વ સમ્યોએ ભાતૃભાવ રાખવાનો હતો. એ સિવાય “સ્વદેશી બંધુઓને ખોટે રસ્તેથી સત્યમાર્ગે ચઢાવવા, દેશમાંથી દુરાચાર દૂર કરી તેને સ્થળે સદાચારનો પ્રચાર કરવા, બ્રહેમ તથા હમાધને દૂર કરી ખરી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા, મૂર્તિપૂજા જેવી અધમ ઉપાસનાને સ્થળે સદ્ધર્મને ઉત્તમ પદ આપવાના શ્રેષ્ઠ અને ઉદાર હેતુથી” એ પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપવામાં આવી.

આગળમા તો એ સમાજમાં માત્ર પ્રાર્થના થતી હતી તથા સ્તોત્રના પદો વંચાતાં ને ગવાતાં હતાં, પરંતુ ધીમે ધીમે તેમાં ઉપદેશ પણ સ્થાન લીધું અને દર રવિવારે સમાજનો કોઈ સમ્ય ઉપદેશ આપનો હતો. પ્રાર્થનાનો તથા ઉપદેશનો દિવસ રવિવાર પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો, તેથી લોકોની અંદર ચર્ચા ઉઠી હતી. લોકો ઉધાડે ચોક્ક એમ બોલતા કે પાર્થના સમાજના અગ્રેસરો તથા અનુયાયીઓ વટલાઈ ગયા છે. અગ્રેજ લોકો દેવળમાં રવિવારે પ્રાર્થના તથા ઉપદેશ કરે છે તેનું અનુકરણ એ સામાજિકોએ કે સમાજવાળાઓએ કર્યું છે. અગ્રેજનો ધર્મ ખ્રીસ્તી રીતે નહિ પાળતા તથા તે ધર્મ નહિ સ્વીકારતાં ન્યાતળતમાં રહી તેમણે એક નવું ધર્મીય ઉભું કર્યું છે. પરંતુ લોકોની એ માત્ર નિંદા હતી. સન્માર્ગે જવાને તથા તે માર્ગે લોકોને દોરવાને માટે જે કાંઈ નવું કરવામા આવે તેની વિરુદ્ધ લોકો થવાના તથા તેને માટે પોતાને રૂએ તેમ બોલવાના. જનરવભાવ એવો જ છે આગળમાં તો એની સામે વિરોધ થયો હતો, પરંતુ એ જે સ્થિતિમાં એવી નિંદાથી ડગ્યા નહિ અને પોતાનું ધારેલું તથા યોગ્યું કાર્ય તેમણે આગળને આગળ ધપાવ્યું. બોળાનાય સમાજને માટેનું સાદિત્ય તૈયાર કરતા હતા અને મહીપતરામ તેને માટે ઉત્સાહ પૂર્વક બાગ લેતા હતા તથા ખંતથી, હૃદયના ખરા આવિર્ભાવથી ને ઉમંગથી તે પ્રતિ કાર્ય કરતા હતા. સમાજ ટૂંકિય કાલેજમા મળતી હતી,

એટલે તેને માટે સપૂર્ણ બવરથા કરવાને માટે એમને અનુકૂળતા હતી આ પ્રમાણે સમાજનું ગાડું ધીમે ધીમે આગળ ધપવા માડ્યું. મહીપતરામના તેમજ બોળાનાથના કુટુંબના માણસો સમાજના સભ્ય બન્યા, તથા એ દિશા પ્રતિ અનુમતિ દર્શાવનારા અન્ય ગૃહસ્થો પણ તેના સભ્ય થવા લાગ્યા.

એવામા ખીજે જ વર્ષે કલકત્તાના બ્રહ્મોપાસક પ્રખ્યાત બાબુ પ્રતાપચંદ્ર મુખુમદારનું આગમન અમદાવાદમા થયું તે વખતે તેમની સાથે સમાજના હેતુ તથા નિયમો સળધી વાતચીત મહીપતરામ અને બોળાનાથ એ બન્ને રજુવીરોને થઇ હતી. તેમની સાથે વાટાઘાટ થયા પછી સમાજના ચાલુ બધારણમા ફેરફાર કરવામા આવ્યો હતો એમણે પ્રાર્થનાસમાજમા ઉપદેશ પણ આપ્યો હતો આમ સમાજનું કામ વેગથી ચાલવા લાગ્યું તેમા કેટલાક આજીવન સભાસદ થયા, કેટલાક એના વાર્ષિક સભ્ય બન્યા, કેટલાક તેમા ચતુર્થ કાર્ય જેવા માત્ર આવવા લાગ્યા એમ માણસોની સખ્યા વધવા માડી, તેથી સમાજનું પોતાનું મંદિર હાવાની સર્વને અગત્ય જણાઇ આથી સને ૧૮૭૪ મા મંદિર બાંધવાને માટે ઉધરાણું કરવામા આવ્યું, ને સારી રકમ ભરાયાથી તેનું સ્વતંત્ર મંદિર પણ ટ્રેનિંગ કોલેજના મકાનની સામે સને ૧૮૭૬ મા બાંધાયું.

સને ૧૮૭૪ મા પ્રાર્થનામંદિરનું ખાતમુહૂર્ત થયું તે વખતે મહીપતરામે જે બાંધણું થયું હતું તેમા તેણે પ્રાર્થનાસમાજના હેતુ નીચે પ્રમાણે કહ્યા હતા તેમણે કહ્યું હતું કે “પ્રાર્થનાસમાજનો હેતુ એ છે કે સર્વ બ્રહ્માડનેા સરખવનાર, પાળનાર અને નિયતા એટલે ચનાવનારની પ્રાર્થના કરવી માત્ર પ્રાર્થના કરવી એટલું જ નહિ કેમકે અમરથા મોઢે બોવવાથી કાંઈ ફળ નથી જે બોવવું તે પાળવું સસારમા સદ્વિલોગ કરવો અને સદાચરણ પાળવા. સમાજના મુખ્ય સિદ્ધાંત આ ચાર છે

૧. ઇશ્વર એક જ છે, અને તેજ પૂત્ય છે.

૨. નીતિપૂર્વક પ્રેમ સહિત ઇશ્વરબક્તિ એજ ધર્મ.

૩. બક્તિ એટલે ત્રદા, ઉપાસના, સ્તુતિ, પ્રાર્થના, અને સદાચાર.

૪. બક્તિ વડે ઇશ્વર પ્રસન્ન થાય છે અને આત્માનું કલ્યાણ થાય છે. "

વિશેષમાં તેમણે કહ્યું હતું કે "સગળનો, ત્રિપ બાપજો, ઇશ્વરની કૃપા વિના માણસનું પાયું મિથ્યા છે અને માણસના પ્રપત્ન નિષ્ફળ છે. રાજ અને રંકે, ધનવાન અને નિર્ધન, બળવાન અને બળહીન, સર્વ તેની આગળ સરખાં છે. સર્વને તેના આશ્રયની જરૂર છે. એ આશ્રય શી રીતે મળે ? આ પ્રશ્ન અતિ મોટો અને અગત્યનો છે. પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાયી થાય ? શું કયાંથી તે સર્વ-શક્તિમાન ભગવાનનો આશ્રય માણસને મળે ? શું વજ્ર પહેરાવેથી કે ધરણી પાલેથી તે રાજ થશે ? શું તે મિથ્યાન ભોજનથી રાજ થશે ? એ કશાથી તે હેતરાવાનો નથી. જો બધાં જાણાડોનો રચનાર છે તેને શાની ખોટ છે ? કશાની નથી. માણસનાં આપેલાં લુગડાં કે ધરણી, પકવાન કે ફૂલ, કે ચંદનની તેને કાંઈ ગરજ નથી. અપ્પ માણસ તેની આગળ શી ચણીમાં છે ? કાંઈ ચણીમાં નથી તો તે પરમેશ્વરને લુગડાં અને ખાવાનું અન્નાદિક કેમ પૂરાં પાડી શકે ? તે તેને નવડાવી કેમ શકે ? ને મુવડાવી કેમ શકે ? પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવાને જે વાનાંની જરૂર છે, એક તેની ખરા અંતઃકરણની બક્તિ અને બીજું સદાચરણ. એ જે સિવાય બીજા કશાથી તે પ્રસન્ન થાય નહિ. બીજા કશાથી તેનો આશ્રય મળવાનો નથી એ નહોતો જાણતો. તેનું નામ વારે વારે સેવાયો સો વાર કે હજાર વાર કે લાખવાર બોલવાથી કે તેની દાસી

સ્તુતિ કરવાથી તે રાજ થવાનો નથી. માત્ર સારાં કામ અને સદ્ગુણથીજ તે રાજ થાય છે એવું હું નિશ્ચય માનું છું. વગેરે વગેરે.”

મહીપતરામનો આ કટાક્ષ મૂર્તિપૂજા પ્રતિ હતો એ એમણે કહેલા શબ્દો ઉપરથી ચોકખું સમજાઇ જાય એમ છે. દેવદેવાલયો કે શિવાલયોમાં દેવદેવીઓને ચઢાવવામાં આવતા ચંદન ફૂલ ને વૈષ્ણવમંદિરોમાં ઠાકોરજીને પહેરાવવામાં આવતા વાધા, ધરેણા વગેરે વિરુદ્ધ મહીપતરામ હતા, એ ઉપલા એમના ઉપદેશથી સિદ્ધ થાય છે. પાર્વતીકુંવરની આસ્થા પૂજાપાઠ ઉપર હતી. તે શ્રદ્ધાથી માળા ફેરવતા, સ્તોત્ર બોલતા ને એ પ્રમાણે ઇશ્વરભક્તિ કરતાં હતાં, પરંતુ મહીપતરામના સહવાસથી તથા તેમના નિરંતરના ઉપદેશથી તેમની શ્રદ્ધા ધરના દેવતા ઉપરથી ઉઠી ગઇ ને તે પણ સમાજમાં દાખલ થયાં. તેમણે તે પછી દેવતાઓને મંધપુન્નદિક ચઢાવવાનું તથા નવરાવવાનું છોડી દીધું. એમણે દેવોને ધરમાંથી કાઢી તો ન મૂક્યા પરંતુ કખાટમાં તેમને સ્થાન આપ્યું,

સને ૧૮૭૬ માં પ્રાર્થનામંદિર બંધાઇ રહ્યું ત્યારે તેનું વારવું કરવામાં આવ્યું હતું તે વખતે પણ મહીપતરામે આમંત્રાયેલા લોકોને બોધ આપ્યો હતો, એ ઉપરથી મહીપતરામના ધર્મસંબંધી વિચાર કેવા હતા તે પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેમણે કહ્યું હતું કે “ આપણુ સર્વનો મહાપિતા અને પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની સેવા કરવાને આજે આપણે પહેલવહેલા આ મંદિરમાં ભેગા થયા છીએ. ખરા મનથી અને શુદ્ધ અંતઃકરણથી પરમાત્માની સ્તુતિપ્રાર્થના કરી આ મંદિરને યજ્ઞ કરીશું. અગ્નિહોત બ્રહ્માડોના સરજનહાર, નિયંતા અને પાળનાર વિશ્વાધિપતિની ભક્તિ કરવાને અર્થે તેનું ભજન કરવા સાર તેનું સ્તવન અને તેની પ્રાર્થના કરવા માટે આ મંદિર અર્પણુ કરીશું. અહીં આપણે સામાજિક લગવત ભજન કરવાને મળ્યું. અઠવાડિયામાં એકવાર નહિ, પણ અનેકવાર એકઠા થઇશું.

શુભોષ સાંભળવાને, જ્ઞાન મેળવવાને, પુણ્ય કરવાને, મિત્રભાવ વધારવાને અને જ્ઞાતા સમાન પ્રીતિ જોડવાને મળીશું. અહીં મળવાનો આપણો એક જ હેતુ છે. એક જ મતલબ છે તે એ કે આપણા સરજનદ્વારા મહાપિતાને પ્રસન્ન કરવો. આ મંદિરમાં મળવાનો હેતુ સદાકાળ એ જ રાખ્યો છે. એના જોવા મોટો હેતુ બીજો એકે નથી. સંસારની વડાધ તજ, મિથ્યાભિમાન છોડી, અને જૂઠા બેદનો ત્યાગ કરી આપણે ભાઈઓ અને બેનો, એક મહાપિતાનાં સંતાન તે મહાપિતાને પૂજીશું, આપણા અપરાધની ક્ષમા માગીશું, તેની દયા અને આશીર્વાદ માગીશું, આપણા અંતઃકરણ શુદ્ધ કરવાને અને તે નિર્મળ રાખવાને સત્યતાની અરજ કરીશું. જોણે આપણાં શરીર અને આત્માના સુખને અર્થે પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને ચાંદ્રશુક્રોના સરજ્યાં છે, જોણે આ લોક અને પરલોક ઉત્પન્ન કર્યા છે, પૃથ્વીના મહાન રાજનો અને સ્વર્ગના દેવો જેની આગળ છેક પામર પ્રાણી છે, અને કશા લેખામાં નથી, જે એક અનુપમ, અગુણ્ય, સર્વશ, સર્વ શક્તિમાન અને પરમકૃપાળુ છે તેના સંબંધી વિચાર કરતા અદંકાર ભંજ થાય છે, અગ્તાન અને તેનો સાથી વહેમ દૂર નાસે છે તે આપણો મહાપિતા અને આપણે તેના પુત્રપુત્રીઓ છીએ. અંતકાળે સમજાને તેને યરણે જવાનું છે. કરેલાં કાર્યોના લીસાળ તેની દહતુરમાં આપવો થડશે તે નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશની દહતુરમાં રાજ, રેંક, જગવાન અને નિર્જળ, ધનવાન અને નિર્ધન, અમલદાર અને રેયન સર્વ સમાન છે. ત્યાં કૂલ કામ નદિ લાગે, દ્રવ્ય અને અધિકાર કશા ખપતા નથી. રે અર્ચિષ્ઠ માણસ, રે પાપી પ્રાણી તારા અંતઃકરણના નેત્રો ઉઘાડ અને જો તું દેવો અમાર છે ! રે જીવડા જાગીને જો, પ્રભુ પ્રસન્ન થાયી થશે તેની જોજી કર જો તે દેવો દયાળુ છે ! સર્વ પર દેવી સમાન દષ્ટિ રાખે છે ! તેની આગામી સૂચં પેતાનું

તેજ અને ગરમી સર્વને સરખાં આપે છે. જેમ દુર્બળ અને જોરા-
વર સર્વના ખેતરમાં વરસાદ સરખો વરસે છે તેમ કશ્ચાસાગર
મહાપ્રભુની દયા સઘળા પર સરખી છે. આપણે નિરાશ થવાનું કાંઈ
નથી. વેળાસર એતો સદાચરણે વર્તીશું તો તેની દયા પામીશું. તે
ન્યાયી છતાં ક્ષમાનો ભંડાર છે. આપણે કરવાનું 'શું' છે ? એ
જાણવું છે. આપણે આપણા મહાપિતાથી શું દઢીએ છીએ ? જે
તેનાથી મેળવવાનું દઢીએ છીએ તે ખીજને આપો. જે તેની
દયા દઢી તો આપણે દયાવંત થવું જોઈએ. જે તેની ક્ષમા
દઢીએ તો આપણે પંડે ક્ષમાવંત થવું જોઈએ. જેવું પોતાને
દુઃખ છે તેવું ખીજને કરો. આત્મચત્ત સર્વમૂતાનામ આ
મહાવાક્ય કહિ બૂલવું નહિ. એ પ્રમાણે વર્તવું એજ પરમેશ્વરની
પ્રસન્નતા સંપાદન કરવાનો માર્ગ છે. એ રસ્તે હિંડવાનું સુએ
તેવા ઉપાય કરવા. એ માર્ગે જવાનો દૃઢ નિશ્ચય મન કરે અને
તે પ્રમાણે ચાલે તેવા ઉપાય કરવા જોઈએ. એ ઉપાય કયા દો ?
સદ્ભક્તિ અને સુનીતિ એ ઉપાય છે. માત્ર એજ સાધનોથી
ઈશ્વર પ્રસન્ન થશે મહાઉપદેશથી સુનીતિનો માર્ગ જડે અને
સદ્ભક્તિથી મન દૃઢ થઈ તે માર્ગે જશે. "

સદ્ભક્તિની આખ્યા વિશે મહાપતરામ કહે છે કે " સદ્-
ભક્તિ કોને કહેવી ? સદ્ભક્તિ સાથી જણાય એ મોટા દંડાનો
વિષય છે, પરંતુ એવા રૂપ ઉપર ન હિતરતા એના પરિણામ
ઉપર આપણે નજર કરીએ કે સાથી ઇશ્વર પ્રસન્ન થાય ? આવા
નાસ્તિકોને અને તેમના જોડીઆ ' અહં વ્રહ્માઽસ્મિ ' કહેનારાને
કોરે મૂકતાં આસ્તિકોને માટે વિચાર કરીએ. જગન્નિર્મતાથી
કર્મના ફળ મળવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારનારા, કરશે તેવું પામશે
બોલનારા બાંધ્યો આપણે વિચાર કરીએ કે પરમાત્મા પ્રસન્ન
સાથી થશે ? આપણી બુદ્ધિ શું કહે છે ? આપણું અંતઃકરણ

શેા ઉત્તર દે છે ? અહીં નદીમાં કે બીજી દૂરની નદીમાં નાલાથી આત્મા શુદ્ધ થઇ સુકિત પામશે ? પાણીની સુકિત તો માત્ર શરીરનો મેલ ધોવાની છે. મનનો મેલ જળથી ધોવાવાનો નથી. પેટને માટે કે બીજા કારણસર કપટ કરનાર આદમીના પાપ કેમ નાશ પામે ? દહાડે પાપ કરે ને સવારે મંગામા સ્નાન કરે કે શુદ્ધ થાય તો પછી તેને પરમેશ્વરની બીક શેની રહી ! કેાઇ પશુ પંથની નિંદા કર્યા વિના, હરકોઇ માર્ગનું ભુલું બોલ્યા વિના એ તો નિઃસંશય સિદ્ધ થઇ શકે કે તે પંથના અનીતિવાન માણસ હરકોઇ પંથના દુરાચરથી અપુરુષો તે માર્ગની માત્ર દેખાઇતી ક્રિયા અને ડોળ કરેથી સદ્ગતિ પામે નહિ. હું માગ મનને ધણીક વાર પ્રશ્ન કરું છું કે મહા ભગવાન પરમ પિતા પ્રભુ મારા પર શાયી પ્રસન્ન થશે ? કેાઇ ઠેકાણે જઇ દાથને કે અંગના કેાઈ બીજા ભાગ પર ડામ દેવડાવું તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય ? કે મારે કપાળે કેાઇ વસ્તુ ચોપડું કે વડા અમુક આકારની આઢી કે બિબી નિશાની કરું તેથી મહા-પ્રભુ પ્રસન્ન થઇ મારા ખોટા કર્મની મને સિક્ષા નહિ કરે ? અંગે રાખોઢી ચોળેથી કે કેાઇ પદાર્થની બનેલી કંઠી ડોકમા ધામેથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન રહી મારા દુરાચરણને માટે મને પુછશે નહિ ? આ દેશના ને બીજા દેશોના પંથો પર નજર કરી વિચાર કરું છું કે મારે અનંતકાળ સુધી જીવવું નથી. આ કાયા તજી મારો જીવ ક્યારે જતો રહેશે તેનો કામ નિશ્ચય થઇ શકતો નથી, તો મારે જરાએ વખત ખોયા વિના પરમેશ્વરની હજૂરમા હાજર થવાની તૈયારી કરવી જોઇએ. તે તૈયારી કયી રીતે કરવી ? કેાઇ પદાર્થ આધારી કે નહિ આધારી પ્રભુ રાજી થશે ? જો હું વખતે વખતે અપાસ કરું તો મને ખુશીમા તેમ કરવાની પરવાનગી આપશે ? કે અમુક વસ્તુને અગ્નિમા બાળવાથી કે સૂર્યાદિ કેાઇ આકાશી પદાર્થને

પગે લાગવાથી મને કુકર્મ કરવાની રજા મળશે ? કે પાપાણુ, માટી
 કે ધાતુના પુતળા કે કાષ્ઠ આકાર કરી તેની આગળ પકવાનાદિ
 ખાવાનું મુકવાથી મારા લોભ, અહંકાર, ક્રોધાદિ મનોવિકારોના
 જીવંત અનીતિ માર્ગે જાય તો પણ સંજ્ઞને પાત્ર ન થાઉં,
 કે તેને વસ્ત્રાહંકાર હીરા મોતીના આભૂષણ પહેરાવેથી મારા દુર્ગુણો
 મારા આત્માને કનડશે નહિ ? આ વહેમ છોડ્યા પછી મારો આત્મા
 દુરાચરણની સંજ્ઞથી કેમ બચે વાર ? અમુક નદીના પાપાણુને કાષ્ઠ
 વૃક્ષના પાદડા ચડાવેથી કે ચંદન પુષ્પ ચડાવેથી કાષ્ઠનું નામ લાખો
 વખત નિલ ખોલેથી કે કાષ્ઠ મંત્રો માત્ર બણેથી કે શાથી ?
 કમાર્ગે વર્ત્યા છતાં મારું કલ્યાણ ચાય તે રસ્તો કયો હશે ? ધણો
 ધણો વિચાર કરતા મારા મનની નિત્ય વધારે ખાતરી થતી જાય
 છે કે હું મારા માણસજાતને રાં, પીડુ, પેટને અથે, ઢોંગને
 માટે તેને છેતરું, દગલખાજ કરું, જારી જુગારી કરું, મારા
 પાડોશીઓને તથા મારા સમાને કે દરકોઇને ન્યાય વિરુદ્ધ હુ ખ
 દઉં, સુનીતિના નિયમ તોડું તો હિપર કહેશે કાષ્ઠ હિપાય મારા
 જીવને બચાવી શકે નહિ. એમાનુ એકે સાધન પરમેશ્વરને છેતરી
 શકવાનું નથી. જે સર્વજ છે, જે સર્વ સ્થળે સદા હાજર છે, જે
 સર્વ શક્તિમાન વિશ્વાધિપતિ છે તે મારો વાણો કેમ જશે ? હું
 તેને કેમ પટાવી શકીશ ? તેને હું કેહું કે હે સર્વશક્તિમાન મહા-
 પિતા, તું આ નાનકડી ઝીજમા આવીને બસ, મારે તને કાષ્ઠ
 ખાવાનું આપવું છે, ધરણી લુગડા પહેગવવા છે, કે તને પાણીએ
 નવડાવવો છે, એમ કહેવું કેટલું અયોગ્ય છે ? વળી તેની એમ
 સેવા બળવું કે કાષ્ઠ બીજી રીતે પગશી કરું તેને સાટે સરત
 એ કે હું ખોટા કામ કરું તે વિષે તેણે આખા આડા કાન કરવા.
 મારા જીવને તે સેવા માટે મોક્ષ આપવો. તારું નામ આખો
 દિવસ ખોલીશ ને કુકર્મો કરીશ. રે અજ્ઞાન જીવ, તે એમ છેતરા-

વાનો નથી. લાંચીઓ કે માણસના જેવો વખાણનો તે લોભી નથી. બાઈ, તમને ગમે તે ધર્મ પંથ પાળો, પણ સદાચરણની તો બધામાં જરૂર છે. સુનીતિ અવશ્ય જોઈએ એમાં સંઘે રાખશો નહિ. સુનીતિ વિના ઉદારતા શા કામની ? પાપથી પૈસો મેળવ્યા જવું ને પુણ્ય કર્યા જવું એ પુણ્ય કૃત્યાણ નહિ કરે.

સારાંશ એજ છે કે આપણે સર્વે પરમેશ્વરની પ્રજા છીએ. સર્વે બાઈ છીએ માટે ગમે તે ધર્મ માનના હોઈએ પણ એટલું સાત્ય જણવું કે સદાચરણ વિના ને સુનીતિ વગર વિશ્વનિર્મતા પ્રસન્ન થનાર નથી, એ નક્કી માનજો. સદાચરણમાં આપણા મનને દૃઢ કરનાર સહબક્તિ છે. સુનીતિને માર્ગે લાઈ જનાર, ઇશ્વરપર સાચી શ્રદ્ધા બેસાડનાર, અંતઃકરણથી અને ખરા ભાવથી કરેલી પ્રાર્થના પરમેશ્વર સાંભળે છે. હરકોઈ ઠેગણે કરેલી બક્તિ તે સ્વીકારે છે. આપણે સમાજમા પણ કરીએ છીએ તેવું કારણ એ કે એક એકની દેખાદેખીથી આપણો બક્તિભાવ વધે, ને મુખોધ સાંભળાએ. વિચાર મુજવાનું આ એક રચણ છે. માણસને માણસોમા રહેવું ગમે છે. એકલા ગમવું નથી; માણસોમાં બેસી જમવું ગમે છે એવો એનો સ્વભાવ છે. તેમ બેગા મળી પ્રાર્થના કરવાનો, જોડે મળી બક્તિ કરવાનો આપણો સ્વભાવ છે. સામાજિક અને એકાંત બેઉ પ્રાર્થના જોઈએ. પોતપોતાને ઘેર એકાંતમા કરવી અહીં બેગા આપણે કરીશું. ”

પ્રાર્થનાસમાજના મંદિરના વાસ્તુ પ્રસંગે મહીપતરામે જે ઉપલો બોલ આપ્યો હતો તે ઉપરથી ધર્મ સંબંધી એમના વિચાર કેવા હતા તે સ્પષ્ટ થાય છે. એમાં એમણે સદાચરણ ને સુનીતિ ઉપર ધણો ભાર મૂક્યો છે. જદારના માત્ર દેખાવના આચાર વિચાર કે મુખમે રામ, જમણમે છરી, બગત બાપા પણ દાનત

ખૂરી એ પરમેશ્વરની અંતઃકરણની ભક્તિ નથી. ઉપવા એ ઉતારા-
ઓથી પ્રાર્થનાસમાજના મુખ્ય હેતુઓ તથા મહીપરામની ભાષા,
તેમની ભાષણ આપવાની પદ્ધતિ એ સર્વનું ચિત્ર આપણી આખ
આગળ ખડું થઈ રહે છે. એટલે એ સંબંધે વિશેષ ટીકા કરવાની
અગત્ય નથી.

પ્રાર્થનાસમાજની બાબતમાં બોળાનાથ અને મહીપતગમ એ
વ્યક્તિઓનું જીવન એક બીજાને તદ્દન મળતું આવે છે. બોળાનાથ
તેના આત્મા ને દાતા હતા તો મહીપતરામ તેના કાર્યકર્તા હતા.
એજ વર્ષમાં બાણુ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદમાં સદર અદા-
લતના ન્યાયાધીશ હતા. એમણે પણ સમાજમાં ઉત્તમ વ્યાખ્યાનો
આપ્યા હતા. એમની સાથે મૈત્રી બધાયાથી બોળાનાથને કલકત્તાની
બ્રાહ્મસમાજ જેવા જવાની ઇચ્છા થઈ ને તે તેમણે પાર પાડી
કલકત્તે ગયા પછી તથા ભાની સમાજનું કાર્યક્રમ, ઉપદેશ, ઉપા-
સના વગેરે જોયા પછી એમણે મહીપતગમને જે કાગળ લખ્યો હતો
ને જે હિતેશ્વર પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તે અત્રે ઉતાવળે યોગ્ય
લાગે છે. એ પત્ર અગ્રેજીમાં હતો, ને તે નીચે પ્રમાણે હતો.

' On 19th (January) I had been to see
Babu Keshavchandra Sen and Pratapchandra
Muzumdar, both of whom were very kind to me
and showed their hearty love. In the evening
I attended the divine service at the Brahmo
Mandir; it was conducted by Babu Pratapchan-
dra, the whole proceeding being in English.

The Brahma Mandir is not larger than
ours. It may be large in breadth, I think They

have a large beautiful Vedi of marble. The minister preached from it. At the time of Arti he descends from it and stands near it. I very much liked the arrangements of the Vedi. The Adi Samaj also has a Vedi in its mandir.

On Sunday 21st I attended the Brahmo's meeting at Babu Keshav's where about five hundred men were assembled. They sang hymns for about three hours. In the evening all the people took the round in the town singing hymns. They looked like a Vaishnava's Mandi. They call this procession Nagar Saukirtan. Some of the Brahmos had flags in their hands. Among them a European Mr. Dall held a flag in the hand and I was amused seeing him. I did not go with the procession, but I and Mr. Tagor saw it standing on a side. This procession was not liked by the members of the Adi Samaj but Keshav Babu likes it. The procession returned to the Mandir and the evening service was conducted by Babu Keshav in Bengalee. I could not understand it fully. They have a harmonium and also an organ. The latter being out of order, they played upon the former.

On Monday 22nd January Babu Keshav C. gave a lecture in English in the Town Hall.

It was very excellent About 1000 persons were assembled The subject was ' Disease of the soul and its remedy ' It was a very interesting one

On 23rd I attended the morning anniversary service at the Brahmo Mandir and in the evening I attended the Adi Samaj anniversary service The mandir of the latter samaj being small they had met at Devendra Nath Tagore's The place was very well decorated by flowers and illuminations Mr S Tagore conducted the service which lasted for three hours I think the proceeding of the progressive Brahmos at their mandir was very calm and they observed solemnity at the time of the service

Keshav Babu is undoubtedly a great man I was glad to make his acquaintance He called upon me but I was not at home I had been to see him His age is about 40 years He has six daughters He cooks his morning meal himself. You know that he does not eat animal food He prays to god with his heart and devout feelings I have asked him to visit Ahmedabad and he has promised to do so when he finds convenience On every occasion I remembered you and wished you had accompan-

ied us. Calcutta is not like Bombay. The people of this place are not men of business.

Our Arti was much liked by both the Samajes, and they have introduced it into their service, changing a few words into Bangalee.

We were to have left Calcutta on 26th but Mr. Tagore asked me to stop for a day more as his father was expected that night, so I stopped one day more.

The following day I had the pleasure of seeing Maharashi Devendra Nath, who is really a venerable old gentleman. He knows Upanishads very well. Besides he is a good Persian scholar. I had a talk with him for about two hours. His age is about 63. I asked him to go to Ahmedabad with his son Satyendra Nath. He said he would think about it.

Babu Devendra has seven sons. The eldest son is Dvijendra next to him is Satyendra. The names of the others according to their age are Hemendra, Virendra, Jyotirindra, Somendra and Ravindra. The fourth being unwell, I could not see him.

From Coawnpur we came to Agra and put up at Babu Navina Chandra's. He had come to the station to receive us. We lived very com-

fortably with him. We held evening prayers at his house. One day I conducted the service and read prayers from our book and Manubhai sang the Gayan. Our Arti was much liked by Navinchandra and his companions.

મહીપતરામ ઉપરના આ કાગળનો ઉતારો કરવાની મતક્ષમ એટલી જ છે કે પ્રાર્થનાસમાજની બાબતમાં મહીપતરામને કેટલો ઉત્સાહ હતો, બોળાનાથના તે કેવા અંગ્રજી હતો તથા સમાજની બાબતમાં કેટલો તે રસ લેતો હતો તે બતાવવા પૂરતી જ છે.

સરદાર બોળાનાથ તથા મહીપતરામે અમદાવાદની પ્રાર્થના સમાજનું રથુળ બાંધવામાં અચાક શ્રમ લીધો હતો. બોળાનાથ કલકત્તાથી પાછા ફર્યા તે પછી એમણે સમાજના કાર્યવાહકોની સાથે મૂર્તિપૂજા સંબંધી કેટલી વાટાઘાટ કરી. આખરે પ્રાર્થના સમાજના સભ્યોમાંથી જેની ઇચ્છા હોય તેમણે “ ઇશ્વરની નિત્ય ઉપાસના કોઇની માધ્યમથી માન્યા વિના કરવી અને તેમાં મૂર્તિપૂજાના ગૌણવિધિનો ત્યાગ કરવો ” એવી પ્રતિજ્ઞા લેવી એવો સર્વાનુમતે નિર્ણય થયો. એ સમયે બોળાનાથની નોંધપોથીમાં એવો ઉતારો કરેલો જણાય છે કે “ આજ પ્રાર્થના સમાજમાં મોડું કામ થયું. મૂર્તિપૂજા ના કરવી એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે ઇશ્વરપ્રસાદથી આજ સિદ્ધ થયો. મહીપતરામે તથા લાલચંકરે આ કામને પૂરતો આશ્રય આપ્યો, તેથી મારી ધારણા પાર પડી. ” પ્રતિજ્ઞાનો સારાંશ:—

(૧) નિત્યોપાસનામાં ઇશ્વરની પ્રતિમા અથવા સૃષ્ટ વસ્તુની આરાધના કરીશ નહિ.

(૨) રોગ અથવા વિપત્તિના કારણે વિના પ્રતિદિન શ્રદ્ધાથી ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરીશ.

(૩) સદાચારે ચાલવાનો તથા પાપથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરીશ

(૪) કોઈની માધ્યગ્નિ વિના કેવળ ઇશ્વરની જ શુદ્ધ ભક્તિથી મારો મોક્ષ થશે એમ હું માનીશ

(૫) પ્રતિવર્ગે સમાજમાં કાંઈ યથાશક્તિ દબ્યની સહાયના આપીશ

સને ૧૮૭૪ માં અમદાવાદમાં રથપાથેની પ્રાર્થનાસમાજ ઉપર એક ઘાડ આવી હતી, પરંતુ એ ઘાડમાંથી તે સમર્થ ધીરવીરના પ્રનાપે બચી ગઈ હતી. એવું બન્યું હતું, કે આખા હિંદુસ્તાનમાં ખ્યાતિ પામેના અને આર્યસમાજના સ્થાપક દયાનંદ સરસ્વતી અમદાવાદમાં રથપાથેલી પ્રાર્થનાસમાજને વટલાવી આર્યસમાજમાં તેને ભેળવી દેવાના ઇરાદાએ અમદાવાદ આવ્યા હતા એણે પોતાની જાળ તો સજડ પાથરી એણે અમદાવાદમાં રહી ધણાં ભાષણો આપ્યા, તથા શાસ્ત્રીઓની માથે એણે ધર્મસબંધી વાદવિવાદ ચલાવ્યા એણે પ્રાર્થનાસમાજનું નામ બદલી તેનું નામ આર્યસમાજ પાડવાની સૂચના પણ કરી. પરંતુ પ્રાર્થનાસમાજનાં અડગ નગવીરો તેની જાળમાં ફસાયા નહિ સ્વામી દયાનંદ સમર્થ ધર્મોપદેશક હતા તથા વેદધર્મના ઉપાસક હતા તે સ્થળે સ્થળે ભાષણો કરતા ને તેની ભાષણ કંવાની છટાથી ધણાં લોકોના મન ઉપર એની અસર પણ થઈ હતી ને તેથી ધણાં લોકો એના મતને મળતા થઈ એના પક્ષમાં જળ્યા હતા એ વિદ્વાન હતા તેમ એનામાં વજ્રત્વ શક્તિ પણ હતી ધર્મને સુધારવાની એની તીવ્ર ઇચ્છા હતી ને તેથી એ દિશામાં તે અચાક પરિશ્રમ કરી ગયા હતા ધણે સ્થળે ધર્મસબંધી ચર્ચા એને કરવી પડતી હતી તથા શાસ્ત્રાર્ય કરવાને માટે શાસ્ત્રીઓનો સાથે પણ એને આશરો પડતો હતો એણે આર્યસમાજ સ્થાપી હતી ને એ સમાજની શાખાઓ દેશપરદેશ ફેલાય

એવી તેની મનકામના હતી એજ વિચારે એનું આગમન અમદા-
વાદમાં થયું હતું, ને એજ મુદ્દાએ એણે મહીપતરામને તથા બોળા-
નાથને પ્રાર્થનાસમાજનું નામ બદલી આર્યસમાજ પાડવાને આગ્રહ
કર્યો હતો. એ વખતે દયાનંદ સરસ્વતીએ કહ્યું હતું કે નામ માત્ર
મેં ક્યા છે. અપન સચ આર્યકો ચદ આર્યસમાજકા નામ
વિશેષ ઉચિત છે. સ્વામી દયારામનો મત વેદ ઇશ્વર પ્રણીત છે,
મનુષ્ય કૃતિનો નથી એવો હતો. પ્રાર્થનાસમાજ એવો મત કદિ
પણ સ્વીકારે એમ નહોતું. વેદ ઇશ્વરની કૃતિ નથી એવો જ
પ્રાર્થનાસમાજનો મત હતો ને છે. એથી એ વિરુદ્ધ મત વચ્ચે
કોઈ પણ રીતે સમાધાન થઈ શકે એમ નહોતું. એ સિવાય સ્વામી
દયાનંદની આર્યસમાજ રાજકીય વિચારે તથા સ્વદેશોત્કર્ષક ઐક્યના
બધારણે બધાયેલી હતી એવું મહીપતરામને દીર્ઘદષ્ટિથી કળાઈ ગયું
હતું. એ બે ચક્રો નવી સધાઓ સ્વામી દયારામનો પેચ કળા ગયા ને
તે બંનેએ તેમ કરવાની ધસીને ના કહી એમને પ્રાર્થના સમાજના
અને આર્યસમાજના ઉદ્દેશ વચ્ચે ભિન્નતા જણાઈ પ્રાર્થનાસમાજ
સત્યને શોધવાવાળો છે ને તેથી તે સત્યને પ્રધાન ગણે છે. આર્ય
સમાજનો સિદ્ધાંત એથી ઉલટો છે તે પોતાના સમય સમયના મતને
ગમે તેમ ખરા કરી બતાવવાને માટે કોઈ પણ ઉપાય યોજવા
ધાર્મિક સત્યને ગોળું માને છે દયાનંદ સરસ્વતી વેદમાં સર્વ છે
એવો ઉપદેશ આપતા હતા એમના અનુયાયી પડિતો તથા ઉપદે-
શકો આજે પણ પોતપોતાના બાપણોમાં પુષ્ટિ તરીકે વેદમાંના
મંત્રોનો અર્થ એજ પ્રમાણે કરી બતાવે છે સ્વામી દયાનંદ પણ
તેમજ કરતા પરંતુ બોળાનાથને અને મહીપતરામને એવા તાણી
ઘસીને કાઢેલા અર્થો મળે હિતમાં નહિ એ વખતે બોળાનાથ અને
મહીપતરામ સાથે સ્વામી દયાનંદને જે વાદ થયો હતો તેમાં અતે
બોળાનાથે સ્વામીજીને કહ્યું કે સ્વામીજી ! અ પ ચેદકો ઈશ્વર-

મળીત થતાનેકા પ્રયત્ન કરતે હો, સો યુદ્ધિમાન લોકકે સામને તો ક્યરે હૈ " એથી દયાનંદ બોલ્યા કે " વ સઘ થાતતો સઘ હૈ, પરન્તુ મોલાનાથજી, વેસે સમજાયે સિવાય લોક સઘ અપની સંગ કૈસે આનેવાલે ? ઔર અપની ગાઢી ચલે કૈસી ?

સ્વામી દયાનંદ તરફથી પ્રાર્થના સમાજ ઉપર આવેલું વિશ્વ દૂર થયા પછી સમાજે નિર્વિધે વૃદ્ધિ કરી. બોળાનાથનું અવસાન સને ૧૮૮૬ માં થયું ત્યાં સુધી તેના નેતા તથા પ્રમુખ તે પોતે રહ્યા ને ત્યાર પછી મહીપતરામને માથે એનો સંપૂર્ણ ભાર આવ્યો. બોળાનાથે સમાજને માટે પ્રાર્થના કરવાનાં પદો, ગરબીઓ, આરતીઓ અને વ્રત ને છંદ વગેરેમાં કાવ્યો કર્યાં છે, ને તે સાહિત્યસમાજને સમર્પણ કર્યાં છે. એ પદસાહિત્ય એવં સરસ તથા બક્ષિતની બાવનાવાળું છે કે તે ચિરંજીવ રહેશે એમાં બે મત નહિ ને હોષ થકે પણ નહિ. મહીપતરામમાં પદરચનાની ને સંગીતની કલાની આવડ ન હતી, તેથી એમણે સને ૧૭૮૬-૮૭ માં જ્ઞાનસુધા નામનું સાપ્તિક પ્રસિદ્ધ કથું ને તેમાં પ્રાર્થના સમાજને અંગે ધાર્મિક તથા ઈતર લખાણો લખવા માંડ્યા. બોળાનાથના સ્વર્ગવાસ પછી મહીપતરામે પાંચ વર્ષ સુધી સમાજની ધુર પોતાને ખાધે રાખી ને તેનો સંપૂર્ણ ભાર વહ્યો. પરંતુ સને ૧૮૯૧ માં એમનું અવસાન થયું તે પછી સમાજનો સંપૂર્ણ ભાર એમના સુપુત્ર વિદ્વાન સાક્ષર સર રમણલાલને સિરે આવ્યો ને જો ભાર એમણે મણી સરસ રીતે ઉઠાવ્યો એટલું જ નહિ, પણ તે સમયના માસિકોમાં જ્ઞાનસુધા પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું તથા વિચારણીય માસિક ગણાવા લાગ્યું. પરંતુ રમણલાલના વ્યવસાયને લીધે એ માસિકનું મૃત્યુ પણ એમને હાથે જ થયું હતું એટલી દિલગીરી.

મહીપતરામ મૂર્તિપૂજના વિરોધી હતા. એમણે મૂર્તિની પૂજા

નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, પરંતુ સામાજિક પ્રાર્થના, કૌટુંબિક પ્રાર્થના, એમ જ્યાં જ્યાં મળી પ્રાર્થના કરવાની તરફથી તે હતા. સુરતમાં ગોપીપુરામાં જે લતામાં એમનું ઘર આવેલું છે તે લતામાં મુખ્યતઃ વૈષ્ણવોના મંદિરો આવેલા છે, એટલે ભાવિક વૈષ્ણવો-શ્રી ને પુરુષો-દેવદર્શને સાંજ સહવાર જાય છે ને આવે છે. આથી મંદિરો આવતા જતા લોકોને જોઈ તથા ‘ જે જે ’ જે જે, ‘ ગોકળેશ ’ એવી ખૂબ પાડતા સંભાળી તે મસ્કરી કરતા અને ઠાકો-રજીની સેવાથી તથા મંદિરોના આચાર્યના પગ ધોઈ પાણી પીવાથી શો લાભ છે તથા તેથી શી મુક્તિ છે તે વિષે થૂણી વેળા પોતાના વિચારો જણાવતા હતા. મુંબાઈમાં કરસનદાસ મુળજીના વૈષ્ણવોના મહારાજોની સામેના મુદ્દ વખતે ઉઘાડા પડેલા પોલાણની તથા ત્યાં આસતી અનીતિની વખતો વખત તે વાત કરતા હતા. એ મંદિરોમાં ભાવિક વૈષ્ણવો દર્શન કરવા જાય તે વખતે મંદિરના તથા ઇતર હલકા પુરુષોના હડસેલા ખાવા, કોરડાના માર ખાવા તથા અપરાધ સાંભળવા એમાં ઇશ્વરભક્તિ નથી, પરંતુ અનીતિ છે એવો ઉપદેશ તે આપતા.

ભોળાનાથને મહીપતરામ એ જે પ્રાર્થના સમાજનાનામકો-એક સ્થાપક ને ધીજો સંચાલક-હતા. એ જે વચ્ચે મેત્રી હતી. જન્નેએ મૂર્તિપૂજા નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એટલુંજ નહિ, પણ જન્ને એ પ્રતિજ્ઞા પાળી રહ્યા હતા, તથાપિ મૂર્તિપૂજા વિષે એ જે સહકારીઓની વૃત્તિ તથા રીતિ બિન્ન બિન્ન હોવાથી તેની અસર સમાજ ઉપર જુદી જુદી રીતે થયેલી એવું રા. નરસિંહ-રાવનું માનવું છે. એ સંબંધમાં એમણે કહ્યું છે કે “ નથી ધરતા અવતાર નથી પ્રભુની પ્રતિમા, ” અજ્ઞાની અવિચારી રે પ્રભુની પ્રતિમા માને ” ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ વચ્ચેના કહેનાર ભોળાનાથની પ્રાર્થનામાળાનો ઉપયોગ કેટલાક મૂર્તિપૂજકો પણ પોતાની નિત્યોપાસનાને

અંગે કરતા હતા, ને બોળાનાથની લોકરૂઢિ વિરુદ્ધ કૃતિયો માટે
 " મહીપતરામ બોળાનાથને બગાડે છે " એમ લોકો દોષ પરભાયો
 દોળી દેતા; ત્યારે મહીપતરામનાં વચનાદિકો એ લોકોને મૂર્તિપૂજની
 અયોગ્ય નિંદારૂપે જ બાસતાં; જો કે મૂર્તિપૂજ નિન્દા ગણવા
 છતાં મૂર્તિપૂજકો તરફ બન્ધુભાવ અને પ્રેમ સિયિલ ના કરવો એ
 આવના પ્રાર્થનાસમાજોએ કદી તજી નથી. આ સિધ્ધિમાં
 મહીપતરામને લોક સંઘ તરફથી મળેલા અનેક અન્યાયોમાનો એક
 પ્રસંગ રમૂજ હોવાથી નોખું છું. પ્રાર્થના મંદિરમાં બ્યાખ્યાન કરતી
 વખતે એક વેળા મૂર્તિપૂજનો વિષય ચર્ચતા ચોતાના બાપના
 વખતમા ધરમાં મૂર્તિની પૂજ થતી હતી તે વાતનો સ્પર્શ કરીને
 મહીપતરામે ડગલાના ચૂંઝામાથી લાલજીની મૂર્તિ કાઢી; શ્રોતાજનની
 સમક્ષ એ મૂર્તિ હાથમા ધરીને, આમતેમ ફેરવીને બોલ્યા કે આ
 લાલજીને સ્નાન કરાવતા, મંધ પુષ્પાદિક અર્પતા, નૈવેદ્ય ધરાવના
 ઇત્યાદિક અજ્ઞાનજન જેવા કૃત્ય કરતા હતા. આ બનાવથી શ્રોતા-
 જનોમાંના કેટલાકે બામને કાંઈક અસ્થિ ઉત્પન્ન થઈ દરો, પરંતુ
 મંદિરની બહારના જગતમા આ વાત અત્યુક્તિના અસંકારોથી
 અસંકૃત થઈને વિચિત્ર રૂપે ફેલાઈ; " મહીપતરામે પ્રાર્થના મંદિરમાં
 લાલજીને લટકાવ્યા ! મારે માર્યો ! "

મહીપતરામે લાલજીને લટકાવ્યા, મારમાર્યો એવો અતિશયો-
 ક્તિનો ગોળો ગામમાં ગળડ્યો દરો એ વાત ખરી. લાલજીને
 લટકાવવાની પ્રકૃતિ મહીપતરામની તો નહિ, પરંતુ એમનો
 ધર્મો વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાનો; એટલે સિધ્ધાન્ત-કથિનપાઠ આપતી
 વખતે જે બાળનનો પાઠ અપાતો હોય તે વસ્તુ હાથમા રાખી તેના
 સંબંધી બોલવામા આવે છે. જે કાર્ય કરવા ધાર્મિક દોષ તે કરવાની
 મહીપતરામને ધન્ય હતી એટલે ધન્ય આવેશમા તે આવી અવા
 દરો ને તે મૂર્તિપૂજનો કથિનપાઠ આપવા બેઠા દરો ને તેથી લાલજીની

મર્તિ ઓતાજનોને જતાવી હશે એમ એ સંબંધમાં કેમ કહી ન શકાય ?

પ્રાર્થનાસમાજ અમદાવાદમાં જ કાર્ય કરતી રહે તેથી મુજ-
રાતના ઇતર ગામોમાં સત્ધર્મ ફેલાય નહિ ને તેથી લોકોની અંધ-
શ્રદ્ધાવાળી ધાર્મિક ભાવનામાં સુધારો થઈ શકે નહિ, ને સમાજને
સહવિચારોનો લાભ મળે નહિ ગામડાંઓમાં વહેમના, તથા ધર્મના
આચારવિચારો જેવા અંધ શ્રદ્ધાવાળા હોય છે તેવા શહેરોમાં
હોતા નથી. તેથી ગામડાંઓમાં પણ એવી પ્રાર્થનાસમાજ સ્થપાય
તો એ નવીન ધર્મનો ફેલાવો થાય એવા વિચારે નવી ન-ની શાખાઓ
સ્થાપવાનો પ્રાર્થનાસમાજના મુખ્ય ચાલકોનો મત થયેલો ને તે
પ્રમાણે ખેડામાં, પેટલાદમાં, ભરૂચમાં, માતરમાં તથા સુરતમાં એવી
સમાજો સ્થાપવામાં આવેલી. સુરતમાં એ સમાજ સન ૧૮૭૮ માં
જુન માસની દસમી તારીખે સ્થપાઈ હતી. પ્રથમ ગોપીપુરામાં
આવેલા દોષતરાય વસંતરાયના મકાનમાં તે મળતી હતી, પરંતુ
તે પછી રાયચંદ દીપચંદ કન્યાશાળાના મકાનમાં તે મળવા લાગી
હતી. એ સમાજના પ્રમુખ જગન્નાથ ઇચ્છારામ હતા. હાઈસ્કૂલના
તે સમયના હેડમાસ્ટર મિ. મોડક પણ તેમાં ઉત્સાહપૂર્વક લાગ
લેતા હતા. મહીપતરામ પોતે ઊનાળાની રજા પડે ત્યારે અમદાવાદની
સપ્ત ને અસલ મરમીમાંથી ઠંડા સુરતમાં આવતા ત્યારે સમાજમાં
જતા તથા ઉપદેશ પણ આપતા. ફૂં પોતે પ્રાર્થનાસમાજનો
અનુયાયી કે સભ્ય નહોતો, છતાં વખતો વખત એ સભામાં જતો ને
ત્યાં થતા કાર્યને ધ્યાનપૂર્વક જોતો. સમાજમાં પ્રાર્થનામાળામાંના
એકાદ બે પદ ગદ્ય જાતો ને પછી ઉપદેશ કરવામાં આવતો.
પરંતુ પ્રાર્થનાસમાજ પ્રતિ જોવો ઉત્સાહ અમદાવાદમાં હતો તેવો
ઉત્સાહ સુરતમાં જોવામાં આવ્યો નહિ, કારણ એ સમાજ પ્રતિ
લોકોનો ઉત્સાહ ધણો મોજો જણાયો. આથી એ સમાજ સુરતમાં

લાંબું આયુષ્ય જોગવી શકી નહિ, દિવસે દિવસે લોકોની હાજરી પણ ઓછી થતી મધ ને આખરે તે મરણુશરણુ પણ થઇ.

પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યવાહકોની કે સભ્યોની સ્ત્રીઓ ખરા દિલથી સમાજમાં બળે નહિ ત્યાં સુધી સમાજ કામ્યા પાયા ઉપર છે અને સમાજનો મહાન હેતુ પાર પડવાનો નથી એવું મંતવ્ય મહીપતરામનું ને એમનાં ધર્મપત્નીનું હતું, ને તેથી એ બન્ને જણાંઓ અન્ય સ્ત્રીપુરુષોને સમાજમાં તેડી જવા લાગ્યાં હતાં ને એ રીતે તેમણે સમાજની સંખ્યાની વૃદ્ધિ કરી હતી. જ્યાં જ્યાં તેઓ રજમાં જતાં ત્યાં ત્યાં નીડરપણે સમાજના હેતુ તથા તેનો લાભ લોકોને કહેતા ને ઉપદેશ પણ આપતાં. સન ૧૮૭૮ મા તે બન્ને ધણીધણીઆણી પેટલાદ, સોજીત્રા, વડોદરા, ભરૂચ, અંકે-લેશ્વર અને સુરતની પ્રાર્થનાસમાજોના દર્શન કરવા ગયા હતા તે વખતે તેમને એવા પ્રસંગો મળ્યા હતા. મહીપતરામે કહ્યું છે કે એ વેળા તેણે મારા કરતા વધારે છુટથી બ્રાહ્મધર્મના સિદ્ધાંત જણાવ્યા. સોજીત્રામા ધણીક સ્ત્રીઓ મળવા આવી તેમને તેણે પરમેશ્વરની માનસિક ભક્તિ અને મદાયરણુ વિષે બોધ કર્યો. મૂર્તિપૂજનની અને અવતારની વિરૂદ્ધ પોતાના વિચાર તેણે ખુસ્થી રીતે જણાવ્યા. ભરૂચમા તથા સુરતમા સ્ત્રી સમાજોમા ધણી સ્ત્રીઓ જોડે પ્રાર્થના સમાજની પદ્ધતિ પ્રમાણે ઇશ્વરઉપાસના કરી અને સમાજના સિદ્ધાંત જણાવ્યા. સને ૧૮૭૭ મા ખેડાની પ્રાર્થનાસમાજની સંવાસરી ઉજવવાને તથા ત્યાં ઉપદેશ આપવાને મહીપતરામ ખેડે ગયા હતા. આ પ્રમાણે મહીપતરામે પ્રાર્થનાસમાજનો બહોળો વિસ્તાર થવાને માટે તન, મન અને ધનથી શ્રમ ઉઠાવ્યો હતો.

પ્રાર્થનાસમાજમા ઉપદેશ આપવાની મહીપતરામની રીત કાંઇક વિચિત્ર હતી. એ સંબંધમા રા. નરસિંહરાવે ચિત્ર આપ્યું છે તેજ અને લેખું અને ચોગ્ય જણાય છે, કારણ કે એથી જ મહી-

પતરામના બાપણો તથા એમના ઉપદેશો કેવા પ્રકારના હતાં તેનું તાદશ ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થશે. “ સાની સરળ, ગુજરાતી ભાષાશૈલીની હિમાયત મહીપતરામ પૂર્ણ બળથી કરતા હતા, અને પોતાના મતનો વિનિયોગ કરવામાં ‘ કુટે ’ ઇત્યાદિ અનાગરિક શબ્દો એમની શૈલીના ચિહ્નરૂપ બન્યા હતા. બાપણો, વ્યાખ્યાનો વગેરેમાં દૃષ્ટાન્તાદિકમાં સંરક્ત સાહિત્ય વગેરેનો આશ્રય કરવાને બદલે સામાન્ય સાદા, નિત્ય જીવનમાંથી સામગ્રી મહીપતરામ હંમેશા લેતા હતા. એમના પ્રાર્થના-મંદિરમાં ચતાં વ્યાખ્યાનો વિશે એક જણે એમ કહેલું કે “ કાળીયા, ડોશીવાણિયા, સુતાર, લુહાર વગેરેનો ઉલ્લેખ આવે નહિ તો મહીપતરામનું વ્યાખ્યાન નહિ.” આ વિનાદ-વચનમાં કાષ્ઠક અત્યુક્તિ હશે, નિરાધારતા છેક નહોતી. માદી શૈલી તરફની મહીપતરામની ભક્તિને અંગે આવતા દૂષણો એમને વિચાર શક્તિમાં રહેલા આવેશ અને જોશને લીધે ધણીવાર દબાઈ જતા.”

મહીપતરામની ઇશ્વર તરફ શ્રદ્ધા અચળ હતી. સંકટ સમયે પ્રજાની પ્રાર્થના કરવા પોતે બેસી જતા. એવા એક પ્રસંગનો મને અનુભવ થયેલો યાદ છે. મહીપતરામને ઘેર ઉછરીને મોટા થયેલા એમન ભાણેજ ને મારા કાકા શ્રીધરરામ સને ૧૮૭૭ માં સપ્ત બિમાર પડ્યા હતા એમને જરા સાર થયું એટલે એમને હવાફેર લઈ જવાને દાકતરોની સલાહ મળ્યાથી મહીપતરામનું આખું કુટુંબ અને અમારું કુટુંબ પારડી પાસે કોલક કરીને ગામ દરિયાકાંઠે આવેલું છો ત્યાં જઈ હવું કોલકમાં કાઠા આગળ બે ઝુપડા હતા. તેમાં અમે બધા રહેતા. રહવાર સાજ કાઠે કાઠે રેતીમાં ખુસ્તી હવા લેવાને અમે ફરવા જતા, ને મહીપતરામની ભક્તિની તથા ઇશ્વરો-પાસનાની વાતો સાંભળતા હતા. મારા કાકાની તબીબત હવાફેરને લીધે ધણી સુધારા પછી એક દિવસે વડાણમાં બેસી કોલકની ખાડી એળંગો દરિયે જવાની સર્વની ઇચ્છા થઈને અમે બધા વડાણમાં બેઠા. વડાણ ખાડી

વટાવી દગિયામાં પેહું ન પેહું એટલામાં ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગ્યું. આથી બધાના મન બહુ ઉંચા ચલા. આમાંથી બચવાની ને જીવતા રહેવાની આશા બધાએ મૂકી સમય બારીક હતો. ખવાસીઓ પશુ ગભગપા, પશુ તેમણે દિમ્મન છોડી નહિ વઢાણને દલેસા મારી મારીને કોષ પશુ ગીતે તેને વમળમાંથી બહાર કાઢવાને માટે તેમણે ઘણી મહેનત કરી. એ વખતે મહીપતરામ પ્રાર્થના કરવા બેસી ગયા હતા. તે વખતની એમની મૂર્તિ તથા એમનું સ્વરૂપ મને અત્યારે પૂરેપૂરું ઝમગમમાં આવે છે. થોડીવારમાં વઢાણ વમળમાંથી નીકળ્યું ને ખવાસીઓએ ખુશીનો પોકાર કર્યો આ વેળા તેમના આનંદનો પાગ નહોતો. અમે બધાએ પશુ એ વખતે પરમેશ્વરને પાક માન્યો હતો મહીપતરામે આગળ જવા બહુ કહ્યું, પરંતુ સ્ત્રી વર્ગને વિચાર પાછા ફરવાનો થયો જ્યાં કિનારે સુખરૂપ આવી પહોંચ્યા, આ પ્રમાણે પરમેશ્વર પ્રત્યે તેમની અચળ શ્રદ્ધાને પરિણામે સારે અથવા નરસે પ્રસંગે તે હમેશા પ્રભુપ્રાર્થના જ કરતા હતા.

સંસારસુધારો.

સત્તરમા સિકામા અંગ્રેજ વેપારીઓ દિંદુરનાનમા વેપાર બંધે
આવ્યું ને તેમણે પોતાની કોઈ પ્રથમ સુગત શહેરમાં નાખી તે
વખતે સુરત શહેરની જાહોજલાલી દાસના મુંબાઈની જાહોજલાલી
જેવી હતી. એ વખતે સુરત સોનાની સુરત કહેવાતું. એ પંડાના
સિકામા સુરત તૂટ્યું ને મુંબાઈ વધ્યું. એથી સુરતનો અધો વેપાર
મુંબાઈ તણાયો ને સુરતના વેપારીઓ મુંબાઈ જઈને વચ્ચા આ
પ્રમણે સુરતમા રાજગાર ધડી ગયો, ને તેથી લોકો નિરુદ્ધાની ને
સુરત બન્યા. સુરતના લોકો દિલ્લે નિખાલસ, ખાલેપીલે શોખીન,
સ્વભાવે ટીખલી મસ્કરીખોગ, આનંદી ને મોજશોખમા પાયેલા
એટલે કહેવાય લાલા. જ્યાં સુધી ધંધોધાપો સુરતમા મળતો ત્યા
સુધી તેઓ ઉદ્ધમી રહેલા, પરંતુ સુરતનો વેપાર તૂટી ગયો પછી
ધણખરા નિરુદ્ધાની થયેલા. તેઓ પોતાની જન્મસિદ્ધ પ્રકૃતિ પ્રમાણે
મોજશોખમા પડ્યા ને પરિણામે માનતાન, બાગ, ગાળે, દાર
વગેરેના વ્યસની થયા. એ બદી ઉચ્ચનીચ વર્ણમા પણ ફેલાઈ આ
કુટેવમાથી પ્રજાને બચાવવાને માટે સુધારકો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા.
મહીપતરામ પોતે સંસારસુધારક હતા, એટલે એ પણ સુધારકોની
ટાળામા ભળ્યા. એ સમયે સુરતમા પરજેજગાર નામની મંડળી
રચપાઈ હતી ને તેના હિત્તાહી નેતા દુર્ગારામ મહેતાજી હતા.
મહીપતરામ પણ એ મંડળના સભ્ય બની દુર્ગારામને મદદ કરવા
લાગ્યા. એ બંને આગેવાનોએ મળી કેશી પીણા વિરુદ્ધ યુદ્ધ મચાવ્યું,
ને દારૂ, તાડી, બાગ, ગાળે વગેરે કેશી પીણા પીને આપ્યો
લાલચોળ બનાવી લોકો મસ્ત ફરતા હતા તેમને એ કુટેવમાથી

ઉગારવાનો પ્રયત્ન પોતાનાથી બને તેટલો કરવાને બન્યો અથાક શ્રમ લીધો. એમના આ પ્રયાસને અંતે એમને વિજય મળ્યો. માણેકજી નામના પારસીને દારૂ તાડી પીવામાંથી તેમણે ઉગાર્યો. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે મહીપતરામ પોતે એવા કેરી પીણાની વિરુદ્ધ હતા, એટલુંજ નહિ પણ તે સર્વ બાબતમાં મિત રહેતા. એ વિશ્વાસ્યત મળા હતા. વિશ્વાસ્યત વિશે એમ કહેવાય છે કે ત્યાં અતિશય ઠંડી પડતી હોવાને લીધે લોકોને શરદી થવાનો બધ બધો રહે છે, તેથી એવી શરદી ન થાય તેટલા માટે લોકો દારૂ પીને પોતાનું શરીર ગરમ રાખે છે. એમાં સત્ય કેટલું હશે તે તો કહી શકાતું નથી. તો પણ ત્યાં દારૂનું વ્યસન બહુ હોય છે ને દારૂ પીવો એ ત્યાં અનીતિ મનાતી નથી એવું સાબળ્યું છે. મહીપતરામે વિશ્વાસ્યત જઈ દારૂનો ઉપયોગ કર્યો હતો કે નહિ તે કહેવાને આધાર નથી, તથાપિ વિશ્વાસ્યતથી પાછા ફર્યા પછીની તેમની રહેણીકરણી તથા તેમના આચારવિચાર ઉપરથી એટલું તો કહી શકાય છે કે એમને કેરી પીણા પ્રતિ તિરસ્કાર હતો, ને તેથી એ વ્યસન એમને ગમે બંધાયું નહિ હોય ને બંધાયેલું પણ નહોતું.

મહીપતરામનું લગ્ન તો છેક નાની ઉંમરમાં જ થયું હતું, તથાપિ તે બાળલગ્નની વિરુદ્ધ હતા. એમણે પોતેજ કહ્યું છે કે "એ સમયે મારું વય છ વરસનું અને મારી પત્નીનું પાંચ વરસનું હતું. પરણતું એટલે શું તે અમે બેઠું સમજતા નહિ." બાળલગ્નની બદી તો એને આપ વીતી હતી. પરંતુ એમના આ બાળ વયમાં લગ્નને માટે એ પોતે બાળબદાર કે જોખમદાર નહોતા. બાળવયમાં જ પુત્રના કે પુત્રીના લગ્ન કરી દેવા એવા જ વિચારની તે સમયની સમાજ હતી. નાનપણમાં પુત્રપુત્રીના લગ્ન ન થાય તો ન્યાતના લોકો તથા સગવડાલાઓ દુઃખી બાપ એવી માન્યતા આખા ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતી ને તેથી બાળલગ્નો તો

સામાન્ય હતા. દીકરાદીકરીનું પરણેતર એજ માથાપને લાવેલેવાનું મનાતું. દીંગવાદીંગલીને પરણાવવા એ ખૂબી મનાતી. એમા જ માતપિતા પોતપોતાનું કર્તવ્ય સમજતા. ક્ષેત્રું સુખી થશે કે દુઃખી તેનો વિચાર જ કરવામા આવતો નહિ. કળેકું શું એ એમના ખ્યાલમા જ આવતું નહિ. વગેરે નાનો હોય ને વહુ મોટી હોય તો પણ શું ? તેથી બગડ્યું શું ? બધા ત્યાથી લાકડે માકડું વળગાડવું એટલે પાતું. મામાપે પોતપોતાનો ધર્મ બજાવ્યો. આવાજ વિચારો તે સમયની સમાજના હોય ને તેથી બાળલગ્ન થતા હોય તેમા વિવાહિત સ્ત્રીપુરુષનો દોષ શી રીતે કાઢી શકાય ? વિવાહ કરતી વખતે પુત્રની કે પુત્રીની સમતિ લેવામા આવતી જ નહિ પુત્રને કે પુત્રીને બણાવવાની કે સારી રીતે કેળવવાની દૃષ્ટિ જ નહોતી. દૃષ્ટિ માત્ર વેયો વધારવા પ્રતિ જ હતી એટલા માટે મહીપતરામના લગ્નમા એ પોતે નિરપરાધી હતા મહીપતરામે પોતેજ કહ્યું છે, કે અમારા બન્નેના કાઠા નાના હોવાથી કળેકાની પીડા પામ્યા નહિ એમની તથા એમના ધર્મપત્નીની હિમ્મર વચ્ચે એક વર્ષનો તફાવત હતો એ તો હજી ઠીક હતું, પરંતુ ધણીના કરતા ધણીઆણીની હિમ્મર મોટી હોવાના કાખલા ધણા હતા. આ પ્રમાણે બાળલગ્નનો પ્રચાર તે સમયમા વિશેષ હતો નેતેથી કળેકા ધણા જોવામા આવતા હતા એ કળેકાને લીધે સ્ત્રીપુરુષો બન્ને દુઃખી રહેતા ને તેમનો સંસાર સુખી નીવડતો નહિ, એટલુજ નહિ પણ જે વેવાઈઓએ મિત્રભાવે દીકરાદીકરીના વિવાહ કરી બે વચ્ચેનો સબ્બ ધાડો કે નિકટનો કચો હોય તે મિત્રતાનો સબ્બ લગ્ન થયા પછી વૃદ્ધિ પામતો નહિ, પરંતુ તેમા તૂટ પડતી સમાજની આવી અધમ દસા સુધારવાનો વિચાર સુધારકોનો થયો. એ સુધારકોમા મહીપતરામ, નવવરામ, નર્મદાશક વગેરે મુખ્ય હતા. મહીપતરામે નવવરામ તથા દવપતરામ કવિ પાસે કળેકા વિષે કાવ્યો તથા ગરબીઓ રચાવી તે ગરબીઓ કે કાવ્યો

કન્પાચાળામા જવાતા કર્વા ને એથી સમાજમા સુધારો થશે એમ માન્યું. એ ઉદ્દેશ કેટલેક અંશે પાર પડ્યો પણ ખરો. મહીપતરામે પોતાના ધરમા પુત્રોના લગ્ન બાળવયમાથી નક્કિ કરવા એનું પાલન કર્યું હતું.

લગ્નાદિ શુભ પ્રસંગોએ જોડકણા માવાનો રિવાજ મહીપતરામને મનમાં નરોતો. એવા મહાન ઉત્સવોને પ્રસંગે જોડકણાં ગાઇ સામા પક્ષને વ્યગ્રમા બોલારૂપી ચાળખા મારવા કે ઉધાડી ગાળો દેવી ને એ રીતે બે સંબંધીઓના મન ઉંચા કરવા તથા બે વચ્ચે વિરોધ ઉભો કરવો એની વિગ્ધ કાષ્ટ પણ સમજી ને કેળવાયેલો પુરુષ હોયજ, તેમ મહીપતરામ પણ એ રિવાજની વિરુદ્ધ હતા. લગ્ન વખતે ગીતો માવાનો રિવાજ લગભગ બંધી ગાતિમા હોય છે. ગીતો ઉત્સવ વખતે જ ગવાતા હોય છે. તે એક પ્રકારની ખુશાલીનું સૂચન છે. ઔવર્મને તે એક પ્રકારનો આનંદ ને દ્વાવો છે પરંતુ મહીપતરામને એ ગમતું નહોતું. કારણુ લગ્નની ખુશાલીમા એવા ગીતો ગાઇ એક બીજા વચ્ચે બેદિલી ઉત્પન્ન કરવા વિરુદ્ધ તે હતા. એથી એમણે એમના પુત્રોના લગ્ન સમયે મંગળાચરણ માવાની રૂઢિ દાખલ કરી હતી. એ પદ્ધતિ સમજી ને શિક્ષિત વર્ગમા ત્યારથી પ્રચલિત થઇ છે. ઉચ્ચ વર્ણમા કે કેળવાયેલી સમાજમા એ નહારો રિવાજ ઓછો થઇ ગયો છે, તથાપિ અમણુ, અણુસમજી ને નીચ વર્ણમા તો લગ્નના ગીતો માવાના અનિષ્ટ રિવાજમા ઝાઝો ફેર પડેલો બચ્ચાતો નથી. લોકો જેમ જેમ કેળવતા જશે, સારાસારનો વિચાર કરતા થશે, તેમ તેમ એ રિવાજ બંધ થશે એવો એમને વિશ્વાસ હતો, તે કહેતા કે સમાજ અન્યનું અનુકરણ કરનારી છે. બીજાનું જોઇ તે પ્રમાણે વર્તવાનો સ્વભાવ મનુષ્યનો હોય છે, તેથી કાષ્ટએ પોતાને ઘેર કે ગાતિમા અમુક નવીનતા દાખલ કરી તેનું દષ્ટાત લઇ અન્ય પુરુષોને તે પ્રમાણે વર્તવાની કે તેમા વળી પોતાની રુચિ પ્રમાણે નવીનતા દાખલ કરવાની વૃત્તિ

યાય છે મનુષ્યમાત્રના મનનું આવું વળણ હોય અમુક જ્ઞાતિમાં અમુક અમુક રિવાજ પ્રમાણે વર્તન ચાલતું હોય તો તે પ્રમાણે વર્તવાને અથવા તો તેમાં થોડો ફેરફાર કરી એવો કે એને મળતો આવતો રિવાજ ધુસાડવાની વૃત્તિ બીજી ન્યાતોમાં યાય ને એ પ્રમાણે સુધારાની પ્રગતિ યાય સ સારસુધારાની બાબતમાં માત્ર પહેલ કરનાર કોઈ નીકળેલો જોઈએ એવો કોઈ આગેવાન થયો કે તેનું અનુસરણ થવાનું જ એવું એમનું મતવ્ય હતું, ને તેથી સ સારસુધારાની બાબતમાં પોતે આગેવાની લીધી

વિધવાવિવાહના પક્ષમાં મહીપતરામ હતા પુરુષ વિધૂર થયા પછી પુનર્વગ્ન કરી શકે ને સ્ત્રી વિધવા થયા પછી ફરી પરણી સંધના થઈ ન શકે તેનું કાગળ તે સમજતા નહિ વિધવાવિવાહ પ્રતિ ન્યાતમતનું બંધન અનિષ્ટ છે, એથી અનીતિ થાય છે ને બ્યભિચાર વધે છે એવો એમનો મન હતો વિધવાવિવાહ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે એવું તે માનતા નહિ જે સ્ત્રી વૈધ ય રિયતિનું પાલન બરાબર કરી શકે, અનીતિને રસ્તે ચડે નહિ ને માળદત્યાદિ પાપ કરે નહિ તે બંને પુનર્વગ્ન કરે નહિ, પરંતુ જે વિધવાને સ સારમાં ફરી પડવાની ઇચ્છા હોય તેને પુનર્વગ્ન કરવાને માટે કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિમંથ હોવો જોઈએ નહિ પરંતુ એને માટે ન્યાતની રૂઢિનું બંધન છે, શાસ્ત્રની મના નથી બાળવગ્નની રૂઢિને લીધે દેશમાં વિધવાની સંખ્યા પણ વધી પડે છે વળી સ્ત્રી વિધવા યાય એટલે ચાદરો, ચોટલો, ચુડી, ચોળી વગેરે સૌભાગ્યના શણગારો તેણે ઉતારી નાખવા જોઈએ વેશ ઉતરાવવો જોઈએ ને એ પ્રમાણે શરીરને કદ્દમ કરવું જોઈએ એના લોકોના બવદાર વિરુદ્ધ મહી-પતરામ હતા ગ્રામીન સમયમાં આવા નિષ્ઠ ગિવાજ વૃદ્ધોએ કે સમાજે પાડ્યા હશે તે અમુક વિચારે હશે, પરંતુ જેમ જેમ

કેળવણીનો પ્રચાર થતો જાય, જેમ જેમ સમાજ સુધરતી જાય, જેમ જેમ આવા નિર્દય ને જંગલી રિવાજ પ્રતિ લોકોનો તિરસ્કાર વધતો જાય, જેમ જેમ નીતિનો ઉચ્ચ આદર્શ સ્ત્રી પુરુષોના હૃદયમાં પ્રકટે, જેમ જેમ જાળદત્તા અટકાવવાના વિચારો સ્ફુરે, તેમ તેમ આવા જંગલી ને નિંદ્ય રિવાજો બંધ થવા જ જોઈએ ને તેને અટકાવવાને તેની સામે યુદ્ધ મચાવવું જ જોઈએ, ને જે વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવાની ઇચ્છા હોય તેને યોગ્ય વર શોધી આપી તેનું પુનર્લગ્ન કરાવી આપવાને તેને સલાયતા આપવી જોઈએ એવો મહીપતરામનો ઉપદેશ હતો. જેમ જેમ વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરશે તેમ તેમ દેશમાંથી અનીતિ પણ ધરી જશે ને તેથી સમાજની સ્થિતિ સુધરશે. આવું એ કહેતા હતા.

દક્ષિણ મદારાષ્ટ્રમાં વિધવાવિવાહ ઉત્તેજક મંડળ સ્થપાયું હતું. તે મંડળનો કાગળ અમદાવાદ આવ્યો હતો. તે ઉપર વિચાર કરવાને માટે જે મિત્રમંડળ નિમાયું હતું તેમાં મહીપતરામ પણ એક સભ્ય હતા. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે, કે મહીપતરામ વિધવાવિવાહને ઉત્તેજન આપનારા પુરુષ હતા. પરંતુ એ વિષયને અંગે મહીપતરામ સુરતની નાગરી ન્યાતની તેમજ સમાજની બત્રીશીએ ચક્રવા દતા. એમના એ પુત્રોની વધુએ સ્વર્ગવાસી થઈ હતી. સુરતની નાગરી ન્યાત તેમજ બીજી ન્યાતો પણ મહીપતરામના વિધવાવિવાહના વિચારોની વિકૃત્ત હતી. તેથી જે વખતે એમના પુત્રોની વધુએ મૃત્યુ પામી તે વખતે મહીપતરામ એ પુત્રોના લગ્ન ઠાક વિધવા સાથે કરશે એવી વાતો લોકો કરવા લાગ્યા હતા તથા મરડાટના બોલ પણ બોલવા લાગ્યા હતા. મહીપતરામ એ પુત્રોના લગ્ન વિધવા સાથે ન કર્યા, એટલે નાગરી ન્યાતને તથા લોકોને બ્યંગવચનો બોલવાનું કારણ મળ્યું. સસારસુધારક દુર્ગારામ મહેતાજીએ વિધવાવિવાહના પક્ષમાં ઝુંડો પકડ્યો હતો, ને તે ચકલે ચકલે જિભા રહી બાપણો કરતા હતા ને

ફરી પરણ્યા ત્યારે કુમારી કન્ય ને તે વખતે મહીપતરામે એમના મનની નિર્બળતા વિશે સખ્ત લખાણ કર્યું હતું, 'તો પછી પોતાને ત્યાં એવા પ્રસંગ આવ્યા ત્યારે પોતે કેમ સમજ હોય નિર્બળ થયાં ને પોતે કેમ પહેલ કાઢી નહિ એવા બોલખાણો લોકો માગ્યા લાગ્યા, ને કહેવા લાગ્યા, કે એ તો બાપ પારકે ભાણે જ લાકુ ગળ્યો લાને ! પારકા છોકરાને જાતિ કળવાને સૌ કામ તૈયાર થાય, પણ પોતાના છોકરાને જાતિ કળવાને કાણુ આમળ પડે ! એવા બચગ વચનો બોલવા લાગ્યા તયાં ડાહી સાસરે ન જાય પણ ઘેનીને શિખામણુ દે એવું એમને વિશે હિંદાડે ચોક હિચારવા લાગ્યા મહીપતરામના અડમ તથા બેનવું તે પ્રમાણે ચાનવું એવા સ્વભાવમાં અહીં રખનન થયું હતું, એમ કોઈ ધારે, પરંતુ પુત્રને વિધવા સાથે નહિ પરણાવવાના સમજ કારણો દશે તેથી જ તેમણે એ માર્ગ લીધો નહિ હોય એમ કેમ કહી ન શકાય ? લોકોના બોલખાણોના પ્રહાર ખમીખમીને મહીપતરામ રીઢા બની ગયા હતા, એટલે એમણે એવા બચગવચનોની જરાએ દરકાર કરી નહિ ને પોતે લીધેના માર્ગમાંથી તે જરા પણ ખમ્યા નહિ અબણ, બિનકેળવાપેલા લોકો ઇર્ષાને બીધે પોતાને કાવતુ આવે તેમ બોલે, પણ તેથી નાહિમત થઈ કરી જઈએ તો સુધારાનું કાર્ય થઈ શકે નહિ, માટે જે કાર્ય લોકહિતને માટે હોય તે કરવાને લોકોના મરડાટના બોબોની જરા પણ દરકાર કર્યા વિના તે કાર્ય કર્યું જવાથી તેમાં કદાપિ તાત્કાલિક જય મળે નહિ તથાપિ અતે તો વિજય હોય છે મહીપતરામ એવા એવા બચગહિચારણો પ્રતિ લક્ષ આપના નહિ ને વિધવાઓના સગ્નસમારભમાં પણ પોતે આગેવાની લઈ તે કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવાને માટે તેમાં શામીન થતા હતા.

મહીપતરામને દરતક સત્યપ્રકાશનું તત્ત્વીપદ આવ્યું હતું, ત્યારે સંસારસુધારાને અંગે જે જે વિષયો ઉપર એમણે લખાણ લખવા

આગળ દતા તે વિશે એમણે કહ્યું છે કે “મેં પણ અવેશીઓના કુચાલ પર દુમલા જારી રાખ્યા ધગખટલામાં સાસુવટ્ટની વડાધથી દ્વેશ થાય છે. માળવજીથી ખરાબી થાય છે, હોળીના બાકથી અને વગ્નના ફટાણાથી અતીતિનાજ ખીજ મેં માર્ય છે તે તથા ખીજ ઉપયોગી બાબતો ઉપર જોરથી લખાણ કરી પત્રની આમદ હતી તેવી જાગવી નાખવાની મેં યથાશક્તિ કોશીલ કરી.”

સાસુવટ્ટ વચ્ચેના અણખનાવ વિશે તથા વડુ ઉપર પડના જીવમની માખતો વિશે તો ‘સાસુવટ્ટની વડાધ’ એ નામના એમના પુસ્તકમાં એમણે લખાણથી વિવેચન કર્યું છે એ પુસ્તક ન સારની સ્થિતિનું એક ચિત્ર છે તત્સારમાં ચાલતો અનિષ્ટ અને નિષ્ઠ રિવાજ ઉધાડે પાઠી સસાગમાં સુવાગે ઠગવાના વિચારેજ તે યોગ વામાં આવેતું જણાય છે એ વિશે વિશેષ દખાવ તો એમની સહિત્યમેવા એ મથાળા તજે કહવામાં આવેલી છે, તેથી અરે સાસુવટ્ટ વચ્ચેના કુસપ વિશે થોડું બેઠી મતોષ માની લખ્યું.

મહીપતરામ સત્તારમુધાગક દતા સસાગ-વવહારમાં તેમને જે જે અનિષ્ટ લાગ્યું તેમાં મુનારો કરવાની તેમની તીવ્ર વૃત્તિ હતી. દિદુઓમાં એમના સમયમાં બાળવગ્નો થતા હતા સમાજ પણ અશિક્ષિત હતી, નિરક્ષર હતી ગ્યાસુની વડુ બાલક હાથ ને સાસરે રહેતીમૂકતી ન હોય ત્યાં સુધી તેને અતિશય વાડ લડાવવાનો તથા તેનું સન્માન કરવાનો રિવાજ દિદુસસારમાં પ્રચલિત છે કન્યા પરણીને સાસરે રહેવા વાગી કે તે ધરની નટવાર થાય છે આપણામાં કહેવત છે કે વડુ, વહિ ને વરસાદ એ ત્રણે ખરાખર વડુ થતો ભાગ ઉપાડે, ત્રાસુનું મન અનેક પ્રકારે રીઝવે, તોપણ સાસુના મનને વડુ તે વડુજ વરસાદ વરસે ને તે લાગલાગટ વરસ્યા જ કરે તો લાકોની તે આગ ખાય ને વરસે નહિ તોપણ તેને માદે માળોને.

વરસાદ વરસે. તે જ પ્રમાણે દેવતા સળગે નહિ તો તેને ગાળ પડે ને સળગીને બડકે થાય તોપણ તેનાં તરફ ગુસ્સો ચઢે ને તેને સાંભળવાનું થાય. તેમ જ વહુ ધરનાં કામકાજ કરે, આપો દિવસ ઉભી ને ઉભી રહી ધરનાં બધાં માણસોનું મન સંવાદન કરે, તોપણ ને કદાપિ ન કરે, તોપણ સાસુનણુંદનાં મેણાં તેને સાંભળવાં પડે. વહુ ગરીબડી માય જેવી હોય તમાપિ સાસુનણુંદને તે સારી ન લાગે. કૌભાર અવસ્થામાં તેની તરફ જે લાડ, જે હેત સાસુનણુંદ તરફથી બતાવાતાં હોય તે પરણીને સાસરે આવ્યા પછી બદલાઈ જાય. કારણ એમ કહેવાય છે કે સાસુ વહુ જોગી તો હોય જ. વહુ બોલે આલે નહિ, તોપણ સાસુનણુંદ તેને અનેક રીતે સંતાપે. દીકરો વહુનો થઈ ગયેલો ને વહુમુખો કહેવાય. ધણીધણીઆણી વાતચીત કરતા જેવામા આવે ને તે વાતચીત માત્ર સાધારણ હોય, તોપણ સાસુનણુંદના મનમાં એમને વિષેની વાતો તથા કુચક્ષી જ આવે. વિશ્વાસનું સ્થાન અવિશ્વાસ લે. વળી, ધણીધણીઆણી વચ્ચે ઉમ્મરનો તફાવત ધણે થોડો. તે એટલે સુધી કે વખતે વહુ વરના કરતા મોટી હોય. એટલે જે સમયે વહુ સાસરે રહેવા જેવડી થાય ત્યારે બાઈના મ્હોડા ઉપર તો માનું દૂધ મંધાતું હોય. તે સંસારબ્યવહારમા સમજતો પણ ન હોય. દીકરો રળતોકમાતો હોય કે નિશાળે બણતો હોય ને તેથી તે ધરની બહારનો બહારજ રહેતો હોય. વહુ ધરમાની ધરમા જ હોય. રહવારથી સાજ સુધી તેને સાસુ નણુંદની સાથે લમણા ઝીકવાના. દીકરો કામકાજેથી સાજ ઘેર આવે ત્યારે વહુની ફરિયાદ તેના મોઢા આગળ થાય. રોજને રોજ આવી ફરિયાદો થાય એટલે કાકરે કાકરે પાળ બંધાય ને ટીપે ટીપે સરોવર બરાય એ ઉક્તિ પ્રમાણે બાઈના દિલમા વહુનો વાક વસે ને તેનો ઉપાય તે ઔદમું રતન લે. ધણી સ્ત્રીને ધાબે ને બે વચ્ચે કંકાસ ઊભો થાય. એમ કરતા વહુને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તો તેનાં

માન પાછા ધરમા વધે ને કદાચ તેને સતતિ ન થઈ તો પછી તેના બોગ જ ફરી વળે પ્રજા થવી ન થવી એ વહુની સ્વાધીનતાની વાત નથી, પરંતુ એ તો ઇશ્વરની મરજીની કે દેવાધીન બાબત છે પરંતુ એવો વિચાર નહિ કરના વહુને માથે પસ્તાળ પડે, તેને ઉચ્છેદિયણ ગણે, તેના પગલા ખરાબ ને અશુભ મને, તેને અનેક કુવચનોથી વધાવે ને તેનું મોઢું પણ કોઈ મદવારમા જીવે નહિ આવી' દયા જનક સ્થિતિ વહુની હોય છે આવી સ્થિતિ પોતાની જોઈને વહુ પણ પુત્ર પ્રાપ્તિને માટે અનેક ઉપાયો લેવાને પ્રવૃત્ત થાય તે દોગ-ધાગા કરાવે, તાવીજો બાંધે, મત્રેલા પાણી પીએ, પીગ દગાની માનતા લે, બાધા રાખે, બ્રાહ્મણો થાસે જોશ જોવડાવે ને બ્રાહ્મણોના સમજાવ્યાથી અનેક દાનધર્મ કરે ને વખતે અનીતિને રરતે પણ ચઢે આવો ગૃહસસાર નીચ વર્ણમા અને અશિક્ષિત વર્ગની અદર બદ્ધમા મહીપતરામના જોવામા આવેલો દશે એ સાથે એમને જાતિ અનુભવ પણ થયેલો કારણ એમના પત્ની પાર્વતીકુવરની ઉમ્મર ઘણી મોટી થઈ હતી તે છતાં એમને સતતિ થઈ ન હતી તેથી મુંબાઈમા જે વખતે મહીપતરામ નોકરીએ હતા તે વખતે જે માળામા તે રહેતા હતા ત્યાં રહેતી બીજી સ્ત્રીઓએ પાર્વતીકુવરને મત્રેણુ પાણી પીવાને ધણો આગ્રહ કર્યો હતો, પરંતુ સમજી બાઈએ એવ અનાચારનું પગલું બંધું નહોતું પોતાના પતિની સમતિ સીધા વિના કોઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ એવો એમનો નિશ્ચય હતો તેથી તે માળાની સ્ત્રીઓના સમજાવ્યા પ્રમાણે વર્તવાનું તેને અધ દિત લાગ્યું એ સ્ત્રીઓએ એમને એવી બાબતમા ધરના બાબત શું સમજે, એમા તો સ્ત્રીઓએ પોતેજ ધણીને કાને નાખ્યા વિના કરી લેવાનું હોય એની સલાહ પણ આપી, પરંતુ પાર્વતીકુવર કશાથી સમજ્યા નહિ ને અડગ રહ્યા પરમેશ્વરનું કરવું એવું કે એજ વર્ષમા પાર્વતીકુવરને ગર્ભ રહ્યો એમણે બ્રાહ્મણનું મત્રનું પાણી

પીધું હોત તો અચાન ઓઓ એમજ કહેત કે બ્રાહ્મણના મંત્રેલા પાણીથી એમને ગર્ભ રજો ને તેથી એ બ્રાહ્મણ ઉપર અચાન ઓ-ઓની શ્રદ્ધા વધત અને લોભીઆ હોય ત્યાં ધૂતારા બૂખે ન મરે એ ઉક્તિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણમાર્ધ ઓઓને ઠગી ખાત. જે વસ્તુ ઈશ્વરાધીન છે તેમા બ્રાહ્મણો શું કરી શકે ? એ તો લોકોને ઠગીને પોતીતું પેટ ભરવાના ધંધા છે. આવી ઓઓની બ્રાહ્મણો ઉપર અંધશ્રદ્ધાને લીધે અનીતિ બણી થતી હતી, તેથી એ દિશામા સુધારે બાપણે આપીને, પુસ્તકો લખીને કે લખાવીને લોકોની આખ ઉઘાડવાનું મહીપતરામને ઉચિત લાગ્યું હતું, એટલુંજ નહિ પણ એ દિશામા એ પોતાની કગ્ગર કસીને પ્રવૃત્ત થયા હતા.

ઋતુ ઋતુએ ઉજવવાના ઉત્સવો દિંદુઓમા હોય છે. શરદ ઋતુમા શરદુત્સવ, શિયાળામા મકરના સૂર્ય થાય ત્યારે મકરસંક્રાંતિનો કિંવા ઉત્તરાયનનો ઉ.સવ, વસંતઋતુમા વસંતોત્સવ. એમ બીજા બધા ઉત્સવો પાળવામાં આવે છે. વસંતોત્સવ એજ હોળીનો તહેવાર. એ ઋતુમા ને ઉત્સવમા ફાગ રમાય છે, હોરી ગવાય છે ને જુડા શખ્દો બોલાય છે. હોળીના મહોત્સવમા લોકો રંગે રમે છે, કેમ્બડાના ફૂલોને ઉઠાળી તેનો રંગ બનાવી તેની પીચકારીઓ મારે છે, ને કઠી રંગ હાથ ન આવે તો પછી રસ્તામાનો કાઢવ, અથવા રસ્તા ઉપરની ધૂળ લોકો ઉપર નાખી તેમના કપડા બગાડે છે ને એવા પ્રકારની મરતી કરી આખાલવૃદ્ધ આનંદ કરે છે. આ રમત રમનારાને એક પ્રકારનો આનંદ છે, પરંતુ એમા એકનો આનંદ ને બીજાનો ભોગ એવું હોય છે. પરંતુ આજથી સો વર્ષ ઉપર એટલે કે મહીપતરામના સમયમા નાના મોટા બધા જ એવા ઉત્સવોની અંદર ભાગ લેતા હતા. હોળીમા ફાગ ગાવાની, અખીલ ગુલાલ ઉઠાવવાની, રંગે રમવાની, નાચ મીજલસની વ્યવસ્થા કરવાની તથા આવી નિર્વજ્જ રમત રમવાની રૂઢિ હતી, તેથી કોઇને એથી

ખોટું લાગતું નહોતું સુરતી લાલાઓ રાજતાનના ને સંગીતના શોખીન એટલે એવા ઉત્સવો પ્રસંગે એઓ આનંદજ માણુતા હતા.

મહીપતરામનું ઘર ગોપીપુરામાં સેતાનકુળિયામાં છે સેતાનકુળિયાનો ચકલો નામીયો, મસ્કરો ને જાડુ તોફાની હતો. એ ચકલાની આમપાસના ઘરો પણ મુત્સદ્દીઓના તથા સરકારી અમલદારોના હતા. હોળીના તહેવારમાં એ ચકલાને ચીરીને જવાની કોષની દિશ્મત આવતી નહિ, ને કદી ચીરીને જાય તો તે રંગાયા વિના ગ્રહે પણ નહિ ધામના કે લાકડાના ગાડા પણ એ ગસ્તેથી નીકળતા નહિ, ને કદાપિ જૂથેચૂકે આવી ચડે તો તેને હોળીઆઓ હેરાન કર્યા વિના રહે પણ નહિ, તેની પાસે હોળીમાતાનો કર-વ્યાહડ કે ધાસની પૂજાઓ-વીધા વિના તેમને મુખે જવા દે નહિ. એ ચકલાની આસપાસ વૈષ્ણવોના મંદિર આવેલા એટલે વૈષ્ણવો-ઓ ને પુરુષોન્દશને આવેજાય તેઓ રંગાયા વિના કોરામોરા ભાળેજ જઈ શકે. એવી તે સમયની સ્થિતિ હતી. ચકલાનું નામ જ સેતાનકુળિયુ, એટલે ત્યાં વસનારા જધા સમતાન જ હોવા જોઈએ એવું અજાણ્યા માણુસોના મનમાં આવે. એમની સમતાનીઅનમાં તો કંઈક અશે વળુદ ખરું, નહિ તો એવું નામ એ ચકલાનું શામાટે પડે ? એ સજ્જધમાં એવું જાનેશું, કે નવાજ સાદેમના અમન ફગમિયાન દીવાનને ત્યાં ગત્રે મિત્રવસમાં નવાજસાહેબ પાલખીમાં બેસીને પધારેલા નવાજસાહેબ ઉતર્યા ને માનતાન સાબરવામાં મુલતાન ચમલ પાવખી ઉચકનારા બોઈઓ પણ ગાયન સાબરવા રજા ને તેમાં મશગૂલ થયા પાવખી જારણા આગળ પડી ગદી ને તેને સાચવનાર કોઈ ત્યાં રહ્યું નહિ એનો લાભ લઈ, લાગ જોઈ એ મદો-લ્યાના ઊંઠગાઓએ ઉચકીને હોળીમાતા પ્રગટવા દતા નેની જાળમાં તેને હોળી દીધી ને જધા મોસોને થેંગ નાસી ચમલ નાચગંગમાંથી જવામાં પછી નવાજસાહેબ પોતાને જંગલે પાછા જવા નીકળ્યા, પણ

તેમણે પાલખી દોડી નહિ. તેની તપાસ કરતા હોળીમા તે બળતી જોવામા આવી. તોફાની છોકરાઓના પિતા કે સગા નવાજસાહેબના નોકરો ને તેથી તેમને આવા તોફાનથી શું વીતશે તેનો તેમણે વિચાર કીધો નહિ. પરંતુ નવાજસાહેબ ધણી સમજી તેથી નોકરોને ખીંછ સજા નહિ કરતા બીજે દિવસે એમણે એ ચક્રવાનું નામ સેતાનકુળિયું પાડવાનો હુકમ કર્યો, એટલે તે દિવસથી એ ચક્રલો સેતાનકુળિયાને નામે પ્રસિદ્ધ થયો અને છે.

કેળવણીનો જેમ જેમ ફેલાવો થતો ગયો તેમ તેમ મિલતસ શબ્દો ઉચ્ચારાતા ઓછા થઈ ગયા ને અખીલ, ગુલાલ, ધૂળ વગેરે ઊરાડી લોકોના કપડાં કે મ્હો રંગવાનો તથા એક ચક્રલાની અને બીજા ચક્રલા વચ્ચેની મારામારીનો રિવાજ બંધ પડી ગયો પરંતુ મહીપતગમના સમયમા જૂંકા શબ્દો જોલવાનો રિવાજ વિશેષ હતો ને તેથી તે બંધ કરવા પ્રતિ તેમણે લખાણો લખવા માડ્યા હતા, તથા તે પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપવા લાગ્યા હતા. એમણે એવું કહ્યું હતું કે = ફુતારાનીનું પર્વ એ વસંત ઉત્સવ છે, અને સુધરેલા માણસોને લાજ લગાડે તેવું જૂંકું જોડ્યા વિના તથા ધૂળ, કાદવ અને ખાળકુંડીના પાણીથી રમ્યા વિના એ ઉત્સવ ખીંછ સારી રીતે થઈ શકે. ખાળકો ને તરણો એ તહેવારમા સારી રમતગમત કરે તે નિર્દોષ છે, અને તેમ કરવાનો બોધ પ્રત્યેક મહેતાજીએ કરવો જોઈએ. આશા રાખવામા આવે છે કે સઘળા મહેતાજીઓ આ સૂચના મન પર લેશે. આપણે તો આપણા નિશાળિયાને ઉપદેશ કરવો કે હોળીમા જૂંકું જોલવું નહિ, ધૂળ અને કાદવ અને ગંધાતી વસ્તુઓથી રમવું નહિ, માડી રમતગમતનું વળણ અનીતિ બણી છે, તેઓ મનને બિગાડે છે. તેઓ મનને ખરાબ કરે છે. આવી શિખામણ દેઈ નિશાળિયાને સન્માર્ગે ચડાવવા એ આપણા શિક્ષકોનું કર્તવ્ય છે, અને નિશાળિયા તેમ વર્તે તેની તપાસ હોળીના પર્વના

સમયમા બહાર ફરવા નીકળી કરવી ઘટે ॥ જો યત્ન કરીએ તે થોડે દરજ્જાએ પ્રથમ તે પાર પડે અને પ્રતિવર્ષે તે જારી રાખવાય તેની સારી અસર થાય ”

મહીપતરામ વિનાયનથી પછા ફર્યા તે પછી થોડા સમયમા એમના પિતાને સ્વર્ગવાસ થયો તે વખતે દયા, અગિયારમા, બારમા તે તેગમાની ક્રિયા કરવાને સુરત ગયા હતા, એ વાત ખરી, પરંતુ શ્રાદ્ધ સંવત્સરી વખતે બ્રાહ્મણોને જમાડી દક્ષિણા આપવાથી પિતૃઓ તૃપ્ત થાય છે એવું એ માનતા ન હતા, તેમ એ ક્રિયા કરવા બાંધત એમને શ્રદ્ધા નહોતી પરંતુ એ દિવસે સગાસબધીઓ એકાઠા મળી મિષ્ટાન્ન જમતા, ને બ્રાહ્મણોને રથાને પોતાના બાણેજોને જમાડી એ બાણેજોને બ્રાહ્મણ વાળતા ને તેમને દક્ષિણા પણ આપતા આથી સગાસબધીઓમા બાંધચારો વધતો મહીપતરામના મિત્ર નહરા કરના ધરમાથી પણ શ્રાદ્ધ સંવત્સરી ઉજવવાનો રિવાજ બંધ થયો હતો ખરો, પરંતુ એ દિવસે સગાસબધીઓને આમત્રી સાથે બેસી જમવાનો જે રિવાજ અમુક અમુક મુજારો ના ધરમા દાખલ થયો હતો તથા બાણેજોને બ્રાહ્મણ તરીકે ગણવામા આવતા હતા ત્યાં હું બાણેજબ્રાહ્મણ તરીકે ધણી પેળા વળ્યો હતો એવું મને માઠ છે. શ્રાદ્ધપક્ષની આભાવાસ્યા પછી અશ્વિન શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિનસે આજે સારવાનો રિવાજ ધણીખરી ન્યાતોમા પ્રચલિત છે એને વિશે એમ કહેવાય છે કે તણ સાળ તો એકે આજે, એટલે કે ઠાઠ પુરુષનું મૃત્યુ થાય ને તેના દોદિત્રનો પિતા તથા માતા એટલે તે પુરુષનો જમાઠ, તેની દીકરી અને તેના દોદિત્ર એ ત્રણે સાળ દોષ તો આજે સરાવો જોઈએ એ દિવસે માતામદનુ શ્રાદ્ધ દોદિત્ર સારે તેને શુકલ તરીકે સેખવામા આવે છે અનાદિ કાગથી આસી આવેલી આતી રૂઢિની વરવિકતા મહીપતરામની કલ્પનામા આવતી નહોતી શ્રાદ્ધપક્ષનો આસ બ્રાહ્મણોએ જ યોજાશે દોષો જોઈએ,

એમ તે કહેતા. એ તો આળસુને ઉત્તેજન આપવાની એક રીત છે એમ તે બોલતા. બ્રાહ્મણો નાગપણ્ડરિ, ધર્મની જય, બ્રાહ્મણનો આશીર્વાદ, આદિ વાક્યો બોલી ઘેર ઘેર ફરી બીજા માગી ખાય ને કરો ઉદ્ધમ કરે નહિ એ એમને ગમતું નહોતું. કાષ્ઠપણુ જાતનો ઉદ્ધમ કે ધંધો મ્યાં વિના આખો દહાડો ફરતા ફરે ને બીખ માગી ખાય એવા આળસુ ને નિરુદ્ધમી માણસને દાન આપવા કરતા અનાથને, અપંગને, લૂણાલંગડા, આધળાં કે બહેરાને દાન આપવું એ એક પ્રકારનું પુણ્ય છે, પણ આળસુને ઉત્તેજન આપવામા પુણ્ય નથી એમ તે કહેના; બીખારી માગવા આવે તેને મહેનત મજૂરી કરી પેટ ભગવાને માટે તે ઉપદેશ આપતા. પરંતુ જોને બાળપણથી વગર મહેનતે બીખી ખાવાની ટેવ પડી હોય તેવા લોકોને એવો ઉપદેશ અસર કરતો નહિ. વિભાવત તે ગયેલા ત્યારે ત્યા ગરીબ, અનાથ ને અપંગ માણસોને માટે બંધાવેલા અનાથાશ્રમો તથા તેની અંદર ચાલતી વ્યવસ્થા, તેમની પાસેથી લેવામા આવતું કામ-કાજ વગેરે તેમણે જોયેલું. તેવા ધોરણે અનાથોને માટે આશ્રમસ્થાનો બંધાવા જોઈએ ને તેમા તેમને રાખી તેમની પાસે કામ કરાવી તેને વેચી ઉપજ કરી તેમથી તેમનો નિભાવ થવો જોઈએ એવા એવા વિચારો એમને આવતા હતા બ્રાહ્મણો કે બીખારીઓ પ્રતિ એમના અનાદરથી એમનો સ્વભાવ કંજીસ હતો એમ સમજવાનું નથી. એ તો માત્ર આળસુને ઉત્તેજન આપવા વિરુદ્ધ હતા. સ્વભાવે તે પરગજુ, દયાળુ ને વિશાળ હૃદયના હતા, તથાપિ બધું કરકસરથી કરવાની તેમની શક્તિ હતી.

એ સમયમા રસ્તાઓ પણ સાકડા, ગદા ને ગલીચ હતા. ધરના ઓટલાની બાજુએ કે ઓટલા ઉપર છોકરાઓને જાજરૂએ બેસાડવાની લોકોને ટેવ હતી. વળી ધરની મોરીઓના ને બાળ કૂવાના ગંદા ને ગંધાતા પાણીનો રેલો તો રસ્તે ચાલતો જ હોય.

એવે રથળે વાળીઝાડી, પાણી છાટી, તેને પવિત્ર કે શુદ્ધ કરી જમવા બેસવાનો ગિવાજ હિંદુઓની યાતિઓનો હતો. એવા ગદા ને દુર્ગંધ ભારતા રસ્તા ઉપર જમવા બેસવાનો ચાલ ધણો ખરાબ છે એમા બે મત હોય નહિ. મહીપત્રરામ એ રિવાજની બહુ વિરુદ્ધ હતા એ કહેતા કે રસ્તાની બન્ને બાજુએ આવેલા ધરોના બજારો, તેઓની બાજકુડીઓ જેની વાસ ભારતી ગદી જગ્યાએ' બેસી જમવું તેના કરતા જમવા ન જવું એજ બેહેતર છે. જે ગ્રથળે જમવા બેસવાનું હોય તે રથળ ગ્વચ્છ, દુર્ગંધ વિનાનું ને ત્યાં ચોકખી ફવા આવજ કરતી હોય તેણું હેવું જોઈએ કે ગ્વચ્છ ને દુર્ગંધ વાળું હોવું જોઈએ ? એવા ખુલા રસ્તા ઉપર ઉઘાડા બેસી જમવા બેસવું ને નાકે રમાય આડો ધરી ગખી કે નાકે દાખી ખાવું કે દુર્ગંધ જમવી કે મિષ્ટાન્ન જમવું' એથી ખોગક ખાવો ભાવે' તબીબત સુધરે કે બગડે ? તેટલા માટે એને સાફ છપાયદું' મકાન હોવું જોઈએ ને તેમ ન હોય તો તેની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ અથવા પોતાના ધરમા જ જમવા જમાડવાની વ્યવસ્થા કરી જોઈએ. મહીપત્રરામના આ વિચારો વાસ્તવિક હતા. આરોગ્યના નિયમોને લક્ષીને બોલાતા હતા, ને તેથી તેમનું બોલવું યથાર્થ હતું. મહીપત્રરામે એ સુધારો પોતાના ધરમા દાખલ કર્યો હતો ને ખીજ તેણે જરે એ જોવાને તે ઉત્સુક હતા પોતાને ત્યાં તો મોટા વાડાની સગવડ હતી, તેથી એમણે એમ કયું હતું, પણ જધાને ઘેર એવી સગવડ ક્યાંથી હોય ? પરંતુ જેમ જેમ લોકો ડેજવાતા ગયા ને સાફ નરસું સમજતા થયા તેમ તેમ એ સુધારો દાખલ થઈ ગયો પણ એ અનિષ્ટ રિવાજ સમૂહો નાશુદ્ધ થયેતો નથી.

હિંદુઓમા તેમજ હાલ યાતિઓમા ઝોટલે બેસી ફાતણ કરવાનો રિવાજ મહીપત્રરામના સમયમા હતો ને તે આજે પણ છે એ ગિવાજ એમને ગમતો નહોતો ને તેથી તેની વિરુદ્ધ તે હતા.

ઝોટલે જ બેસીને દાતણ કરવાનો મહિમા એમને ગળે ઉતરતો નહોતો. બાવળનું, આવળનું, વડનું કે લીમડાનું દાતણ ચાવવું ને પોતાના ઝોટલા આગળ કે બારણામાં યુકવું કે ઝોક-ઝોક કરીને ગળામાંથી ગળકા કાઢવા ને તેથી ધરતું આંગણું બગાડવું એ સુરતે તો ગમે જ નહિ. બધાં માણસ એક સરખા નીરોગી હોતા નથી. કોઈના શરીરના બળખા કેવા હોય ને કોઈના કેવા હોય ! એ બળખાના જંતુઓને લીધે નીરોગી રોગી બને. એ પગ તળે ચંપાય તો તેથી કંટાળો આવે, મૂગ ચઢે ને વળી એપ લાગે. એ વિચારે બાવળનું કે બીજા ઝાડનું લાકડું ચાવવું ને પોતાના ધરના આગ-ણામાં યુકવું એ રિવાજ મહીપતરામને પસંદ નહોતો. એમને એ બાબતનો ધણો કંટાળો હતો, તેથી એમણે તો પોતાને ત્યાં ખાળે બેસી દાતણ ચાવવાને બદલે કુચડા (બચ) વતી દાતે દંતમંજન ધસવાનો રિવાજ પાડ્યો હતો, ને તેથી ધરના નાના મોટા બધા એ જ પ્રમાણે દંતધાવન કરતાં હતાં. એમાં જ સુધડતા છે એમ તે માનતા હતા.

હિંદુ સંસારમાં ને સમાજમાં લગ્ન વિનાનો ધણો ખરાબ રિવાજ સીમંત પ્રસંગે ધેણને કપાળે પીધળ કાઢી, તેને શરીરે માગીતાગીને લાવેલા ધરેણા ઘાલી ખૂબ શણગારી, બારે કીમતી લૂગડા પહેરાવી, વાજતે ગાજતે ગામમાં ફેંગવી સીમંતોત્સવની વિધિ કે ક્રિયા કરવાનો છે. એ એક પ્રકારનો સંસ્કાર મનાયેલો છે ને તેથી તે સંસ્કાર પગાય છે. ધેણ રાણીને પગથી માથા સુધી શણગારી ઘોડાગાડીમાં કે કોઈ વાહનમાં બેસાડી વાજતેગાજતે તથા પાછળ ગીત ગાતેગાતે પોતાના લક્ષ્માં ફેરવવી એ રિવાજ એમને ધણો અસમ્ય, લગ્નહીન લાગતો ને તેથી તેમાં સુધારો થવાની એમને અગત્ય જણાઈ. એ પ્રસંગ એક પ્રકારનો ઉત્સવ મનાતો અને તેથી એ ઉત્સવ નિમિત્તે જમણુવાર પણ કરવામાં આવતી.

આ ગિવાજ વિરુદ્ધ એ દના ને તેથી પોતાને ત્યાં પુત્રવધૂના સીમત સમયે સીમતોનચનની વિધિ તથા તેને અંગે થનો વરો એ બન્ને બધ કયાં દતા જેમ જેમ લોકો કેળવણી લેતા થયા ને સારુ શુ ને નગસુ શુ, વાગ્મ્યપદ કયુ ને લગ્નમદીન કયુ તે સમજતા થયા તેમ નેમ આવા નિઘ ગિવાજે ઓછા થતા ગયા ઓવગને આ સીમતનો પ્રસંગ એક પ્રકરનો લ્હાવો છે એવી અણુમત્રણુ લોકની સમજ છે જેમ જેમ વિષનો પ્રચાર થતો જગે ને એ અણુમત્રણુ વર્ગ પણ સમજતો થશે તેમ તેમ એ રિવાજ સમૂહગો બધ થશે

લખાદિ શુભ પ્રસંગે હિંદુઓમાં નાચમિજનસનો ગિવાજ જૂના સમયમાં ધણો દતો અને આજે પણ એ રિવાજ અમુક અમુક તવગ લોકોની અદર તેમજ નાચગના શાખીન ગૃહસ્થોને ત્યાં પ્રચલિત છે સુરતના લોકો ગાયનના શાખીન એટલે ગાનવાનનો કે નાચિયાના નાચગનો રિવાજ સુગતની મણી ખરી યાતિઓમાં દતો નાચકાણુ ગાયન સામગ્રી ને તેનો હાવભાવ માથેનો નાચ કે મુજવો જોવો એ મહીપતરામને પમદ નહોતું તેના અભિનયમાં એ નીતિ જોના ન દતા અનીતિની ગતે લોકોને વહેતા કરવાની તથા તેને વવાગવાની રીત એ દતી એમ તે કહેતા આથી એ નીતિ વાન પુરુષે નાચકાના નાચમિજનસમાં જણુ નદિ એવી પ્રતિષ્ઠા સીધી દતી ને તે પ્રતિષ્ઠા એમણે પાળી દતી લખનો, ઉપવિતનો કે બીજો ખુદીખુદાતીનો પ્રમંથ એ એક પ્રકારનો ઉત્સવ છે એ તે કજન કરતા, પગુ એવે પ્રમંથે નાચકાનો નાચ ગખવાથી તે ઉત્તમ ઉજન વાગો ગણાય એ તે રસીનગના નદિ એવા માટે ત્યારે ત્યારે પેનાતે ઘેર એવા ઉત્સવે આવ્યા દતા ત્યારે ત્યારે તેવ સમાગમમાં તેમણે ન ચકાના નાચને જાહે પુરુષ મધર્વના તજુરા સાથેના મલનની યોજના કરી દતી નાચકાના નાચમાં પેમાનો વ્યય વચારે થતો હેમ છે, તેથી ને ગીતા દતા એમ નહોતું, પણ એ પ્રતિ એમને તિગ્રહાર દતો

હિંદુસંસારમાં કે સમાજમાં ધણો જ નિર્દય અને ધાતકી રિવાજ મૃત્યુ શય્યાએ પડેલા માંદા માણસ પ્રતિ હતો અને તે હજી પણ કેટલીક જાતિમાં પ્રચલિત છે. માંદું માણસ મરવાની અણી ઉપર હોય, તેનો જીવ ઘડી અધઘડીમાં નીકળી જશે એમ લાગે ત્યારે તે માણ ઉપર હોય તો તેને ચાદરમાં ઢાલી નીચે, ઉતારી બોથે નાખવામા આવે તો તે પછી છેલ્લા અત્યંત આવતા હોય તે વખતે તેના ઉપર ઠંડું પાણી રેડી નવડાવવામાં આવે છે. એ રિવાજ ધણો જ જંગલી અને નિર્દય છે. આ દુષ્ટ રિવાજને મહીપતરામ ચિકિત્સકતા અને કહેતા કે ખોળિયામાં જ્યાંસુધી જીવ હોય ત્યાંસુધી માણસ વહાણું લાગે, તેને માટે લાગણી થાય, પણ જ્યાં જીવ જવાની તૈયારીમા હોય તે વખતે તેને કષ્ટી જોરજીલમથી કાઢી મૂકવાની જે પદ્ધતિ હિંદુઓમા છે તે તો ખંધ થવા યોગ્ય જ છે. માફ માણસના શરીર ઉપર આ ખંધી વિધિ કરવા કરતાં મરતા માણસને પચારીમા સુખેથી મરવા દીધું હોય તો કેવું સારું કહેવાય ? મહીપતરામના પત્ની પાર્વતી-કુંવરનું મૃત્યુ થયું તે વખતે તેમના શરીર ઉપર આવી અમાનુષી વિધિ કરી તેમના જીવને કષ્ટ આપવામા આવ્યું નહોતું, પણ એમના ખોળિયામાથી જીવને સુખે જવા દીધો હતો; એનું નામ તે મનુષ્યત્વ. એવા સંસ્કારો પ્રતિ મહીપતરામને તિરસ્કાર હતો, એટલુંજ નહિ પણ તે તેને ધાતકી, કૂર, નિર્દય, જંગલી એવા વિશેષણોથી સંબોધતા. પોતાનું માણસ જીવતું હોય ત્યાંસુધી તેને પોતાનું ગણે ને તેના છેલ્લી ઘડીએ તેને લાકડા સમાન ગણીને આવી નિર્દય વિધિ તેના ઉપર કરે એને નિર્દયતા વિના ખીણું શું કહેવું ? અભણ, અણસમજી ને જંગલી માણસો જ આવા નિર્દય ને ધાતકી કૃત્ય કરે, પણ સમજી માણસોએ એ રિવાજ અટકાવવાને મથવું જોઈએ એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો.

સાહિત્યસેવા

ગુજરાતી ભાષામાં પદ્યસાહિત્ય તો પ્રાચીન સમયથી લખાતું આન્ય હવે, પરંતુ જેને ગદ્ય સાહિત્ય કહી શકાય તેવું ગદ્ય સાહિત્ય તો હતું જ નહિ એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ થતી નથી તોપણ ગજગમાફની, સદેવત સાવલિગાની, મુઝા બહો-તેરીની એવું એવું વાર્તારૂપ ગદ્યસાહિત્ય તો પ્રચલિત હતું. ઉઘમી કે નિરુઘમી, કામધધાવાળી કે કામધધા વગરની, આખો દિવસ કામ કરીને અમિત થયેલી પ્રજા આવી વાર્તાઓ રાત્રીએ સામળી પેતાનો થાક ઉતારતી હતી પરંતુ જેને વાસ્તવિક ગદ્ય સાહિત્ય કહી શકાય તેનો આરંભ તો ઓગળીસમી મહીમા જ થયો હતો. એ મહીમા જેને જેને કેળવણીનું નામ આપી શકાય તેવી કેળવણી અપાવા માઠી હતી, ને પ્રજા તેનો લાભ લેવા લાગી હતી પદ-તિસર અપાતા શિક્ષણવાળી શાળાઓ અથવા લાગી હતી, વિદ્યાનો ફેલાવો થવા માંડ્યો હતો, અંગ્રેજી ભાષાના સાહિત્યના અધ્યયનનો આરંભ થયો હતો, ને એ ભાષાના પુસ્તકોના વચનથી તેમના વિચારોનું પાત્રન થવું જવું હતું, ને તેથી લેઠીનું બધારણ બધાનું જવું હતું, ને તેને લીધે નવા નવા વિચારો હૃદયમાં રકુળના હતા. એ રકુરણને નવપથવિત બનાવવાને માટે તથા એ રીતે પ્રજાનો ઉત્કર્ષ કરવાને માટે, તેમનું અચાન દૂર કરવાને માટે, વહેમમાં ને વહેમમાં જ ફટાછ રહેલા ને તેમાં સડવા કરતા અમણુ લેઠીનો વહેમ કાઢી નાખવાને તથા તેમને સ-માર્ગે દોરવાને માટે સાધનો તૈયાર કરવાનો પ્રયાસ એભેર થવા લાગ્યો હતો. આ બધું ઉપદેશ દ્વારા કે પુસ્તકો દ્વારા બની શકે એમ સિદ્ધિન વર્તને જગ્યા

અંગ્રેજ લેઠીના આગમન પછીરેશમાં ચાલિ પ્રસારી પછી પ્રજાનું

મન કેળવણી તરફ વળ્યું. સુરત શહેરમાં એમનું આગમન પ્રથમ હતું, એટલે સુરતની પ્રજાને એમની સાથેના સદવાસને તથા સમાગમને લીધે શુદ્ધિવિકાસનો લાભ પ્રથમ થયો. અહીં કેળવણીની સરચાએ પ્રથમ સ્થપાઈ ને તેનો લાભ ઉચ્ચ વર્ગના લોકોએ લેવા માડ્યો. આથી સાહિત્યક્ષેત્રમાં અમુક અમુક નક્ષત્રો દષ્ટિગોચર થયા, ને તેમાંના તારલાઓની જ્યોતિ અમુક અમુક દિશામાં પ્રસરી. એટલું તો ખરું, કે એ જ્યોતિનો પ્રકાશ એક સરખો ન હતો. કેટલાક તારકોનો પ્રકાશ આછો ને કેટલાકનો ઘાટો હતો, પરંતુ તે આછો હોવા છતાં પણ અક્ષત છે ને ચિરંજીવ છે. એ નક્ષત્રમંડળમાં અનેક તારકો હતા; તેમાં નંદશંકર, નર્મદાશંકર ને નવલરામ એ ત્રણ નન્ના મુખ્ય હતા. તદુપરાંત મહીપતરામ, હરગોવિન્દાસ કાંઠાવાળા, કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, મોહનલાલ રણછોડદાસ, ભોમીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ વગેરે નાના મોટા તારલાઓ સાહિત્યક્ષેત્રમાં ખેતપોતાનો આછો ઘાટો પ્રકાશ પાડી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે આપણો ચરિત્રનાયક મહીપતરામ પણ એક તારો હતો. સાહિત્યક્ષેત્રમાં મહીપતરામ સારી રીતે ધુમ્મા છે. ભાષાતરખાતાના ઉપરિ અધિકારી તરીકે સરકાર તરફથી જે જે પુસ્તકો પ્રમટ થયા તેમાં ઘણા તો તેમની જ કૃતિના હતા. એ ભાષાતરો વિષે આગળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એ સિવાય બીજાં જે પુસ્તકો એમના તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા તેની સંખ્યા પણ સારી છે. એ પુસ્તકોમાં કેટલાક ચરિત્રના, કેટલાક નવલકથાના, મુસાફરીના ને આખ્યાનોના છે. એ તમામ પુસ્તકોની સમાયોચના કરવાનું આ સ્થાન નથી, તથાપિ મહીપતરામની સાહિત્યસેવા કેવા પ્રકારની હતી, એમાં એમણે પોતાના વિચારો કેવા દર્શાવ્યા છે, એમની ભાષાશૈલિ કેવી છે તે ઇત્યાદિ જ્ઞેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

મહીપતરામે ચરિત્રના પુસ્તકોમાં દુર્ગારામ ચરિત્ર, કરસનદાસ

નૂળજી ચરિત્ર ને અકબરચરિત્ર લખ્યા છે. દુર્ગારામચરિત્રના પુનઃકર્મ
 તો મહીપતરામે પોતે જ કહ્યું છે કે, એમા માફ લખાણ માત્ર વીસેક
 પાનાનું દશે. પરંતુ દુર્ગારામ મહેતાજીએ માનવસમા સને ૧૮૧૩
 માં સુરતમા સ્થાપી હતી તેમા પોતે દરેલા બાપણોનું દફતર એમણે
 રાખ્યું હતું. તે દફતરનો પ્રથમ વિભાગ મહીપતરામે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.
 દુર્ગારામ સને ૧૮૦૯ માં સુરતમા જન્મ્યા હતા. તે વડનગર
 નાગર બ્રાહ્મણ હતા; આઘ સુવાગક હતા; સંસાર નુધારાના
 ઉપદેશક હતા; એકેશ્વરવાદી હતા; હિમ્મતવાન ને નીડર પુરુષ હતા
 સંસારસુધાગનો ખુડા ધરી ચક્રે ચક્રે ને મહોન્ને મહોન્ને
 ઉપદેશ કરતા હતા. તે પુનર્વિવાદના દ્વિભાષી હતા, ને વિધવા
 ઓએને પુનર્લગ્ન કરવાને ઉપદેશ આપતા હતા. મુનિસિપા-
 લિટિ, કચરાપટ્ટી કે ચહેરમુધારામંડળ જે કહે તેની સામે
 અયોગ્ય કરને માટે બાયોડીઆ બીડતા હતા. સરકારી અમ-
 લદારોથી પણ તે બીના નહિ. તેમનાથી કંઈ અયોગ્ય થયું હોય
 તો તે રખડ પહોચના ને પોનાની દલીલથી યોગ્ય કરાવતા. જૂન
 પ્રેત જેવું કાંઈ માનના નહિ. જાદુમત્રના કદા ચત્રુ હતા ને જાદુ-
 મરોની સામે યુદ્ધ અચાવતા. એમના ધર્મના વિચારો પણ તે સમ-
 યના ધાર્મિક વિચારોથી ઉપદ્રા હતા. મહીપતંગમે એમને મદાપુરુષ
 કહ્યા છે ને એ મદાપુરુષની અનેક બાબતની પ્રવૃત્તિ પ્રતિ
 એ બાલવયમાથી જ લક્ષ રાખતા હતા. દુર્ગારામચરિત્રમા
 એ મદાપુરુષની પ્રવૃત્તિની નોંધ મહીપતરામે પ્રસિદ્ધ કરી છે. એ
 પુસ્તક વાચના અને વિચારતા તથા મહીપતંગમનો જીવનકનિદાસ
 આલેખતા એવો વિચાર આવે છે, કે એ બધી પ્રવૃત્તિઓ મહીપ-
 તંગમનું જીવન ધડરામ સાધનજૂન ચર્ચ નહિ હોય કે મહીપતરામની
 અને દુર્ગારામ મહેતાજીની પ્રવૃત્તિઓ અમુક અસી જુદી જુદી હતી,
 તથાપિ દુર્ગારામની એ બધી પ્રવૃત્તિઓ અવલોકતા તથા મહીપત-

રામની બધી પ્રવૃત્તિઓ તેની સાથે સરખાવતાં કાઢતે પણ એમ લાગે કે મહીપતરામની પ્રવૃત્તિઓનાં બીજ દુર્ગાગમની પ્રવૃત્તિઓ હતાં. એમની પ્રવૃત્તિઓનું બીજરોપણ તો દુર્ગારામથી જ થયેલું. મહીપ-તરામે પોતે એ પુસ્તકમાં પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા નથી, તથાપિ દુર્ગારામનાં પહેલી વખતનાં પત્ની મરી ગયા પછી દુર્ગારામે વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થયા ને ચકલે ચકલે જીભી એ પ્રતિ બાપણો આપવા લાગ્યા ને આખરે વિધવાને નહિ પરણતાં કુંવારી કન્યા સાથે પરણ્યા તે બાબત મહીપતરામે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે. મહીપતરામ પોતે પુનર્વિવાહના હિમાયતી હતા. પુરુષ રાંડે તો ફરીથી પરણી શકે ને સ્ત્રી રાંડે તો તે આખો જન્મારો વૈધવ્ય પાળે એ તેમને અન્યાય લાગતો હતો. દુર્ગારામે કુંવારી કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું તેથી તેણે પોતાના મતને અને નામને હીણપત લગાડી, તથા એ લગ્નથી એનાં લક્ષણ નબળાં ઠર્યાં, એવું મહીપતરામે કહ્યું છે. વિશેષમાં એમણે કહ્યું છે કે “મોટા અન્યાયને અને વિધવા વ્યભિચાર, ગર્ભપાત અને બાળ-હત્યાને બંધ પાડવાના સાચા ઉપાયનો લાખલો, જોગવાઈ મળ્યા છતાં પડે ન દેખાડયો એથી પાપી રસમનો બચાવ થયો અને બાપડી વિધવાઓનો પક્ષ દુર્ગારામે સ્વાર્થે કર્યો હતો એમ મનાયું. આ પુનર્લગ્ન પછી એ બાબતનો દુર્ગાગમનો ઉપદેશ મંદ પડી ગયો, તથાપિ વિધવા પુનર્લગ્ન સંબંધી દુર્ગારામનો અભિગ્રામ બદ-લાયો ન હતો તે હું જાણું છું. દુર્ગારામે વિધવા વેરે લગ્ન કર્યું હોત તો તેને ન્યાતજહાર રહેવું પડત ને ન્યાતજહાર રહ્યા પછી એ વિચાળ શુદ્ધિનો ઇતિહાસી નર ભરતખંડના કાંઈ મોટા આચાર્ય કે યૂરોપના લુથર જેવો ચાત ઝમ સબવે છે આ લાભ આપણા દેશે ખોયો મટે સુધારાવાળા દિલગીર છે.” મહીપતરામ પેતે સુધારા પક્ષના હતા, એટલે તે પોતે પણ દુર્ગાગમના મન િ આ નબળાઈને સીધે દિલગીર થયેલા દોષા જોઈએ.

મહીપતરામના સંસારસુધારા વિષે તથા ધર્મ સંબંધી વિચારો કેવા દતા તે ઉપરના ઉદ્દેશ્યથી આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. મહીપતરામે મહેતાજીની જીવનકથા વિસ્તારપૂર્વક લખી હોત તો આપણને એને વિષે લઘુ જાણવાનું મળત, તથાપિ દુર્ગારામની પ્રવૃત્તિનું દશતરે એમણે પ્રગટ કર્યું, એથી પણ એક પ્રકારની સેવા એમણે બજાવી છે.

મહીપતરામનું જીવન ચરિત્રનું પુસ્તક તેમના મિત્ર, સુધારકના સાથી અને નિદેશમયન કરનાર કરસનદાસ મુળજીનું છે. મહીપતરામે એ પુસ્તક સન ૧૮૭૮ માં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. ગુજરાતમાં એ સમયમાં ચરિત્રનિરુપણો નહોતાં. મહીપતરામે પ્રથમ એવાં ચરિત્રો લખવાનો આરંભ કર્યો, ને તેથી એમને ધન્યવાદ થઈ છે. મહીપતરામની બાપા લણી સારી, સરળ, ધરગણુ ને ક્રોધ ક્રોધ રચણે મર્મોળી છે. એમની આરંભની બાપાનો નમૂનો ગુજરાતરાજા પત્રમાં જોઈએ છીએ તો તે તદ્દન સારો અને કંઈક અશુદ્ધ પણ ખરો. પરંતુ એમની કલમ જેમ જેમ ખેડાતી ગઈ તેમ તેમ બાપા શુદ્ધ થતી ગઈ એવું આ ચરિત્રમાં વપરાયેલી બાપા ઉપરથી કહી શકાય છે. કરસનદાસ જાતે સુધારક અને ચરિત્ર-નિરુપક; પણ સુધારકના દિમાગથી એટલું જ નહિ, પણ સુબાઈની સુધારાની ચળવળમાં એ જાને એક સરખા બાગીદાર તથા રાસ્તગોશ્તાર અને સત્યપ્રકાશના સદ્કારી અને વળી વિદેશ મનને લીધે ન્યાતજાતની પળવણીના તથા તેના સંકટના જાને બોકતા, એટલે એમને હાથે ચરિત્રનિરુપણ લખાવું છે તે ચોખ્ખું જ થયું છે. એથી એમણે અમુક મર્યાદામાં ગંદી પ્રદાર કર્યા છે ને પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા છે તે જોવાનું આપણને સાધન મળ્યું છે. મહીપતરામ પોતે સુધારાના અનુજ્ઞાતી, સ્વભાવે ખંતીયા ને દાઝવાળા દના તથા જે જાણનાર્થ તથા જનાવોનું વર્ણન એમને કરવાનું હતું તેમાં એમનો પોતાનો અમુક અંશે ભાગ

હતો. વળી કરસનદાસની સાથે એમને મિત્રાચારીનો દાવો હતો. આથી કરીને એમને હાથે ચરિત્ર લખાયું છે તે જ યોગ્ય થયું છે. બીજો કોષ એમના જેવું ચરિત્ર લખી શકત નહિ એ સિદ્ધ વાત છે. મહીપતરામ પોતે સુધારક હતા; ને એક સમ ઉદ્દેશી સુધારકનું ચરિત્ર લખવામાં આવેશમાં આવી જઈ પોતાની કલમ રસથી ચલાવે, તેમાં શું આશ્ચર્ય ? તથાપિ આવેશની રસમરી કલમની તાલ્યમાં તણાઈ એમણે મર્યાદાનો ભંગ કર્યો નથી, તેમ જ્યાં જ્યાં પોતાના વિચારો ભિન્ન હતા, ત્યાં ત્યાં નિર્ભયપણે તે વિચારો એમણે દર્શાવ્યા છે. પુસ્તક એકંદરે પહોં સાફ થયું છે. સુધારાની ચરિત્રાત્મક કોણેકોણે ભાગ લીધો હતો, સુધારકોને માથે કેવી કેવી વિપત્તિ પડી હતી, કેવા મેળાંદુલ્લા તેમને સામગ્રી પડતા હતા, સમાજ તરફથી તેમની કેવી નિંદા થતી હતી છતાં એ રણગણમાં એ નરવીરો કેવા અડગ બિખા રહ્યા હતા તેવું તાદ્દશ ચિત્ર એ પુસ્તક આપણને આપે છે. મહીપતરામને પોતાના પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિનું અભિમાન ન હતું એવું આ ચરિત્ર નિરૂપણમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. એમણે પોતે ઇંગ્લાંડની મુસાફરી કરી હતી. કરસનદાસે પણ તે મુસાફરી કરી હતી, ને એણે ઇંગ્લાંડની મુસાફરીના વર્ણનનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. મહીપતરામે પોતે 'ઇંગ્લાંડની મુસાફરી' એ નામનું પુસ્તક કરસનદાસ રચિત પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ પહેલાં પ્રગટ કર્યું હતું તે છતાં એ પુસ્તકની સમાલોચના કરતી વખતે એમણે એવું કહ્યું છે, કે એ વિષય ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં બીજો કોષ પણ મંથ એવો નથી. આ લખાણ એની સખ્યતાનું, એના વિવેકનું તથા એના નિરભિમાનીપણાનું સુંદર દર્શાવ છે.

ગુજરાતના સમર્થ અવલોકનકાર ને ટીકાકાર તથા વિદ્વાન લેખક નવવરારમે એ પુસ્તકનું અવલોકન કર્યું છે, એટલે એ વિશે

વિશેષ કહેવાનું પ્રયોજન નથી તેમ તે કહેવાને માર્ગ પણ નથી. એણે મહીપતરામની ભાષાને રસભરી કહી છે “ એક સુધારકના આવેશની નિર્મળ અને વિવેકયુક્ત ધારા આખા પુસ્તકમાં અખંડ ચાલી જાય છે, અને પ્રસંગોપાત સામુદાયની લગાઈના લખનારનો દારૂરસ મર્યાદામાં રહીને હીક રચુજ આપે છે એમ કહ્યું છે. નફુપરાત એણે કહ્યું છે કે ચરિત્રનિરૂપકમાં શોધ, સત્યતા, વિવેક અને વર્ણનશક્તિ એ ચાર ગુણ અવશ્ય જોઈએ, એમાના ઉત્ક્રાંતિ ગુણો તો આ અચકારે ઉત્તમ રીતે પ્રગટ કર્યા છે આ પુસ્તકમાં સર્વ રથને કરસનદાસને સુવારક જ જોઈએ છીએ, પણ કરસનદાસ માણસ રૂપે દેખાતા નથી સુધારાની પાપટી હેઠે મુકી કરસનદાસ કેવા દેખાય છે તે જોવાનો અવસર જ આવેનો નથી ” આ ખામી એમણે બતાવી છે ખરી, તોપણ પુસ્તકની પ્રશંસા કરી છે, ને તે ચોગ્ય જ છે એમાં મહીપતરામે સસારસુધારા ઉપર તથા સમાજની અનાદિ કાળથી ચાલતી આવેલી રૂઢિ ઉપર વિવેચન મુજબ છે તથા તે વિષયો ઉપર પોતાના અગત અભિપ્રાય બતાવ્યા છે, પણ એ વિષય સસારસુધારાને તથા સમાજસુધારાને લગતો હોઈ તે તે વિષયોમાં તે વિશે વિવેચન ક્રવામાં આવેલું છે.

મહીપતરામનું ચરિત્રનિરૂપણનું ત્રીજું પુસ્તક અકબર ચરિત્ર છે ને તે માત્ર ઇતિહાસને લગતું જ છે, એટલે એમાં વિશેષ કહેવા જેવું નથી એમાં વપરાયેલી ભાષા સદી, સહેલી ને રસભરી છે.

એમણે સામુદાયની લગાઈએ નામનું પુસ્તક લખ્યું ને તેમાં ઉપલી બધી વસ્તુરિચતિને એક બીજા સાથે ખૂબીથી ગુથી, ને વાચકોના કાન ઉઘાડ્યા. એમણે એ સમયની સમાજમાં સામુદાય સંબંધી તથા સ્ત્રીની અવસ્થાને લગતી જાગૃતિને અસરકારક ચિતાર આપ્યો. હિંદુસસારમાં ન્યાતગત ઘણી તે જાગૃતિમાં ને તેર એ મા જોડી તેથી માત્ર ન્યાતનું દષ્ટાંત લેવાથી માત્રને જોડું લાગે.

તેથી એમણે નાગર બ્રાહ્મણ શાંતિનુજ દષ્ટાત લીધું છે પહેલા પ્રકરણમાં એમણે નાગર બ્રાહ્મણ ઓએને કેવા પ્રકારની જીવણી મળતી હતી, તથા તેમની પ્રકૃતિ તથા તેમના કામ કેવા હતા તેનું સક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું છે, તથા તેમાં સુધારો દાખલ કરવાની યુક્તિ-સર સૂચના કરી છે.

• સાસુવડુની લગાઈની નાચિકાના માતાપિતાને વામમાર્ગી કહ્યા છે, કારણ એ સમયમાં ઉચ્ચ વર્ણના કેટલાક લોકો વામમાર્ગી હતા આરબના ચાગ્ર પ્રકરણમાં સાસુ, વડુ, નણુદ, ધણી વચ્ચેનો કલેષ ને તેને અંગે ગૃહસંસારની જિભી ચતી માડી સ્થિતિ આણેદ્દુખ ને અસગંકારક ચીતરી છે, ને તે સાથે બ્રાહ્મણેની ન્યાતની સુદર જીભી પાડી છે એ પછીના પ્રકરણમાં દાસ્તરસ આલેખ્યો છે. સીમતનું વર્ણન કર્યું છે તથા નાગરોની તથા નામર બ્રાહ્મણોની ન્યાતમાં ઓએને વાધ કરવાનો આન છે તેની ખૂબ મશ્કરી કરી છે, તેમજ સીમત વખતે ગવાતાં ગીતો આપી તે વિષે પુષ્કળ ચર્ચા કરી છે

આગળ ચાલતા પાગીદારોની અને અનાવળા કે ભાટેલાની ન્યાતોની ઠેકડી કરી છે એ ન્યાતમાં દીકરીને દૂધ પીતી કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો કારણ તે મોગી થાય ને પરણવા યોગ્ય થાય ત્યારે જમાઈને મ્હો માએ વાકડો આપવો પડે તે ગરીબ માબા-પોને આપવાનો આશરો નહિ આ બળદત્યાની શ્દિ આવા કાગણોને લીધે જિભી થઈ હશે ' એ શાંતિમાં સાસુ વડુને કેવી દલકી ગણે છે, તેની ઘરમાં સ્થિતિ કેવી અનિષ્ટ છે તે બતાવ્યું છે તથા પોતાની કુમારી કન્યાને બળતી આગમાં હોમવાને એટલે કે ઉચ્ચ જગ્યા દેવાને વળગીઓ ને ભાઠેનાઓ કેવા ઉત્સુક હોય છે તેનો ટુકો પણ સચોટ હેવાત આપી ન્યાતના કુરિવાજો ઉપાડા ચાડ્યા છે

હિંદુ લોકો કેવા ધર્માંધ હોય છે ને તેમાં જે સ્ત્રીજાતિ કેવી સુસ્ત હોય છે તે બતાવવાને મથુપતિ ચોથના ઉત્સવની વિધિ તથા તેને લગતી પ્રચલિત કહાણીઓ લખી લોકોને એણે બતાવ્યા છે. એમાં લખેલા ચમત્કાર વાંચીને દયા આવ્યા વિના રહેતી નથી. “એક હુંકારે અણકવી ને બીજે હુંકારે ઇણકલી ત્રીજે હુંકારે સોળ વરસની સુંદરી” એ હુંકારો દેનાર કોઈ વૃદ્ધ ડોચી હોવી જોઈએ. એ મથુપતિ ચોથના ઉત્સવનો ચાલ વિશેષે કરીને દક્ષણી બ્રાહ્મણોમાં ને મરાઠાઓની અંદર હોય છે. ગુજરાતમાં એનો ચાલ હોતો નથી, તો પણ મુગતમાં છે ને તે વિશેષ હતો. એવું કારણ એવું જણાય છે, કે ગુજરાતનો છેક દક્ષિણનો છેડો અને મહારાષ્ટ્રનો છેક ઉત્તર છેડો સુરત, એટલે મહાગ-જરા ઉજવાનો એ ઉત્સવ સુરત સુધી આવેલો ને ત્યાજ અટકેલો; પરંતુ વડોદરામાં તે ચાલ છે તે એના રાજા મરાઠા હોવાને લીધે જ. આ મથુપતિ ચોથનો ઉત્સવ સુરતના નાગરોમાં ઉજવાતો હતો તેને માટેની કહાણીઓ મારા સાબળવામાં પણ આવેલી. એ જૂઠું સાહિત્ય મહીપતરામે બેઝું ક્યું તે કીક ક્યું છે; ખરું છે કે એ સાહિત્ય નિર્માણ છે, તથાપિ આવું સાહિત્ય એક સમયે ચાલતું હતું ને તેની પાછળ લોકો ગાડા હતા તથા તેનો પગલો અદ્વાપૂર્વક માનતા હતા તે દેખાડવાને પૂરતું છે.

આખરે માથુસના મૃત્યુ પછી ન્યાત જમાડવાના અનિષ્ટ રિવાજ તરફ મહીપતરામે ઝાટકણી કાઢી છે ને મૂલેલા પાછળ રડવા ફટવાના કુટ્ટ રિવાજ પ્રતિ પોતાનો અણગમો દેખાડી એ ફટણામાં કેટલું પોલાણ છે તે બતાવ્યું છે. ઘરના કોઈ માથુસનું મૃત્યુ થાય તો ઘરના અંગના માથુસોને દિલગીરી થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેથી નિર્ભજનપણે ચકલે ઉભા રહી છાતી ફૂટીને રોવું ને બાજુમાં લેવા એ કાર્ષી રીતે ઇષ્ટ નથી એવો મહીપતરામનો અભિપ્રાય હોય એવું એના લખાણની ધ્યાનગતથી સ્પષ્ટ થાય છે. મરણ પાછળ

ઓઝો રાગડા કાઢીને રાજવી ગાય છે તે રીતિ ઘણી દુષ્ટ ને અયોગ્ય છે બેગઝોમા કેટલાક તો વ્યવહાર જાળવવાને માટે જ આવતા હોય છે. તેમના મ્હોડા ઉપર જરા પણ ગ્લાની જણાતી નથી ઉલટું મગ્ની કુચલીઓ માહોમાહે કરતી હોય છે આવી દલકો રીતિમાં અવશ્ય સુધારો થવો જોઈએ ને તે માટે મહીપતરામને એ રિવાજનું દલકાપણું ખતાવ્યું છે.

આ પ્રકારનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો મહીપતરામનો આશય હિંદુ સંસારમાં આલતા દુષ્ટ ને નિહનીય રિવાજો બધા કરવા અથવા જેમ અને તેમ ઓછા કરવાનો હતો આવા પુસ્તકો વાચ્યાથી સમજી લોકોનું વલણ આવા કુરિવાજો બધા કરવા તરફ થાય ને તેથી સુધારાની પ્રગતિ થાય એજ મુદ્દો મહીપતરામનો આવું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં જણાય છે. એથી એમને કષ્ટક સફળતા મળી છે એવું પણ એવા રિવાજો આજના જમાનામાં બધા થયેલા જોઈ કહી શકાય છે.

મહીપતરામના બવાઈસમ્રહ નામના પુસ્તકમાં બવાઈઓના સાહિત્યનો સમ્રહ કરવામાં આવેલો જણાય છે પ્રાચીન સમયમાં બવાઈઓનો પ્રચાર થયો હતો મે પોતે પણ ગામડાઓમાં તેમજ નાના મોટા શહેરોમાં બવાઈ ગાતી જોઈ છે બવાઈમાંથી નાટક ઉભા થયા બવાઈમાં વેશ લેવાતા, ને મોટું મેદાન હોય તેમાં તે ખેલો બજવાતા. એ બવાઈ ખેલાતી આજે ઘણી ઓછી થઈ છે. બવાયાઓ નાટકોમાં નોકરો રહે છે, ને બવાઈના દલકા ને ખિખતસ પ્રવેશો હવે લગભગ ન જુદા થયા છે, એ સાર થયું છે. મોટા મોટા શહેરોમાં નાટકોને માટેની નાટકશાળા બધાયેલી હોય છે, એટલે ત્યાં નાટકો બજવાને ગ્ય ન હોય છે પરંતુ ગમડાઓમાં એવું સાધન હોતું નથી, એટલે ત્યાં એવી બવાઈઓ તથા રામલીના બજવાતી હેય છે તોપણ જેમ જેમ સમાજમાં સુધારો થતો જશે

તેમ તેમ એ હલકા પ્રકારની જવાબજો પેલાતી બધ થશે એમ માની શકાય. તેથી એ પ્રકારના સાહિત્યનો સંગ્રહ મહીપતરામે કર્યો છે તે જૂનું પ્રચલિત સાહિત્ય હુમ્મ ન થાય ને તે જળવાઈ રહે તેવા ઉદ્દેશથી કહ્યું હશે એમ આપણે કહી શકીએ, કારણ એ વિના જવાબસંગ્રહ જેવું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાને મહીપતરામ દોરાયા શા માટે ? એથી ગુજરાતી વાર્ધક્યમા કેવી કેવી 'જાતવું' સાહિત્ય હતું ને તેનો પ્રચાર તથા ઉપયોગ કયે કયે વખતે થતો હતો તે અવલોકવાનું આપણને સાધન પ્રાપ્ત થયું છે. મહીપતરામે આ સંગ્રહ એકઠો કરી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી છે એમ કહું તો એથી મહીપતરામને અન્યાય થતો નથી.

મહીપતરામનું શાળોપયોગી તેમજ લોકોપયોગી પુસ્તક વનરાજ આવડો છે. તે ઐતિહાસિક નવલકથા છે. નવલકથા કોને કહેવી તથા તેના કયા લક્ષણો હોય છે તે આ નવલકથા પરલે જોવું આવશ્યક જણાય છે. સામાન્ય રીતે નવલકથાના મુખ્ય છ લક્ષણો મળવામા આવે છે ને તે વસ્તુ, પાત્રો, સ્વદ, સ્થળ, સમય ને વાતાવરણ, શૈલી અને મનુષ્યજીવનનું દર્શનિંદુ છે એ છએ અમે આ નવલકથામા થોડે ધણે અંશે ગોચર થાય છે, માટે એને નવલકથા એવું નામ આપી શકાય. એનો મુખ્ય આધાર ઇતિહાસ ઉપર છે, તેથી તે ઐતિહાસિક નવલકથા છે. આ પ્રમાણે વસ્તુ ઐતિહાસિક ગણીને તેમા સમય ને સંજોગ પ્રમાણે દર્શિત થયાઓ ઉમેરી તેને શૈલીગારી છે. જ્યાં વર્ણન કરવા બેઠા છે ત્યાં વર્ણનની તાજુમાં તે તણાયા છે ખરા, તથાપિ વસ્તુ પ્રતિ દર્શિ ગણી તેમણે સુંદર વર્ણન કર્યું છે. યુદ્ધનું વર્ણન કરતા એમણે વીરસ આત્મેષ્યો છે. આ પુસ્તકનો ધણો ખર્ચ બામ વીરસવાળોજ છે, તોપણ તેમા સ્વદેશાભિમાનની ગાખી આપણને સ્થળે સ્થળે થાય છે. આવી ઐતિહાસિક નવલકથામા પણ મહીપતરામે લીધેલો મુદારાને

હુંડે! ઠેકાણે ઠેકાણે ઉડતો જોવામા આવે છે. એક ઉપર બીજી
 સ્ત્રી કરવાના, રડવા કૂટવાના, ફટાણું મારવાના, ને હોળીના રિવાજો-
 તે વખતે પ્રચલિત હતા તે ઉપર મહીપતરામે પોતાની કટાર એવી
 સચોટ મથાવી છે ને તે પ્રતિ એવા ધિક્કારથી પોતાના વિચાર
 દર્શાવ્યા છે કે તે વાંચતા જ આપણી હિંદુ સમાજમા આવા દુષ્ટ,
 નિંદ્ય ને ધિક્કારને પાત્ર કુરિવાળો એકદમ બંધ થવા યોગ્ય છે
 એવું વાચકના દિલમાં આવ્યા વિના રહે નહિ. સુરપાળ ને સુરપા-
 ળની સ્ત્રી એ બે પાત્રોની હિમ્મત ખરેખર પ્રશંસનીય છે. મહીપ-
 તરામે એ વખતનું જે વર્ણન કર્યું છે તે આજની રાજપૂત સ્ત્રીઓને
 તથા રાજ્યના કાર્મભારીઓને દષ્ટાત લેવાને માટે જ લખ્યું ન
 હોય એવું લાગે છે. સુરપાળે મીરના કામળનો જે ઉત્તર આપ્યો
 છે તે ખરા રાજપુતને દષ્ટાત યોગ્ય છે. એમા લાચીઆઓ પ્રતિ
 ધિક્કાર ગોચર થાય છે. વીમળા સત્રુઓના પંજમા સપડાઈ તે
 વખતે તેણે પોતાનું પાતિવ્રત કેવી મુંઢર રીતે પાળ્યું તેનું સુંદર
 વર્ણન મહીપતરામે કર્યું છે. વનરાજે વાણીઆના મુખમા દેડકું
 મૂક્યું એ પ્રસંગ નવલકથાના અંગનો નથી, તથાપિ વાર્તાનો રસ
 આણુ વહેતો રહેવાને માટે મહીપતરામે એ ફકરો હાસ્ય રસવાળો
 મૂક્યો છે.

વિદેશગમનના હિમાયતી મહીપતરામ સમુદ્રગમનની બાબત
 આ પુસ્તકમા લાવવા ચૂક્યા નથી. એણે વિદેશગમનનો નિષ્ક્રિય
 વનરાજ પાસે શાસ્ત્રીઓની સલા બોલાવરાવી તેનાથી કરાવ્યો છે.
 એમાં શાસ્ત્રીઓ બણેલા નહિ, પરંતુ બાપદાદાથી શાસ્ત્રીપદ ઉતરી
 આવેલું તેથી જ શાસ્ત્રી કહેવાતા. શાસ્ત્રીઓની સભામા હાજરી
 વગેરે બાબત ઠીક ગમ્મત સાથે તેમની મસ્કરી કરી છે. સંસ્કૃતનો
 વાર્તાલાપ તેમની વચ્ચે કરાવ્યો છે. એમા શુદ્ધશુદ્ધ સંસ્કૃત વાક્યો
 વાપરી બ્રાહ્મણોનો માત્ર મિથ્યાકંબર તથા તેમનું ખોટું પાડિત્વ

બનાવ્યું છે, ને તેમનું અજ્ઞાન ઉધાડું પાડ્યું છે. ત્યાં ત્યાં શાસ્ત્રીઓની સભા મળે ત્યાં ત્યાં શોરમકોર ને સામસામા વાદવાદ ને અતે કોઇ પણ બાબત ઉપર નિર્ણય ઉપર આવ્યા વિના ધર પલાયન. મારામારી ન થાય તો જ નથીજદાર, બાકી ગાલિપ્રદાન વગેરે તો હોય જ. આ બધું પોતાના અનુભવથી કે સાબળ્યા ઉપરથી મહીપતરામે વર્ણવ્યું છે. આખરે સમુદ્રગમન કરવાનો શાસ્ત્રમા આધાર છે, એમ કહી મદાપડિતો પામે શાસ્ત્રાર્થ લખાવ્યો છે.

ગુજરાતની સીંચે સ્વવાર માજ દૂવે કે નદીએ પાણી ભગવા જાય ત્યારે પોતપોતાની બેનપણીએ સાથે પોતપોતાના મુખપુખની વાતો કરે તથા ગામની કુચલી કરે. બાળવખના માઠા પરિણામ કેવા અનિષ્ટ આવે છે તે બાબત મહીપતરામે બોધના વચનો વાચકે, ને સંજગાવ્યા છે ને મંસારમુધારાની તીવ્ર પ્રચ્છાવાળા મહીપતરામે સમાજમા સુધારો કરી બાળવખ અટકાવવાનો હુદય પૂર્વક આગ્રહ કર્યો છે. ' હેમા નિશાળમા મહેતાશ્યોની સોદીએ ખાશે, રસ્તામા લગોદીઆ બેડે રમશે, ને ઘેર આવી મેડીએ જઈ પોતાના બાળકને ખોળે લઇ રમાડશે કે બાઇમંધના કે માબેનના શીખવ્યાથી અણસમજો મૂર્ખ માદી બાવડીને મારશે ' કહી તે સમયના સંસારનું તથા સમાજની રૂઢિનું સુંદર ચિત્ર દોહ્યું છે. તદુ-ઉપરાત દુષ્ટ જમાઇની તથા જુડા વહેવાઇની વાર્તા પણ એમણે ઠીક ભેડી કાઢી સંસારની અવનવી રીતિ દર્શાવી છે.

આ ઉપરાત બૂત, પ્રેત, ડાકણ, સાકણ, ચૂડેસ વગેરેની ભૂતાવળ સંજધી વહેમો વિષે પણ મહીપતરામે એ પુસ્તકમા ચેતના કરી છે જંગલી અને અજાણ લોકોમા એ બાબતનો વહેમ હુદયમા સજડ બેડેલો હોય છે તેનો લાભ રૂપસુંદરીને નિર્ભય રથાને પહોચાડવાને માટે જ કર્યો છે, પરંતુ નાના બાલકોના મન ઉપર એવી વાર્તા વાંચ્યાથી અતર નહિ થાય ? જે વસ્તુ કરણ્યધેણમાં આપવામા

આવેલી અને બાબરા ભૂતની જે વાત અયોગ્ય જણાએલી તેજ વસ્તુ બીજે રૂપે પોતે શા માટે પોતાના પુસ્તકમાં દાખલ કરી એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક ઊઠે છે.

છેવટે નાગરો જેવી ઉચ્ચ વર્ણુમાં તેમજ હલકી વર્ણુમાં લગ્ન પ્રસંગે ગવાતા ગીતોનો સંગ્રહ કરી એ નિર્લજ્જ ચાલ બધે થવાને મરજી બતાવી છે. જૂના સમયમાં લગ્ન પ્રસંગે કેવા અર્થહીન ગીતો ગવાતાં હતા તેનો સંગ્રહ કર્યાથી ભવિષ્યના જમાનાના ભોકાને, જૂના સમયમાં કેવાં ગીતો ગવાતા હતા તે માલુમ પડે એ આશયથી એ સંગ્રહ થયો હોય તો પ્રાચીન સાહિત્યસંગ્રહ એકત્રિત કરવાને માટે મહીપતરામને ધન્યવાદ થટે છે. આ પ્રમાણે થયાથી મૃત્યુપ્રાય થતું પ્રાચીન સાહિત્ય જીવતું રહેશે. પરંતુ મહીપતરામનો આશય બીજો, જ જણાય છે. સમાજને તથા સંસારને આવા દૃષ્ટાંતો આપી સુધારવાનો જ તેનો પ્રયાસ મુખ્ય છે.

મહીપતરામને પોતાના દેશને માટે તીવ્ર લાગણી હતી, સ્વદેશનું અભિમાન હતું તથા પોતાની માતૃભૂમિ ગુજરાતનો વિજય થાય એવી તીવ્ર ઈચ્છા હતી, ને તે એના અંધાવલોકન ઉપરથી સહેજ સમજી શકાય છે. વનરાજ ચાવડાની ભાષા સાદી ને સરળ તથા રસિક છે. એટલું અત્રે કહેવું યોગ્ય જણાય છે, કે વનરાજ ચાવડાની ભાષા એમના રચિત અન્ય પુસ્તકોની ભાષા કરતા સંસ્કારી અને ઉચ્ચ છે. એ પુસ્તક એકંદરે સારું લખાયેલું છે ને તે વાચવા તથા મનન કરવા યોગ્ય છે તથાપિ જોને નવલકથાનામ આપી શકાય એવી એ સમયમાં લખાયેલી નવલકથાઓ બે જ હતી; એક વનરાજ ચાવડો ને બીજો કરણુચેલો. એ બે નવલકથાની સરખામણી કરી જોતા અલખત એટલું કહેવું પડશે કે કરણુચેલાની ભાષા, તેમાતું સુંદર ને આગેહજી વર્ણન, તેની વસ્તુવદના, તેમાનો રસ તથા તેમાના અલંકારો વગેરે સર્વ વનરાજ ચાવડાના કરતાં

એક છે. એથી જ આ નવલકથાને લોકો તેનાથી ઉતરતી ગણે છે. બુદ્ધિ અને વસ્તુ ઘટાવવાની તથા તેને શ્વેતુગારવાની શક્તિ સર્વમાં એક સરખી હોતી નથી.

સધરાજેસંગ અથવા સિદ્ધરાજ જ્યસિંહની ઐતિહાસિક વાર્તા મહીપતરામનું બીજું પુસ્તક છે. એ પુસ્તક વીરરસ પ્રધાન છે. એમાં સિદ્ધરાજની કારકીર્દિ, તેણે લડેલા યુદ્ધ, ને મેળવેલા વિજય વગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ વાર્તાનો મુખ્ય આધાર રાસમાળાનો છે, તેમાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કલ્પિત વાનો ઉમેરી વાર્તા રસ પડે એવી રીતે લખી કાઢી છે. એ ઉપગત પ્રબંધ ચતુર્વિંશતિમાંથી તેમજ કીર્તિકૌમુદી કાવ્યમાંથી, વસ્તુપાલ ચરિત્રમાંથી, કુમારપળ ગદ્ય ઉપરથી પણ એમને કેટલોક પ્રાચીન ઐતિહાસિક ભાગ મળ્યા આવ્યો છે, તેનો પણ એમણે ઉપયોગ કર્યો છે. મહીપતરામને કદાબુઝિયા કહેવાનો રોજી લાગે છે. વનગજ આવડાના પુસ્તકમાં પણ એમણે અદ્ભુત કદાણી ચોજી છે, તેમ આ પુસ્તકમાં પણ કુકડાની કદાણીનો પ્રયોગ કર્યો છે. જસમા બોડણની સુપ્રસિદ્ધ વાત એમાં ઉમેરી વાર્તાના રસમાં ઉમેરે કર્યો છે. રુદ્રમહાલયનો પુનરુદ્ધાર ક્યારે કરવામાં આવ્યો તેની પ્રાચીન ઉઠિન ઉમેરી એમણે સાહિત્યની સેવા કરી છે. એક કાવ્ય આવું છે;—

છપચ છંદ.

થરસે ચૌદ ચુવાલ (૧૪૪૪) સોલસે (૧૬૦૦) થંબ નિરંતર
પુતલી સહસ્ર અઠાર (૧૮૦૦૦), જડિત માણિક્ય મનોહર:
તીસ સહસ્ર (૩૦૦૦) ખ્વજદંડ, છપ્પનલખ જસે (૫૬૦૦૨૦૦) ગજદુરી
સત્તરસે એકવીસ (૧૭૨૧ , કનક કલસો તે પૂરી.
સવાલક્ષ (૧૨૫૦૦૦) જલ્લી જડિત, બોહોતરસે (૭૨૦૦) બારી બડી
રુદ્રમહાલય ઉપરે ચૌદ કરોડ (૧૪૦૦૦૦૦૦૦) મોહર કાનદ ચડી.

એને જ લગતું જીનું કાવ્ય મનહર હંદુ છે:—

ચૌદસેં સુવાલો થર થંભ સત સોળ જામે,

પુતલી અદાર સદસ માણિક્ય મોતી જડી.

તીસહિ હજાર જરી ઉડત પતાકે ખજ,

હેમકે કલશ સેહે સત્તર એકી સડી

છપન લખ ઘોડે ગજ હકીક તાર બની

જલી લખ તવા બારી બોહોતેર સેં બડી હે

સિદ્ધરાજ જયસિંહ રુદ્રમહાલય પર

ચૌદ કોડ મોહોર ખર્ચ કાગદપે ચડી હે.

(૧)

મોહોર તણે માપો કહે સોળ રૂપેયે એક.

મહીપતરામનું ગદ્યલખ્યાણુ તો પાશુ છે, ને તેમાણુ કેટલુંક તો આપણે જોયું, પરંતુ તેનું પદ્યલખ્યાણુ જોવાનો પ્રસંગ આપણને આ પુસ્તકમા મળે છે. એમા કેટલીક કવિતાઓ પ્રસંગાનુસાર રચા-એલી જોવામા આવે છે. પ્રાર્થનાસમાજના ચુસ્ત હિમાયતીએ આરતી માધ છે, તથા બીજા હૃદયસ્તોત્રોની અંદર કાવ્યો રચ્યા છે, અને સંકટ દૂર થવાને માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી છે. કવિના સંબંધી મહીપતરામે ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે. એમણે કહ્યું છે કે “ કવિતા જોડવાનો મદાવરો કરવાનો વખત મને મળતો નથી. વળી જીવાનીમા કવિતા રચવાનો હંદ હાનિકારક છે. પિગળના નિયમ ગોખી તે પ્રમાણે જેવી તેવી પોતાની નવી કે બીજાનીમા થોડા ઘણા શબ્દોનો ફેરફાર કરી બનાવી શકાય, પણ તેમા સ્પર્શ હોતો નથી. તેમા અસલની ખૂબી હોતી નથી. તેની જોડે કવિતા જોડવામા મન લાગ્યાથી શ્રીમં કર્તવ્ય કરવા ગમતા નથી, મનમા ગર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, અને વિદ્યાભ્યાસ અને ઉદ્યમ કરવાનો જે વખત તે નકામા ટાયલા લખવામા મિથ્યા જાય છે કવિના રચવાને વિશેષ શુદ્ધિનો ખપ છે ને તે કોઈક માણસમા હોય છે. એ વિશેષ શક્તિની જોડે, અન-

લોકન શક્તિ, વિદ્યભ્યાસ, અને વિધવિધ વિષયોમા પુષ્કળ અનુભવ હોય નેઓજ ઉત્તમ કવિતા રચી શકે છે. સ્વભાવિક ઉમરે કરીને મદ્યશુદ્ધિવાન કવિઓ કવિતા રચે છે નેજ વખખાય છે ને અમર રહે છે.” મહીપતરામ યુવાનીમા મુંબાઈ રહેતા હતા તે વખતે એમણે નવરાશના વખતમા કાવ્ય રચવાનો પ્રયાસ તો કરેલો, પરંતુ એ પ્રસાદી જ-મસિદ્દ નહિ હોવાથી એ દિશા તેમણે છોડી દીધેલી લગે છે ને ગદ્ય પ્રતિ પોતાનો સનત પ્રયાસ કરેલો જણાય છે. પાર્વતીકુંવર આખ્યાનમા મહીપતરામે અષ્ટ જાહેર કયુ છે કે “અંધ ગ્યવામા અને તેની (પોતાની સ્ત્રીની) તરફની મદદ હતી. ધણીક સાંસાગિક વાતો, કહેવતો, ગીતો વગેરેનું જ્ઞાન મે તેનાથી મેળવી મારા પુસ્તકોમા દાખલ કયુ. સમાજ ખાતે સમાજને અનુસરતા ગરબા અને દેશીઓ જોઈએ એવું એકવાર અમારા મનમા આવ્યું. દમારામના ગરબા અને પ્રેમાનંદની દેશીઓ વાચી તે ધાટના ગરબા અને દેશીઓ રચવાનો અમે વિચાર કર્યો. હું જોકે ને તે દાળમા ખેસાડે. જ્યાં જગમર ન જણાય ત્યાં સુધારીએ; એમ સ્ત્રી સુબોધના ચાર અંકની ગરબીઓ અને બોધવચન જન્યા. અમારામા કવિતા રચનાની શક્તિ ન હોવાથી મરસ કવિતા ન જ બની શકે. પણ તેથી અમે દિગ્મત દાર્યા નહિ. કાષ્ઠ ઉપયોગમા આવી તો દીક ને ન આવી તો અમારા જ્ઞાનમા વધારો થશે તથા અમારો કાળ ઉત્તમ રીતે રોકાઈ નિર્દોષ આનંદ પામીશું.” મહીપતરામના આ સત્યકથનથી એમના પ્રતિ આપણને ભાવ થાય છે. એમની કવિતા ઉત્તમ તો નહિ, પરંતુ બોધ આપવાના જ આશયથી લખાયેલી હોવાથી એમનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો છે.

મહીપતરામના પદ્યસાહિત્યમા થોડીએક ગરબીઓ તથા ‘બોધવચન’ નામનું પુસ્તક છે. આ બોધવચનના પુસ્તકમા લોકોને બોધ જ આપવાનો પ્રયાસ થયેલો છે. કવિતા એટલી બધી ઉંચા પ્રકા-

રતી નથી, તોપણ સસારી જનોને જે મોઢ આપવામા આવ્યો છે તથા નિવૃત્તિ ને પ્રવૃત્તિ સમધી જે વિચાર દર્શાવ્યા છે તે મનનીય છે એમા જે ગગ, હાળ આપવામા આવ્યા છે તે પ્રાચીનકાળમા પ્રેમાનદાદિ કવિઓ ચાપરતા હતા તે જ છે એમા મહીપતરામ બહુધા પ્રેમાનદ કેનિના કાવ્યોને જ અનુસર્યા છે મહીપતરામને તથા એમના ધર્મપત્નીને ઓખાદરણુનો અભ્યાસ સારો હશે એમ આ પુસ્તકમા આપવામા આવેલા રાગદાળયી કહી શકાય છે ખરૂ કહીએ તો એ પુસ્તક એ દ પતિના પ્રયાસનું ફળ છે એમા જનેનો દિસ્સો છે

મહીપતરામે આરમ્ભમા તો પ્રાચીન કવિઓની માદક સ્તુતિ ગાઇ છે, તથાપિ એમણે ગણુપતિ, સરસ્વતી વગેરે દેવદેવીઓને આરાધ્યા નથી, પરંતુ એકેશ્વરવાદીએ માત્ર પ્રભુપ્રાર્થના જ કરી છે, ને કાવ્ય રચવાને માટે બુદ્ધિ પ્રેરવા તથા એમના આ પ્રયાસમા સહાય થવા વિરુદ્ધ કરી છે એમણે ગગ રામકળીમા મ યુ છે કે,

વિશ્વનાથ વદન કરે, આરાધુ અવિનાશ,
કરજોડીને યાચના કરે, માયુ સાહે પિતાની પાસ

ચાલ- વિશ્વાધારને શરણે જાઉ, હો જગતનિયતા નાથ,
મતિ સારી પ્રેરો પ્રભુજી, દીનદાસનો સાહો હાથ
કોટિ જ્ઞાતાડો કર્યા જેણે, જેનો પાર ન જાણે પ્રાણી,
મહિમા તેનો કેષ પેરે ગાઉ, જેને વર્ણી ન શકે વાણી
કૃતિ જેની કો શકે ન કળી જેની શકિત છે અગાધ,
અજરામર અનાદિ દેવ, એક શુદ્ધ છે અખાધ,
રવિશશી આકાશે શોભે, મહમડળ બહુ તારા
પ્રતાપ તારો બોધે સર્વે, છે અગમ્ય તારા ધારા
જગદુદ્ધાર ને જુગતાત, નમુ સાષ્ટાંગે ભજવાન,
નમ્ર વચને નખીને બોલુ, કરો સાહે જ નાદાન
ભક્તિ મુક્તિ દાતા વિષ્ણુ, ભક્તવત્સલ પૂર્ણાનંદ,

પામર પ્રાણી સ્તુતિ શું કરું, છઉં અગ્નિ મતિમંદ.
 નરક નિવારણ ઉપાસું તેને, નમું નિર્મળ સત્ય નામ,
 પાવન થાવા પ્રણમું પ્રીતે, જાણી પરમાર્યવું કામ,
 અકળ મહાબળ દયાસિંધુ, સદાચિદાનંદ બ્રહ્મ;
 શુદ્ધ મને સેવું તેને, દેહમા રહેશે જ્યાસુધી દમ.
 પ્રીતે વિનતી કરું પિતા, માગુ કૃપા તારી પાસ,
 બોધવચન જોઈું જુગતે, પામું પ્રેમ તારો એ આશ.
 દ્વિનાનાથ દયા કરીને, મુજ શ્રમ કરો સફલ
 પ્રેરો બુદ્ધિ તો મ'થ રમ્યું, વાણી કરો સ્વામી અપલ.

મુક્તિની પ્રજાવાળા જીવગમ મનસાપુરીમા ગુરુ આવે છે તેને મુક્તિના સાધન અતલાવવાને પૂછે છે. ગુરુ શુદ્ધ મનથી પ્રશ્નની ભક્તિ કરવાથી મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે. તે પછી જીવરામ પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ ને સમવૃત્તિ એવી ત્રણ બીને પગલે છે. પ્રવૃત્તિથી એને પરિવાર થાય છે ને તે લોભ, મોહ, મત્સર, કામ ને ક્રોધ છે. આખરે

અંગે અંગે દુર્ગુણ ભરિયા, ધર્મ સાચા નહિં સાબરિયા;
 ઉણો એક રહ્યો નહિ દોષ, થયો વહેમ અધર્મનો કોષ.
 બનિયો માખી પુરો અતે, એવે દીઠો મને એક સતે,

સંતના ઉપદેશથી

વાગી સધળી વેદના, સુણી સંતની વાણી રે;
 પ્રવૃત્તિને મે પારખી, વાત સાચી જ્યારે જાણી રે

જીવરામનો રાગ પ્રવૃત્તિ ઉપરથી ઉતરેલો જાણીને નિવૃત્તિ એની પાસે જઈ ભયવા ધારણ કરવાની ભલામણ કરે છે. તે કહે છે કે,

માયું મુછ ને દાદી બોડાવી, યાઓ વેરાગી મુજ સાથ.
ભગવા પહેરો કે બિજુત ચોળો, વાળો લંગોટી મુજપતિ.
દિક્ષા લો જઈ સાધુ પાસે, પામો બ્રહ્માનંદ થઈ જતી.

નિવૃત્તિ જીવરામને બોધે છે, કે સંસાર દુઃખથી ભરેલો છે.
એમા કોઈ સુખ માનવું હોય તો તે સુખ ક્ષણિક છે. તે ચાર
દિવસનું ચાશરણું જ છે. પછવાડે અંધારી રાત હોય છે. માટે મુક્તિની
ધૃત્તિવાળાએ સંસારનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે.

મહીપતરામ નિવૃત્તિ પાસે કહેવડાવે છે કે,

ન્યાયી ગયા અન્યાયી ગયા, ગયા જીવમી જલમ જોર,
યવનફી મુગલ ગયા, ગયા લુચ્ચા શાહ ને ચોર.
ઋષિ ગયા ને મુનિ ગયા, ગયા મંથના કરનારા,
ગુણી દુર્ગુણી સર્વે ગયા, ગયા સારા ને નહારા.
અંગે બળિયા ને ધણું બળિયા, ગયા મૂર્ખને અગાન,
મુજ દીનની શીખમાનો, હવે આવ્યું છે તમને જ્ઞાન.

જીવરામના મનની મુંઝવણમા મહીપતરામ સમવૃત્તિને આમળ
કરે છે ને તેની પાસે કહેવડાવે છે કે,

સન્યાસી થયે સ્વર્ગ ન મળે, ન મળે પ્રભુનો પ્રેમ,
નથી મુક્તિ જોગી થવામા, નથી દેવની ધૃત્તિ એમ.
સદગુણી જન સાધુ કહેવાય, કરે ઉદ્ધમ રહી સંસાર,
મનુષ્યે ધર્મ દીધા હરિએ, વર્તી સંધર્મે પાડવા પાર.

પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ ને સમવૃત્તિ એ ત્રણ નારીઓનો જુદી જુદી
શીખામણોથી જીવરામ મુઝાવા લાગ્યાથી સાધુજન પ્રવેશે છે ને તે
એવો બોધ આપે છે કે,

રાણા જીવાજી અધિપતિ, ચડો વાહન કરવા ગતિ,
જાણો પગને પેદા ઠામ, ઠાકું રથની સમાન.

મોટા થોડા મનોભાવ, જોડી પ્રવાસ જાઓ ગવ,
 પાચ ઇંદ્રિ બોમિયા કીજે, મારગ દાખવા જોડે લીજે.
 કરો સારથી વિવેક રામ, રથ દાકે કરી દરામ.
 સજો દરિભક્તિ દયિયાર, સાથે લેજો મમવૃત્તિ નાર.
 દિ'ડે નિવૃત્તિ પુકે નાર, નવ કરશો તેને દાર.
 વિવેક લેશે તેને સાર, છે સત્યનો લેનાર.
 કરો પ્રવૃત્તિને દેદ, વચે વદન એમ વેદ.
 જાણો મુખ્ય મોક્ષ ધામ, મહાભક્તિ વડે પામેરો
 મના સફળ સસારને, કરો સુનીતિના કામે રે.

આવા જ્ઞાનના મંથમા મહીપતરામે બોળનની સામગ્રીની
 પણ વ્યવસ્થા કરી છે.

વડા પાપક સાક સ્વાદુ, મેલ્યા જીરું મીઠું મરી આદુ.
 કેળા કેરીએ દીધી રાઇ, બાતમાતની વાની છે તાઢી.
 ભાજી બજ્યા ગાઈતા મેવ, મેલ્યા આદોગવા બૂદેવ.
 ભોંડા, કારેલા ચોળાતીંગ, ચણા ચોળા વધારેલા દોંગ.
 દુધી સુરણ ચણાદાળ, મૂક્યા વાલ વદાણા રસાળ.
 દીલી દાળ રમડને કદી, નાખી સ્વાદિષ્ટ માહે વદી,
 દહીં દૂધ ને શીરો પુરી, મેલી મવાઇ ધણી મધુરી.
 ખાત્રાં જાણે મી સુરમા ઠારી, પાસે મૂકી વળી ઘીની વદાડી,
 પેંડા બાસુને ને જરૂરી, ઘણી મીઠાઇ મુનીને અપી,

મહીપતરામ આગળ આજ્ઞતાં કહે છે કે,

ખતે કરું મનેનિગ્રહ, ધર્માચરણે ચાલી રે
 ભાવે બળું બગવાનને, દુરાચારને બાળી રે.

આ બોધવચન અધૂરું લખાયેલું છે, કારણ એમણીસમું
 કાણું પૂરું ચણેલું નથી. આ કારણથી તે અધૂરું રહ્યું હશે તે કહી

શકાતુ નથી. તોપણ જેટલું પ્રસિદ્ધ થયું છે તેટલા ઉપરથી આપણે મહીપતરામ વિશે જેટલું કહી શકીએ કે એમણે પ્રજાને જ્ઞાનનો બોધ દેશો તો આપીને કર્યો છે, કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ, મત્સર, અહ કાર વગેરે ધૂરિપુત્રી મનુષ્ય માયાજાળમાં ફસાઈ કુકર્મ કરે છે તેમ થી તેને ગચાવવાને એનો આ પ્રયાસ છે એ બોધ વચ્ચે પૂરે લખાયેલું હોત તો મહીપતરામનો આશય શો હતો તે પૂરેપૂરો સમજાત, તથાપિ જેટલું લખાયું છે તેટલા ઉપરથી મહી પતરામની વૃત્તિ કેવી હતી તે સદૃશ સમજી શકાય એમ છે મહી-પતરામ આખરે

સ સાગ્રમા બે ફૂવા છે મોટા, તેના સુખ દુખ જાણે નામ,
પડે છે નિશ્ચે સર્વે તેમા, નથી બચી જવાનો ઠામ
૦ નાની બકતો જાણે છે એવું, હરિ ઇચ્છાએ થાયે છે સર્વ,
વૃત્તિ સમાન રાખીને સદા, પાગે સદર્મ અહી ગર્વ
પ્રવૃત્તિને, પારખી પકડો, મળે કારાગૃહમાં પુરી,
પહોરો મુકે નિવૃત્તિનો, ચોકી રાખે નહિ અધુરી
સમવૃત્તિએ સદા બાંધીને, હાંડિ ઉપાસો શુદ્ધ મને,

ગાંધી બોધવચન અપૂર્ણ મૂકે છે

મહીપતરામનું મુસાફરીના વર્ણનનું પુસ્તક “ઇંગ્લાન્ડની મુસાફરીનું વર્ણન” એ નામનું છે. એ ઇંગ્લાન્ડ ગયા તે વખતે એમની મુમા શ્રી હરમિયાન એમના જોવામાં જે જે નવીન જાણતો આવી તથા જેના જેનાથી એ સાનદાચર્ય જામ્યા તે તે જાણતોજ એમા સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમણે તારીખવાર નોંધ કરેલી ને તે નોંધ આખરે પુસ્તક રૂપે સને ૧૮૭૪ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી સવત ૧૮૧૬ ના ચૈત્ર શુદ્ધિ ૫ ને મંગળવાર તા ૨૭ મી માચ સન ૧૮૬૦ ની રાત્રીના સાડાનવ વાગે એમના વદાણનું લગર ઉપડ્યું

ત્યારથી સને ૧૮૬૧ના અપ્રિલ માસની ૧૩ મી તારીખે તે ધુબાઈ પાછા ઈત્યાં ત્યાં સુધીનો પોતાની મુસાફરીનો ઇતેખાજ એમની સરસ, આકર્ષક ને સાદી શૈલીમા એમણે અજ સમક્ષ રજુ કર્યો છે. મહીપતરામને સમુદ્ર શું ને સમુદ્રની મુસાફરી શું એનો ખ્યાલ પ્રથમ જ આપ્યો. એથી એમના ચમુ ઉપડયા. એ પોને કહે છે કે “ ચોતરફ મદાસાગરનો જહોળો ફેલાયો પહેરો જ તે દિવસે મારા જોવામા આપ્યો. રત્નાગર હર્ષમા થોડો થોડો ઉછળા ઉછળા ધીમા ધીમા ફુફાડા મારતો હતો, અને વદાણો વરાળાઓ થોડો ખુખારી ગ્યો હતો. ચોમેર જળ દેખાતુ હતુ. ઉપર આજ ને નીચે પાણી સિગય બીજુ કાંઈ નજરે પડતુ ન હતુ ” આવા દૃશ્યો જોઈ આખત જનોથી થોડા સમયને માટે પણ વિખુટા પડવાને લીધે તેમના વિયોગને લીધે હૃદયમા ચતી લાગણીને વિસારે પાડતા હતા.

મહીપતરામને વેશાખ શુદ્ધિ ૬ ને રવિવાર તા. ૨૬ મી અગ્રેશની સવારે ઇચ્છાડનો કિનારો દેખાયો જે વખતે એમણે ઇચ્છાડના કિનારા ઉપર પગ મૂક્યો તે વખતે એમને એટલો બધો હર્ષ થયો હતો કે તેનુ વચારિયત વર્ણન થઈ શકે નહિ. એ તે સ્વપ્ન કે સાચુ ? જે વગ્ન સ્વપ્નમા પણ બનવી મુશ્કેલ તે ખરેખરી બની તેથી દર્પ થાય એમા તો કાંઈ આશ્ચર્ય નથી જ મહીપતરામના સખધમા એ સ્વપ્ન નહોતુ પણ સાચુ જ હતુ હૃડનમા જોવા સમક્ષ ચીજો, ધરતુ રાત્રરચીતુ, તેની બાધણી, સમકરવાનો વગેરે જોઈ એમની ઉધ ઉડી ગઈ ને એમને બગૃતિ આવી બધુ નવુ નવુ જોઈ એ આશ્ચર્યચકિત થયા

ઇચ્છાડ ગ્રવાઈ મહીપતગમને ઇચ્છાડની રાજનીતિનો અનુભવ મળ્યા ગાળના અખતિવાર ત્રિપે માદિતી મળી અમીરોની સભા, મુનિસિપાલ ખાતુ, વગેરે જુદા જુદા રાજ્યના ખાનાઓના કર્તાવ્યો

શાં ને કેવા છે તે જાણ્યું. એમને તો ઇંગ્લાન્ડની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અપાતા શિક્ષણનો અનુભવ લેવાનો હતો, પણ તે અનુભવ ઉપરાત એમને ત્યાંની દુનિયાદારીનો, ત્યાંના રીતરિવાજનો, ત્યાંની સ્ત્રી કેળવણીનો, વિધાના ફેલાવાનો એવો જાતજાતનો અનુભવ થયો. એટલુંજ નહિ, પણ અંગ્રેજ લોકોની ચાલચલણ, તેમની લગ્નની રીત તથા લગ્નની ક્રિયા, જ્ઞાતિભેદ, સ્ત્રીઓના અખતિયાર વગેરે સામાજિક બાજનોનો પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળ્યો. એથી એ સર્વ બાબત વિષે ઇંગ્લાન્ડથી પાછા ફર્યા પછી સુધારા લાખલ કરવાને મથન કરવાનો, તથા તે સંબંધી જાહેર બાબતો કે ઉપદેશો આપી આગ્રહપૂર્વક લડત ચલાવવાનો એમણે મનસૂબો કર્યો. ઇંગ્લાન્ડની મુસાદરીથી મહીપતરામનું હૃદયકમળ ખીલ્યું ને એ હૃદયના પાખડીઓ ઉપડી સર્વ દિશાએ પ્રસરી. ઇંગ્લાન્ડમાં પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનનો લાભ એમણે આપ્યો. ઇંગ્લાન્ડની મોટાકા અવલોકી એમના દિલનો દિમાગ ઉતર્યો, ને દેશનું, સમાજનું ને પ્રજાનું બધું જો રીતે થતું હોય તે રીતે કરવામાં એમણે પાછી પાની કરી નહિ. એમણે પોતાના પંડને દેશહિતના કાર્યમાંજ સોંપી દીધું ને યથા-શક્તિ સેવા બજાવી.

ઇંગ્લાન્ડની મુસાદરીનું પુસ્તક ૧૮૭૪ માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. એમણે એ પ્રસિદ્ધ કથું હતું તે છતાં પણ એમના મિત્ર કરસનદાસ મૂળજીએ સને ૧૮૭૬ માં “ ઇંગ્લાન્ડની મુસાદરીનું ” પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કથું ને મહીપતરામના અભિપ્રાયને માટે એને તે મોકલવામાં આવ્યું ત્યારે એમણે આના જેવું બીજું કોઈ પુસ્તક નથી એવું કહી કરસનદાસના પુસ્તકને અગણ કથું. આજ મહીપતરામનું સૌજન્ય. આ એકજ દષ્ટાંત મહીપતરામનું ચારિત્ર્ય આલેખવાને પુરતું છે.

મહીપતરામનું બહુ અગત્યનું પુસ્તક ‘ પાર્વતીકુંવર આખ્યાન ’ એ નામનું છે. પાર્વતીકુંવર મહીપતરામના ધર્મપત્ની. પત્નીનું

આખ્યાન પતિ લખે એમા કાષ્ટ વિશેષતા હોવી જોઈએ. મહીપતરામે પાર્વતીકુંવરની પ્રશંસા જ કરી છે. એ પ્રશંસાને તે યોગ્ય જ દતા. પણ જ્યાં સુધી મહીપતરામ બાળક દત્તા ને જ્યાં સુધી એમને પોતાની સ્ત્રીની યોગ્યતા જણાઈ નહોતી ત્યાં સુધી એ તેમના પ્રતિ ક્રોધથી વર્તતા, પણ જ્યારથી એમણે પત્નીના ગુણ પારખ્યા ત્યારથી એમનું 'ખેળિયું' જ બદલાઈ ગયું. એ બાઈ ખરેખર સાદા, ધર્મિષ્ઠ, પતિપરાયણ, દયાળુ ને નિરંબિમાના દત્તા તે બહેન નહોતા. ૫૨ છ જેટલી કેળવણી ઘરમા લઈ ચકાવ તેટલી કેળવણી તેમણે લીધેલી હતી એ કેળવણીમા તથા જ્ઞાનમા મહીપતરામના સહવાસથી વૃદ્ધિ થયેલી. એમના સમયમા પુરુષકેળવણીનો જ આરંભ થયો હતો ને તે પણ થોડા ભેદિાજ તેનો લાભ લેતા થયા હતા તો પછી સ્ત્રીકેળવણીની તો આશાજ રી રીને રાખી ચકાવ ? તથાપિ એ બાઈએ ગૃહકેળવણી લીધેલી હતી. એમની વૃત્તિ નાનપણથી જ ધાર્મિક હોવાથી મદિમન, શિવકવચ તથા શ્લોકો એમને મુખપાઠે દતા. એ ઉપરાંત ધ્રુવાખ્યાન, નરસિંહ મહેતાનું 'મામેશ', એઆદરણ, નળદમયંતી, દશમસ્કંધાદિક કવિનાના ગ્રંથો હાજ પ્રમાણે વાચતાં તથા ગાતા એમને આવડતા હતા. કાળીદાસ કૃત ધ્રુવાખ્યાન, મામેશ વગેરે કવિના તથા લગ્ન જનોઈ પ્રસંગે ગવાતા ગીતો તો સુરતની નામર સ્ત્રીઓનો મુખપાઠ હોય છે એટલે પાર્વતીકુંવર તેનો અપવાદ નહોતા. એ બધી બાઈ સ્વભાવે ધણા ગરીબ હતા. નાનપણમાથી સાસરાનો ધરધણ માથે પડેલા એટલે ગૃહ કેવી રીતે ચલાવવું તે અનુભવથી તે શીખ્યા હતા. મહીપતરામની પ્રકૃતિ નાનપણમા તામસી ખરી. જેમ જેમ એમને માથે વીનતી ગઈ તેમ તેમ એ તામસ દગાતો ગયો અને એમણે યાતિ પકડી હતી, તથાપિ કાષ્ટ પ્રસંગે એ તામસનું સ્વરૂપ દેખાવ દેવું પડ્યું. પાર્વતીકુંવરે મહીપતરામને અનેક બાળતમા સદાયતા આપી છે. સ્ત્રી કેળવણીની બાળનમા એમણે આગળ

પડતો ભાગ લીધો હતો. મહીપતરામના વિદેશગમન પ્રસંગે એમને સમાવહાસાએ ધણું ગભરાવ્યા હતા પરંતુ એ ગભરાયા નહોતા ને અડગ રહ્યા હતા. એ ધમિષ્ઠ હતા ને સેવા પૂજા કરતાં હતા, પરંતુ ઉત્તરાવસ્થામાં તે પ્રાર્થનાસમાજના સભ્ય થયા હતા. દુઃકાલુમાં એ પુસ્તક વિષે એટલુજ કહું તો જસ છે કે એ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ મહીપતરામનું એક પ્રકારનું પ્રાપ્તિ છે. એમાં એમની આત્મકથા છે. એ સ્ત્રીએ મહીપતરામને કેવી કેવી જાતની કેવે કેવે પ્રસંગે સદાપતા આપી હતી તેનું સવિસ્તર વર્ણન છે, એટલે એ સંબંધમાં વિશેષ કહેવા જેવું નથી. પરંતુ એ પુસ્તકથી, એમને ગૃહ-સંસાર કેવો હતો તે તથા એ દંપતિએ કેટલું કેટલું ભોગ્યું હતું તે જાણવાનું સાધન આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. મહીપતરામે એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી એ રીતે પોતાની ધર્મપત્નીનું શ્રાદ્ધ સાધ્યું છે

સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ.

મહીપતરામની વૃત્તિ સાસારિક અને ધાર્મિક સુધારણા પ્રતિ વિશેષ હતી, તથાપિ એમણે સાર્વજનિક કાર્યોમાં પણ જાતિભેદ રાખ્યા વિના પૂર્ણ ઉત્સાહથી તથા હૃદયથી ભાગ લીધો હતો. અમદાવાદમાં કર્નલ ફ્રાન્સ સાહેબ સ્થાપિત સુપ્રસિદ્ધ ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. એ મંડળે ગુજરાતી સાહિત્યની કે વાર્કુંભવની અપ્રતીમ સેવા બજાવતી છે. એ સંસ્થા, મહીપતરામ અમદાવાદમાં ટ્રેનિંગ કૉલેજના મુખ્ય શિક્ષાગુરુ નિમાયા તે વખતે, બાળવયમાં હતી, તથાપિ અમદાવાદના નગર-શેડોના, રાજરજવાડાઓના અને સાહિત્યરસિક યુરોપીના સહકારથી સારું કામ કરતી હતી. એ સંસ્થાના કેટલાક આજીવન સભાસદો હતા. મહીપતરામ પણ એના આજીવન સભાસદ થયા ને તેની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય પણ બન્યા. મહીપતરામને સાહિત્યનો શોખ હતો. એ સંસ્થામાં મુખ્યત્વે કે રીને સાહિત્યોત્કર્ષ માટે અનેક વિધિ પ્રયાસ કરવામાં આવતા હતા તથા ગરતા લેવામાં આવતા હતા. ફ્રાન્સ, કટિસ જેવા ઉમંગી ને ઉત્સાહી પુરુષોના મંત્રીપદ તળે એ સંસ્થાએ પ્રુષ્ઠળ પ્રગતિ કરી હતી. મહીપતરામ એની કાર્યવાહક સમિતિના સભાસદ હતા તે વખતે એમણે પણ ઉત્સાહપૂર્વક તથા ખંતથી ભાગ લીધો હતો. એ સંસ્થાના સ્થાપક કે જનક આત્મા ફ્રાન્સ સાહેબ, પોષક ને ત્યાજક આત્મા કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ ને સંવર્ધક આત્મા મહીપતરામ હતા. એ વિષે એમ કહેવામાં આવેલું છે કે “રા. સા. મહીપતરામ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ત્રણ મદાન દિનચિંતક-એને જન્મ આપનાર આનંદજી ફ્રાન્સ સાહેબ, એના બાપના પેલક

અને હજી પછી બનતી સંભાળ લેનાર કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ અને એના તારૂણના સંવર્ધક રા. સા. મહીપતરામ પોને—ની ત્રિપુટીમાના હતા.”

સને ૧૮૭૬ મા મહીપતરામ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મંત્રી નિમાયા, તે એમનું અવધાન સને ૧૮૯૧ મા થયું ત્યા સુધી લગભગ સાડાચૌદ વર્ષ સુધી એમણે શુદ્ધિકૌશલ્યથી, દીર્ઘદષ્ટિથી, ખંતથી, ઉત્સાહથી, નિઃસ્વૃહ પ્રમાણિકપણાથી ખાતાનું હિતજ વિચાર્યું હતું. આ એમની પ્રકૃતિ એકલી સોસાયટીને અંગે જ નહોતી, પરંતુ જે જે ખાતાઓનું નેતૃત્વ એમના હસ્તકમા હતું તે સર્વ ખાતામા પણ એવીજ ખંત, એવોજ ઉત્સાહ તથા એવુજ નિષ્પક્ષપાપતણું જોવામા આવતા હતા. આ પ્રમાણે અનેક ખાતાઓ એમના નેતૃત્વતળે તથા સલાહ પ્રમાણે કાર્ય કરના હતા તેા પછા એમને આપણે કેવા કહેવા ? અષ્ટાવિધાની કે બહુવિધાની ? એમને ગમે તે નામ આપીએ, તોપણ તે નામને એ લાયક જ હતા. એક સમયે એમને વિષે અમદાવાદમા એમ કહેવાતું કે જે સરચામા કે ખાતામા મહીપતરામનું નામ અગ્રસ્થાને ન હોય તે સરચા નિર્જીવ કે તે ખાતું નિર્માલ્ય. એટલું પણ ખરું કે અમદાવાદની સામાજિક, સાસારિક, સાર્વજનિક કે રાજકીય પ્રવૃત્તિમા મહીપતરામનું અગ્રેસરપણું ખરુંજ. એની આગેવાની વિનાની સંસ્થા કે સમાજ સજીવ નહોતી, પણ નિર્જીવ જ હતી. એ સાથે એટલું પણ ખરું કે જે જે સંસ્થાની આગેવાની એમણે સ્વીકારી હતી તે તે સંસ્થા દમણા પ્રગતિ કરતી હતી. દષ્ટાંત તરીકે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું મંત્રીપદ એમને સને ૧૮૭૬ મા મળ્યું તે સમયે એ સરચાનું બંડોળ માત્ર ૨૭૯૦૮-૧૨-૪ નું હતું. એમા સ્થાવર મૂલકત વગેરે હિમેરીએ તો તે બંડોળ ૩૮૬૮૩-૦-૩ નું કહેવાય. મહીપતરામ સાડા ચૌદ વર્ષ સુધી એ સંસ્થાના મંત્રી રહ્યા તે દરમિયાન એ સંસ્થાએ

પ્રતિવર્ષ પ્રજાનિ જ કરી હતી ને એમનું અવસાન સને ૧૮૯૧ માં થયું તે સમયે એ સંસ્થાનું પોતાનું અને એને મોપાયેલા અનેક ફંડોના નાણાનું બડોળ મળીને ૧૦૩૦૩૬-૪-૮ રૂપિયાનું હતું. આ આકડા ઉપરથી સદજ સમજી શકાય એમ છે, કે મહીપતરામે પોતાની લાગવગથી, કાર્યદક્ષતાથી, પોતાના બુદ્ધિકૌશલ્યથી એ સંસ્થાની અત્યુત્તમ ને અનુપમ સેવા બજાવી છે. એ સંસ્થાના આત્મકાળમાં કવિ દલપતરામે સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા બુદ્ધિપ્રકાશને પોતાના તેમજ હતર સાહિત્યથી પોખી એની કીર્તિ ગુજરાત કાર્તિકાવાકમાં ફેલાવી હતી. પરંતુ જ્યારે મહીપતરામ ચોઢો કવિ દલપતરામની માથે જોડાયો ત્યારથી એ બે બુદ્ધવીરોએ મળી સંસ્થાને તેમજ તેના માલિકને ધન્ય ઉંમી પડીએ આપ્યા. મહીપતરામે એ સંસ્થાની સગદારી લીધી તે વખતે નામના ખાનગી ફંડો એ સંસ્થાના દસ્તકમાં હતા, પરંતુ તે પછી એ સંસ્થાની ઉપયોગિતા તથા લોકપ્રિયતા એટલી બધી વિસ્તૃત થઈ કે અનેક સદગૃહસ્થોએ સાહિત્યના ઉત્કર્ષને માટે નાણાં એ સંસ્થાને આપવા માડ્યા ને તેના વ્યાજમાથી અનેક ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા, અનેક બાંધણાં અપાયા ને અનેક ઇનામોની તથા શિષ્ય વૃત્તિઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી આ પ્રમાણે મહીપતરામની કારકીર્દિ દગમિયાન એક ખાનગી ફંડમાંથી વૃક્ષ ખાનગી ફંડો સંસ્થાને સ્વાધીન થવા દતા. આ સેવાને કૌણ નિર્મોલ્ય કહી શકે ? આ ઉપરથી એટલું નિદ્ધ થાય છે કે મહીપતરામના ઉપર જનસમાજનો અત્યંત વિશ્વાસ હતો. સોસાયટીને મોપવામાં આવેલા નાણાં વેડફાઈ નહિ જાય, તેનો દુરુપયોગ નહિ થાય, ને જે આશયથી નાણાં આપવામાં આવેલા તે આશય પ્રમાણે કાર્ય થશે તથા તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની પ્રક્ષાપણી નહિ થાય એવી ભેટોની એમના પ્રતિ શ્રદ્ધા તથા ખાતરી, એ વિના જીજ્ઞું શું કહેવું ? મહીપતરામ સોસાયટીના અરેખરા દિનચિંતક હતા. એમની

નિયમસર ને પદ્ધતિસર કામ કરવાની ટેવ, ને સાથે એમનો ઉદ્યમ તથા એમનું નિરપૂર્ણપણું એજ એના ઉત્કર્ષન મૂળ હતું. મહીપતરામની જનસમાજ ઉપર એવી સરસ છાપ પડી હતી કે એના નામથી જ નવસારી લાગે થતું ને રામને નામે પાથર તરતા હતા જન સમાજના મત ઉપર આવો વિશ્વાસ ખેસાડવો એ કાઠીરમતની વાત ન હતી. મહીપતરામમા મહીપતરામપણું હતું તો એને નામે પાથર તગ્વા લાગ્યા હતા. એમના અવસાન પછી એને વિષે સોસાયટીના પ્રમુખ સાહેબ રજુછોડલાલે સોસાયટીની વાર્ષિક સમગ્ર સભામા જે હાજરના ઉદ્દગાર કહાડ્યા છે તે વાસ્તવિક છે. તેમણે કહ્યું હતું કે “ એ રિપોર્ટમા રા. સા. મહીપતરામે ઢરેલી લાખી મુદતની અને ઉત્સાહપૂર્વક સેવાની નોંધ લઈ તેમના મૃત્યુ માટે દીલગીરી દર્શાવી છે તે વાસ્તવિક કીધું છે. રા. સા. મહીપતરામના ખેદકારક મૃત્યુ વિષે સોસાયટીની મેનેજીંગ કમિટિએ નોંધ લઈ પોતાની દીલગીરી પ્રદર્શિત કરી હતી અને રા. સા. મહીપતરામના પુત્રોને દિલાસા પત્ર લખી મોકલાવ્યો હતો તે છતાં આ સમગ્ર સોસાયટીની સભા તરફથી તેમના શોકજનક મૃત્યુ વિષે દીલગીરી બનાવવાની અને તેમણે બજાવેલી સોસાયટીની મોટી એવા માટે ઉપકાર માનવાની તક ચૂકવી જોઈતી નથી. રિપોર્ટમા દર્શાવ્યા પ્રમાણે રા. સા. મહીપતરામે સોસાયટીની બારી સેવા બજાવી છે, અને સોસાયટી દ્વારા જે ઉન્નતિએ પહોંચેલી છે તે તેમનાજ અઘાક ઉત્સાહ અને શ્રમનું ધણું અંશે પરિણામ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ”

પ્રમુખ સાહેબનો ઉપલો ઉદ્દગાર એમના અંતઃકરણનો હતો, પરંતુ વ્યવહારને કે સંબંધતાને લગતો નહતો. કારણ આપણે જોયું છે કે મહીપતરામે સોસાયટીની ખરેખરી સેવા બજાવી છે, ને એ સેવા એમના ખરા અંતઃકરણની ને નિઃસ્વાયી હતી, ને તેથી જ એ સંસ્થાની અભિવૃદ્ધિ પ્રતિવર્ષ થતી ગઈ હતી.

મહીપતગમનું બીજું સાર્વજનિક કાર્ય બોજાનાથે પોતાના બીજા પુત્ર આપાગવના સ્મરણાર્થે અમદાવાદમાં રાયપુર નામના છત્રામાં સ્થાપેલી પુસ્તકશાળાના પ્રમુખપણાનું હતું એ પુસ્તક શાળામાં નવને વિના મૂલ્યે વાચવા જવાની તથા તેનો લાભ લેવાની છૂટ મૂકવામાં આવી હતી. એ રૂડના રૂ ૭૦૦૦) ગુજરાત વર્ના કલુનગ એ માયગીને સોપવામાં આવ્યા હતા ને સોસાયટી તેનું બીજા ઉત્પન્ન કરી તે બચ જ એ પુસ્તકશાળાની આયુ અવસ્થાને માટે તેના અવસ્થાપકને સ્વાધીન કરતી હતી મહીપતરામ એ પુસ્તક શાળાના પ્રમુખ હતા એમના સ નદીનપણા નીચે એ પુસ્તકશાળા સંગી અવસ્થાવાળી કહેવાતી ને તેનો ઉપયોગ આસપાસના તથા દૂરના ન ગરિફો કરતા હતા.

મહીપતગમની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ અનેક પ્રકારે હતી ધણી ખર્ચી નાવંજનિક તરફાએ એમના મ્થા તેા પ્રમુખપદે િવા મત્રીપદે કાર્ય કરતી હતી બોજાનાથ સારાખાઇનું અવસાન સને ૧૮૮૪ મા થય તે પછી એનના સ્મારક માટે એમન મિત્રોએ ઉધગણુ કયુ હતુ તેમા રૂપિયા શુમારે આઠ દળગ જગયા દના અમદાવાદમ ઓ કેગવણીનો પ્રચાર દીનત્રિતીન વૃદ્ધિ પામનો ગયો હતો ઓએની ઉન્નતિ વિગેર ફેરી રીને થાય તેનો વિચાર અમ દાવાદના મુદરથો મગી ગયા હતા કન્યાશાળામાં બબીમણીને ઉઠી ગયા પછી ને સસાગઅવદારમાં દયા પછી તેમણે લીધેના ઠા નમા કે મેગવેલી કેગવણીમ વૃદ્ધિ થય તેવા રસ્તો શાધવ ને તથા લેવાને તેઓ ઉ મુક દના એથી ઓએને માટે એક વિદ્યામંદિર બાધનુ એવા નિશ્ચય ઉપર મુદરથો આયા. ઓએને નવરાસના વખતમાં સારા સાગ બોધાચક પુસ્તકો વાચવાનુ એક બીજા ઓએ સાથે દળગમગવાનુ તથા તેમના ગાનનો લાભ લેવનુ ને એ ગીને તેમનો નીનિરીનિ મુવવવનુ માધન એ રવદામંદિર દનુ ઓએ રગાદિ

પ્રસંગે, મંદિરોમાં દેવદશને, તથા એવા સામાજિક કાર્ય વેળા પુરુષ સાથે બળે છે, પરંતુ પુસ્તકાલયોમાં પુરુષ ભેગી બળવાનો તેમનો સ્વભાવ નથી. તેથી ઓઓને માટે હળવામળવાનું, પુસ્તકો વાંચવાનું, સ્વતંત્ર સ્થાન હોવું આવશ્યક છે એવું નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસિએશન 'ની ગુજરાતની શાખાના સભાસદોના મનમાં આવ્યું, ને તેથી એ વિદ્યામંદિર સ્થપાયું. એવામાં બોળાનાથના સ્મારકને માટે ભેગું થયેલું નાણું ઉપલી સંસ્થાને સુપ્રત કરવાથી એ મંદિરનું નામ 'બોળાનાથ સારાભાઈ સિટરરી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ફૅર વીમેન " એવું પાડી મકાન બંધાવવાનો ઠરાવ થયો. મહીપતરામ નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસિએશનના મંત્રી હતા ને બોળાનાથના મિત્ર હતા એટલે એ કાર્યમાં એમણે કેટલો ને કેવો ભાગ લીધો હશે તે તો વાચક સહજ સમજી શકશે. મિત્રે મિત્રની યાદગિરી રાખવાને માટે ઘણી સારી યોજના કરી એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. મહી-પતરામ આ સંસ્થાના મંત્રી નીમાયા હતા.

મહીપતરામની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ એક દેશીય નહોતી, પરંતુ અનેક દેશીય હતી. ન્યાતબળતનો તજાવત એ રાખતા નહોતા. નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસિએશન અંગ્રેજોનું મંડળ હતું તેમાં એ મંત્રીપદ ભોગવતા હતા તેમ 'અંજુમને ખસ્લામ' નામની મુસલમાની સંસ્થાનું પ્રમુખપદ પણ તે ભોગવતા હતા. એ ઉપરાંત ઓઓ માટેજ બાધવામાં આવેલી 'ન્યુબીલી હોસ્પિટલ'ની કાર્યવાહક સમિતિના પ્રમુખ પણ એ હતા.

માલસામાન વહેનારા ગાડાના માલીકો બળદોના ગળ ઉપરાંત ગાડામાં બાર ભરતા ને તેમના ચરીરમાં પરાણાની આર ધોયી લોહી કાઢી જાનવરો પ્રત્યે કરતા તથા નિર્દયતાથી વર્તતા તેથી પ્રાણીઓ પ્રતિ કરતા અટકાવનારી સભા સ્થાપવામાં આવી હતી તેના પણ મ.

મહીપતરામ પ્રમુખ નીમાયા હતા. તદુપરાત લેડી ડહરીન ફાંડના પણુ એ મંત્રી હતા. આ બધાં સાર્વજનિક કાર્યો એક હાથે સર્વ સમાસદોને સંતોષ થાય એવી રીતે ચલાવવાની એમનામા અપૂર્વ શક્તિ હતી, ને એ શક્તિને લાભ સર્વ કોઈ વિના સંક્રાએ લેવું હતું.

ભોળાનાથ પ્રાર્થનાસમાજના આઘ સ્થાપક ને મહીપતરામનેના કાર્યવાદક હતા, પરંતુ ભોળાનાથના અવસાન પછી મહીપતરામ એ સમાજના પ્રમુખ નીમાયા હતા, ને એ પદ પણ એમણે શોભાળ્યું હતું. આ ઉપરાંત હિન્દુસંસાર સુધારાસમાજના તેમજ વિધવા-વિવાહ સમાજના એ પ્રમુખ હતા. આ બધી એમની અવૃત્તિ અવસો-કતા કહેવું પડે છે કે એમને બધી કામો 'અત્યે ભિન્નભાવ નહોતો. પરંતુ બંધુભાવ હતો. એમની કામ કરવાની કુનેહથી એમણે હિન્દુ, પારસી, અંગ્રેજ, મુસલમાન વગેરે સર્વે કામોની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. આટલા બધા કામો એક નિષ્ઠાથી કરવાને લીધેજ મેં એમને 'બહુવિધાની કલા છે તે ચોખ્ખજ જણાય છે. એથીજ એમના મિત્રોએ તથા પ્રશંસકોએ એમને મહાપુરુષ કલા તેમાં જરા પણ ખોટું નહોતું.

રાજકીય પ્રવૃત્તિ.

મહીપતરામની ઉપર ગણાવવામાં આવેલી અનેક પ્રકારની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિમા અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટિના કે શહેર સુધરાધના એક સભ્ય તરીકેની એમની પ્રવૃત્તિ પણ ગણાવી શકાય, કારણ એ પ્રવૃત્તિ અમુક અંશે સામાજિક હતી. પરંતુ એમની એ પ્રવૃત્તિને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિથી છૂટી પાડી તેને રાજકીય પ્રવૃત્તિ કહી છે તેના પણ કારણ છે. શહેર સુધારાની સભા પ્રગટિતના કાર્યો કરે છે, તેમ તેમા અમુક અંશે રાજકીય અંશ પણ રહેવો છે. શહેર સુધરાધ એ એક પ્રકારનું સ્થાનિક સ્વરાજ છે મહીપતરામ વિલાપત ગયા ત્યા તેમણે મ્યુનિસિપાલિટિનું તથા પાલોમેટનું બંધારણ અવલોક્યું હતું તથા તેમા ચાલતા કામકાજની માદિતી પણ મેળવી હતી. એમને મળેલા એ અનુભવનો લાભ શહેર સુધરાધના એક સભ્ય બન્યાથી જ પ્રજાને આપી શકાય, દેશદિતના કાર્ય કરી શકાય, પ્રજાની ઉન્નતિના રસ્તા લઇ શકાય, ને એ રીતે સ્થાનિક સ્વરાજની અંદર ભાગ પણ લઇ શકાય. મહીપતરામનું લક્ષ્યખિંદુ શહેર સુધારણાનું ને સસારસુધારાનું ને સમાજસેવાનું હતું. એ લક્ષ્યખિંદુ સાચો પાગ ઉતારવા માટે તથા ધારેલા ઉદ્દેશો સર્વોંશે નહિ તો અમુક અંશે પાર પાડવાને માટે શહેર સુધરાધના સભ્ય થવાની એમને જરૂર જણાયેલી, ને તેથી એ સંસ્થામા દાખલ થઇ એમણે આગળ પડતો ભાગ લેવા માડ્યો. મહીપતરામની બચપણથી જ પ્રકૃતિ ઉત્સાહી ને ઉમંગી હતી તથા જે કામ કરવાનું માથે લીધું તે કામમા વિઘ્નો આવે તે વિઘ્નોની પરવા કર્યા સિવાય, તેની સામે ટક્કર ઝીલી, તેમા પાર ઉતરવું એવો આગ્રહી સ્વભાવ એમનો હતો.

બચપણમાં એમની પ્રકૃતિ તામસી હશે પણ એ તામસ ન્યારથી એનું હૃદય બકિતમય થયું, ન્યારથી પ્રાર્થનાસમાજ તે યથા ત્યારથી એ તામસ સરીરમાંથી ન્હાસી ગયો હતો અને એમણે શાંતિ પકડી હતી, ને તે સમયસાધક બન્યા હતા નિયમસર કામ કરવાની એમની પદ્ધતિને લીધે તથા કાર્યકુશળતાને લીધે સુધરાઈના અન્ય સમાસદો હિપર તે પોતાની છાપ પાડી શક્યા હતા ને તેથી એ મર્યામા ચાલની હોસાતોસી, વાદાવાદ, પક્ષપક્ષી, દડામદ વગેરે સર્વને તે છૂતી શકતા હતા ને પોતે ધારૈયું કામ નિર્વિધે પાર ઉતારતા આવા એમના ગુણોને લીધે થોડા સમયમાં એમણે સમાજને તેમજ સુધરાઈને લગતા અચસનીય કાર્યો કર્યા.

મહીપતરામના બુદ્ધિકૌશલ્ય, દીર્ઘદષ્ટિ, પ્રત્યેક કામમાં હોસ તથા ખત, નિયમિત હાજરી, ને સુત્તમી ક્યમ એ સર્વને લઈ એ સુધરાઈના સમાસદોમાં ઘણા પ્રીય થઈ પડ્યા તે સત્યવાદી હતા પોતાના અતઃકળ્પમાં જે બાગત એમને સાચી લાગતી તે બાબત પર પોતાના વિચાર દર્શાવના વિરુદ્ધ પક્ષને તેથી ખોટું લાગશે એવી ખીક ગમતા નહિ ને પોતાનો મન ઉધાડે ચોક બોલી દેતા તેમના હૃદયનું આ નિખાવસપણું સમાસદો સમજતા ને તેથી કોઈપણ માફ લગાડવું નહિ આ ગુણોને લીધે જે સમયે મહીપતરામ કાર્યવાદક સમિતિના સરનશીન થયા, તે સમયે શહેર સુધરાઈના પ્રમુખ એમના મિત્ર ગણુછોડલાલ હતા અમદાવાદ શહેર મુસલમાની ગળ્બના અમલ દગમિયાન પાટનગર હતું, પરંતુ એને ખરેખર પાટનગર મનાવ નાર તો ગણુછોડલાલ જ અમદાવાદમાં આટલી બધી મીસો આજે થઈ છે ને તે આગાધ થયું છે તે ગણુછોડલાલના જ પ્રતાપે એજ મીનઉલ્લોગના પિતા એથી જ લોકો એને રેડીયાના ઉપનામે બોલાવતા એણે અમદાવાદ શહેરને નજ વાટે મીઠું પાણી પૂર પાડવાની તથા સદેરમાં ગટરો નાખવાની યોજના ધડી એ

સમયે આપું અમદાવાદ એમની વિરુદ્ધ ચલું હતું. એના પ્રતિ સોડો ધણા ગુસ્સે થયા હતા. લાગ આવે તો એના હાડકા રંગે કે ભાંગે. એ વખતે જે જાહેર સભા બોલાવવામા આવી હતી તેમા સોડો તોફાને ચઢ્યા ને એની તરફ એટલા બધા ઉશ્કેરાઈ ગયા કે એનો જનન બચાવવાને એને ગાડીમા ધાલી ઘેર પહોચાડી દેવામા આવ્યા હતા. રણુછોડલાલના આ બધા લોકલિતના કાર્યમા મહી-પતરામ સામીલ હતા ને એ રણુછોડલાલના જ પક્ષમા રહ્યા હતા. એ કહેતા કે સોડો અચાન છે. પોતાનું શેમા શ્રેય હિ તે સમજી નહિ શકવાથી બીજાના ચઢાવેલા ચઢે છે ને તોફાન કરે છે, પણ એ તોફાનોની પરવા ક્યાં વગર એ બે મહારથીઓએ અમદાવાદમા પાણીના નળ આવ્યા, સાબરમતીમા ફૂવા ખોદાવ્યા ને શહેરને મીઠું પાણી આપ્યું. તે સમયે એ બન્નેની વિરુદ્ધ લોકો હતા, પરંતુ બાજે એ બન્નેની પ્રશંસા ઘેરેઘેર ચલી સંભળાય છે. મહીપતરામે દેશલિતના ધણા કાર્યો કર્યા છે ને અમદાવાદને ધણી રીતે સુધાર્યું છે.

મહીપતરામમા સ્વદેશાભિમાન હતું. એને માતૃભૂમિ પ્રતિ અત્યંત લાગણી હતી. દેશનો ઉત્કર્ષ થયેલો જોવાની એમને તીવ્ર ઇચ્છા હતી, ને તે ઉત્કર્ષના કાર્યમા ભાગ લેવાને તે દમેશા તૈયાર ને હોસીયા હતા. સોડોને દેશવિદેશ જઈ તે રથાનના હુન્નર ઉદ્યોગ જોઈ શીખી લાવી તે હુન્નર ઉદ્યોગો દેશમા દાખલ કરી જન્મભૂમિને તેની અધમ સ્થિતિથી ઉચ્ચ સ્થિતિએ લાવવાને ઉપદેશતા હતા. દેશવિદેશ ફર્યાથી ધણા ધણા કાયદા થાય છે. દેશનો કાચો માલ વિવાયન મોકની ત્યા પાડે થયેલો માત્ર અત્રે આવે ને તે આપણે વાપરીએ તેના કરતા એ કાચા માલનો ઉપયોગ દેશમા જ કરવામા આવે તો દેશમાથી ધસ-ડાઈ જતી લક્ષ્મી દેશમાજ રહે એવું એ કહેતા. તેમજ સમ જની સ્થિતિ ઉન્નત બનાવવાનો હરેક પ્રયાસ એ કરતા હતા. એ

સરકારી નોકર દના, રાજ્યનિષ્ઠ દના, ગરબના ખેરખા દતા, ને રાજ્યની વકાદારીથી નોકરી કરતા દતા અગ્રેજ અમલદારો સાથે એમને મિત્રાચારી હતી છતાં પણ એમણે અગ્રેજ અમલદારોની કહી પણ ખુશામત કરી નહોતી. અમલદારોને સાડાં ધમાડવાનેજ ખોલવું એવું એમણે કહી પણ કયું નથી જ્યાં અગ્રેજ અમલદારોના અભિપ્રાયથી પોતાનો અભિપ્રાય વિરુદ્ધ હોય, ત્યાં તે ખુશા દિનથી, જગા પણ ડર્યાં મિના પોતાનો અભિપ્રાય ઘડાવતા દતા એ સ્પષ્ટવક્તા દતા એમનું હૃદય નિખાલન હતું, ને એ નિખાલસપણાને લીધેજ અગ્રેજ અમલદારો એને ચાહતા દતા તથા ચર્ચાસ્પદ બાનનમા એમના વિચારો જાણી લેતા અને એમની સલાહ પ્રમાણે વર્તતા દતા એમના ઝગમગ એવા અનેક પ્રસંગો બન્યા દતા. દોનન સાહજની છત્રી ખુશી મૂકતી વેળા એમણે જે બાપણું કયું હતું તેમા એમણે સ્પષ્ટપણે પોતાના હૃદયના ઉદ્દેશો કાઢ્યા દતા એમને ખુશામત એજ ત જે રોજગાર એમ નહતું. આના પુરાવા તરીકે એક નાત કહેલી યોગ્ય છે કે એક સમય પોતાના અગ્રેજ ઉપરિ અધિકારીને પણ તમાનો મારનાની એમણે દિગ્મત કરી દતી યગમેશ્વરની ભક્તિ પણ એક પ્રકારની ખુશામત છે તથા યગમેશ્વરને ખુશામત વહાલી છે એ સૂત્ર એણે કહી પણ સ્વીકૃત્ નથી મનમા જેવું આવે તે કહી દેવું એજુજ એ સમજના દતા. મહીપતરામને રાવસાહેબનો ઇલકાન સંકાર નસેનો હતો, પણ તે ઉપગત સગકારે એમને એમના અનેક ગુણોને તથા દોષિયાની વગેરેને લીધે 'કર્તવ્યન આદિ થી રદાઈ આદિ ઇડિયા—' સી આદિ ધ નો માનવનો આદિ આપ્યે દનો ને એ રીતે એમના કામની સગકારે કર કરી દતી

સને ૧૮૮૩ માં દિકુઆનના વહમરોય અને મવર્ગ જનરન લેડ રિપન દતા એમણે દિકુસ્તાનના લેકિને સ્થાનિક સ્વરાજનો

દક્ષ બક્ષવાનો કાયદો પસાર કર્યો આ દક્ષથી પ્રજા ધણી રાજ્ય થઈ ને એને અંગે રિપનજયંતિ ઉજવવાનો ઠરાવ પ્રજાએ કર્યો. એ વખતે અમદાવાદ ને સુરત એ બે મોટાં શહેરોમાં રિપનજયંતિ ઉજવવાની બ્યવસ્થા કરવામાં આવી. અમદાવાદમાં જે ગંગવર સભા બરાબ્ર હતી તેમાં રાવસાહેબ મહીપતરામ મુખ્ય વક્તા હતા. મહીપતરામે એ વખતે ધણું સરસ ભાષણ કર્યું હતું. સરકારે લોકોને સ્થાનિક સ્વરાજનો દક્ક આપી રાજકાજમાં અમુક દરજ્જે પ્રજાને ભાગ લેવાનો માર્ગ કરી આપ્યો તેને માટે તેના સહુદય આભાર માન્યો હતો. આપણા લોકોએ એવા લોકાપયોગી કાર્ય કરવાને માટે કટિબદ્ધ થઈ આપણી સ્વરાજને માટેની યોગ્યતા સિદ્ધ કરી આપવાને માટે પ્રજાને આગ્રહ પૂર્વક કહ્યું હતું. આ પ્રમાણે મહીપતરામે અમદાવાદની સભા મળ્યા મૂકી. તેમ સુરતમાં એમના ધરનો વાડો પણ એજ કાર્યને અંગે મહેતી સભા વખતે ગાજી ઉઠ્યો હતો. સુરતમાં એ સભા દરિયાલ દર્બદરાય ધ્રુવના પ્રમુખપદે મળી હતી, ને તેમાં સરકારનો આભાર માનવામાં આવ્યો હતો. મહીપતરામ પરાપકારી કે સમાજના હિતના કાર્યો કરવાને માટે તૈયાર હોય તો પછી એમના ધરનો વાડો કઈ પાછળ ગહે ? એમનો વાડો સાસારિક, સામાજિક કે સાર્વજનિક કાર્યોને માટે હંમેશા ઉઘાડોજ રહેતો. ન્યાતના કે સમાવદાલાના લગ્નના કે ઉપવિતના સમારંભો, સાસારિક મેળાવડાઓ તથા રમતમતો બહુધા એ વાડામાં જ થતા હતા ને હજી સુધી યાય છે.

સુરતની યાનપ્રસારકમંડળાએ પુસ્તકો છાપવાને માટે શિક્ષા-યંત્ર સને ૧૮૪૨ માં આપણું ને તેને સરકારી અધિકારીઓએ હરકત કરી ત્યારે મહીપતરામે સરકારની આ રીતિ વિરુદ્ધ જે ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા તેજ એમની નીકરતાનું સુંદર દર્શાવ છે. એ સમયે એમની બાલ્યાવસ્થા હતી. એમણે કહ્યું હતું કે “હિંદમાં છાપખાન

ગ્રાપવાની છૂટનો કાયદો ગવર્નર જનરલે સને ૧૮૭૫ માં મંજૂર કર્યો હતો, તથાપિ સને ૧૮૪૨ માં આ મંડળીને સુરત શહેરમાં મુખ્ય માજિસ્ટ્રેટનું કામ ચલાવનાર અમનદારે આ છાપખાનું કાઢવ દીધું નહિ આ અટકાવ કાયદા વિરુદ્ધ હતો ઇંગ્લેન્ડ ગબ્બરમાં છાપખાનાના માતિ ની નજરમાં આવે ત્યાં છાપવાના મત્રો રાખે અને છાપે તેણે માત્ર વાત માજિસ્ટ્રેટને જાહેર કરવી અને સ્વયંનું નામ કામ લખી આપવું, એવો એ કાયદો હતો પરંતુ કેટલીક બાબતમાં હાલ અને છ તેમ તે કાળે બનતું કાયદામાં ફેરફાર હોય તે કાયદામાં રહે, અમનમાં ન આવે, કે અમનદારની ઇચ્છા પ્રમાણે તેનો અર્થ કરે એ વેળા સુરત શહેરમાં મુખ્ય માજિસ્ટ્રેટનું કામ સેશન્સ જડજને હાથ હતું અને શહેર બહાર પરગણાઓમાં મુખ્ય માજિસ્ટ્રેટનો અધિકાર પ્રેરને હાથ હતો સને ૧૮૪૨ માં જડજના વિચાર દેશીઓ વિશે કેવા હતા, એનું મન કેવું નાનું હતું તે સુચવે એવી એક બીના મારા સાબળવામાં છે સુરતની નવી ઇંગ્લેન્ડ સ્કૂલની પરીક્ષા એની રૂબરૂ અદાનતમાં થઈ છેકરાને વચાના પગી મન્તર દાહોબાએ બંધ કરણ તથા જૂગોગ વિદ્યાના પ્રશ્નો પૂછવાને વિનંતિ કરી એટલે સાહેબ તિરસ્કારથી બોલ્યે કે 'What! Grammar and Geography to the blacks' ' (બાકરણ અને જૂગોગ વિદ્યા કાળા લોકોને શા)) સરકારી ઓફિસોને માટે ઇંગ્લેન્ડ લખનારા કાગડોનો મળે માટે સ્કૂન કરી છે એવી તેની સમજ હતી એવો મૂર્ખ મણસ શહેરમાં છાપખાનું ખર્ચા ન દે તેમાં શી નવાઈ છાપખાનું થાય તો વર્તમાનપત્ર અને ચોપનિયા ડપાય અને તેમાં તેના અને બીજા અમનદારોના કૃત્યોની ચર્ચા થાય તેઓ જે સરકારમાં એક તરીકે ચોતાને અનુકૂળ પડે તેમ લખે તેનું પોષણ, તેમાં ખોડ અન જૂઠું હોય તે છપાઈ પ્રસિદ્ધ થાય અને પોતાની ખુશી પ્રમાણે કરવામાં હકત થાય વગેરે કારણોથી આજે પણ

પોલિટિકલ એજન્ટો અને દેશી રાજ્યના અધિકારીઓ છાપખાનાંને છૂટ આપતા નથી. દુર્ગારામને અને તેના સાથીઓને શહેરમાં છાપખાનું સાવવાની રજા ન મળી તેથી તેઓ નાઉમેદ થયા નહિ. અધિકારી કાયદા વિરુદ્ધ દરકત કરે છે તે જોઈ તેમણે શહેરના કોટની બહાર કતારગામના દરવાજા પાસે મકાન ભાડે લીધું અને તેમાં છાપાખત્રો આણ્યાં. કલેક્ટરે મના કરી નહિ અને કાયદા પ્રમાણે છાપખાનાને નોંધ્યું. કેટલોક વખત ગયા પછી છાપખાનું શહેરમાં લાવી શક્યા. ”

અસ્ત.

મહીપતરામ હવે ૪૬ થયા હતા. તેમનું સગીર પશુ અનેક પ્રકારનો કામગીરીની ઉપાધિને લીધે તથા ચિંતાને લીધે ક્ષીણ થઈ જઈ રહ્યું હતું, ને તેથી એમનો વિચાર સગકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાનો થયો હતો. પણ આવા કેળવણીકાર, શિક્ષણશાસ્ત્રી, ભાષા-તરકાર ને પ્રવૃત્તિમય જીવન માળનારા જાહોસ પુરુષ જેવો અન્ય પુરુષ કેળવણીખાતામાં મળવો કમિન છે એમ ધારી સરકારે એમને નિવૃત્ત થવા હીલા નહિ ને એમની નોકરીની મુદત વર્ગોવર્ધ વધાર્યો કીધો. અતે સન ૧૮૯૨ ની આખરે એમને નોકરીમાંથી નિવૃત્ત કરવાનું હતું હતું.

પણ પોતાની તપ્તિયત નમણી થતી જણાયાથી જુલાઈ માસમાં નિવૃત્ત થવાને માટે એમણે ખાતામાંથી મંજુની મેળવી લીધી હતી પરંતુ એ માસ સુધી વિદ્યમાન રહેવાનું વિધિ તરફથી નિર્માણ થયેલ નહિ હોય તેથી એ નિમ્નિયત થયેલા સમય સુધી એ નોકરી ઉપર રહી ચક્રવા ન હોતા. એજ વર્ષના વૈશાખ માસની ઉનાળાની ગરમીની ગળ દરમિયાન દરિયા કાંઠાની શીતળ હવા ખાંધ શરીર સુધારવાને અર્થે મહીપતરામ પોતાના કુટુંબકર્મીલા સહિત કાઠિયાવાડમાં આવેલા પોજનદરના દરિયા કિનારાની હવા ખાવાને ત્યાં ગયા સમુદ્રની ખારી હવાથી એમને તથા બીજા બધાને સારો લાભ થયો હતો અને એમની તપ્તિયત ઘણી સુધરી ગયેલી એમને જણાતાં હતી પરંતુ અવસાનકાળે શરીર જેમ તેજ મારે તેના જેવું તેજ એ હતું પોજનદરથી મહીપતરામ અમદાવાદ જવાને તા ૨૮ મી મેને દિવસે નીકળ્યા તેજ વખતે એમના બેઝ

પુત્ર અનુભાષને ચકરી આવવાથી તે બારીએથી નીચે પડી ગયા. શુકન અપશુકનને કોઈ માનવું હોય તો આ બતાવ એમને અપ-શુકનનો જ હતો અનુભાષને થયેલા આ અકરમાતથી મુસાફરી કરવામાં અડચણ કે આડ રૂપ યામ એવી ધન્ય તેમને થયેલી નહિ હોવાથી મહીપતરામે પ્રયાણ કર્યું ચાલવાને દિવસે પુત્રને આવો અકરમાત થવાથી એમના મનને વિક્ષોભ થયેલો, પરંતુ તે એમણે કોઈને જણાવ્યા દીધેલો નહિ રસ્તામાં કાચું પાકુ ખાધામાં આવેલું તેથી એમને અપચો જણાયેલો તેમ ગાઠીમાં આચકા ઉચકીને લીધે તથા ચિત્તાને લીધે આખી રાત્રી ઉઘ પચ નહિ આવેલી એ બધા કારણોને લીધે એમનું શરીર વડવાણુ આવતા બગડ્યું ને એમને ઝાડા તથા ઉચ્ચી ઉપરા ઉપરી થવા લાગ્યા સાથે અનુભાષ દાકતર દતા છતાં એમની નાદુરસ્ત તમીયતને લીધે એમને થણુ એમણે પોતાની સ્થિતિથી વાકેફ કર્યા નહિ ને વીરમગામ આવતા સુધી ધૈર્ય ધરી રાખ્યું વીરમગામ છોડ્યા પછી એમને શરીરમાં સુસ્તી જણાવા લાગી એટલે એમની ધીરજ હવે ગઈ શકી નહિ ને પોતાની ખીમારીની દુકીકત જણાવવાની એમને જરૂર જણાઈ. અમદાવાદ પહોંચતાજ દાકતરોનો સારવારના તથા ઉપચારોના ઉપાયો શરૂ કરી દીધા, પરંતુ દવાની ટીકકી લાગી નહિ વક્ષાણુ ભરી દરિયે ચઢ્યું જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ વ્યાધિ વધતોજ ગયો. છેવટ સુધી એને શુદ્ધિ હતી તે બેમાન થયા નહોતા, પરંતુ સુસ્તીમાં પડી રહેતા દતા ને પૂછે તેનો ઉત્તર દેતા દતા. આખરે ૩૦ મી એની રહવારમાં એમણે દેહ છોડી ને એમના આત્માએ આ ભૌતિક દેહ છોડીને પરમ કૃપાળુ પિતાને શગ્ણે અભૌતિક સિદ્ધિ સાધી.

મહીપતરામના અવસાનથી આખું મુજરાત તથા કાઠિયાવાડ રહી ઉઠ્યું એમના દાચ નીચે શીખેલા શિષ્યો, એમના મિત્રો વગેરે

તમામ લોકો એમના મૃત્યુથી દિવગીર થયા પણ એ દિવસોજના પત્રો એમના પુત્રોને લખી મોકલ્યા. એ બધા પત્રો અત્રે લઈ લેવાણું કરવાનો આશય નથી, તથાપિ મહીપતરામ અતિ લોકોની કેટલી લાગણી દર્શાવે તે જોવાને કેટલાક કાબોને અત્રે લેવા ચોખ્ખા ધાર' છું.

હવે હલપતરામે મહીપતગમની નીચે પ્રમાણે પ્રશસ્તિ ગાઈ છે—

મોટા કામ મહિપતરામે રે, કર્યો હરીને બહુ કામે. એ રેક.
જાણીતા સુગત સહેરમા જન્મે, ગાખવા નિશ્ચય નામ;
નાનર વડનગરા તણી નાતે, તાત તેનો રૂપગમ. મોટા કામ
બાળપણે ગુજરાતી બપો, કર્યો ઇંગ્રેજનો અભ્યાસ;
પગહેજગાર સભાનો પ્રમુખ થઈ, પત્ર રચ્યું પ્રતિભાસ—મોટા કામ
કોલેજમા વળી અભ્યાસ કરવા, મુંબાઈમા કર્યો વાસ;
અઠવાડિયાતું પત્ર પ્રગટ કર્યું, ત્યાં પણ સત્યપ્રકાશ મોટા.
સારી દિ'કુની શુદ્ધિવર્ધક સભા, એનો થયો આગેવાન;
બાપણ તેમા બધા બાળી, રેનો બધું જ્ઞાનદાન મોટા.
માદેન હોયે નિશાળો માટે, પુસ્તક રચિયા રસાગ;
તે કામમા પણ મહિપતરામે, કીધી મદદ તેદ કાળ મોટા.
વિદ્યા અભ્યાસ વિદ્યાપનમા, કેમ ચાલે તે જોવાને મીન,
કીધો પ્રવાસ વિદ્ય યત્રમા, નિજ દેશનું જોવાને દિન મોટા.
સંકેત સાખ્યા સ્વદેશને અર્થે, ધીગજ ધરી અપાર,
વગમ દળર જતા નહિ વીસરે, એવો એનો ઉપકાર મોટા.
ટૂંકિય કોલેજનું કામ કીધું, પુસ્તક રચિયા પવિત્ર;
સર્વનું મરું સદા હૃદયન રા. મધુસ મત્રને. મિત્ર મોટા.

સોસાયટિ ગુજરાતી બાયાની, તેનો કીધો કારભાર;
 વરસ થોડામાં વિશેષ વધાર્યો, તેનો બસો બંડાર. મોટાં.
 પુરતક શાળા, કન્યાશાળાઓ, એવી શાળાઓ અનેક;
 કામ મુધારા તથાં તે કરતો, હાથમાં લઇને હરેક. મોટાં
 રાહેરતળી મુધરાઇ ખાતામાં એ ગણાયો આગેવાન;
 સાહેબ સોક સલાહ પૂછે, જડુ જણીને જુદિમાન. મોટાં.
 સ્નેહ સહીત વળી જોશે યાધો, પ્રાર્થનાનો સમાજ;
 હું ગણીને ફેટલા ગણાવું, એવાં એવા શુભ આજ. મોટા.
 ઇસવી અઢારસે એકાલ્પવામા, તારીખ ત્રીસ મે માસ;
 ઓગળસાક વરસ વધે યાતાં, તે પહોંચ્યો પ્રજા પાસ. મોટા.
 ચક્ર ગયા કંઈક ને થાશે થણા, પણ નહિં થાય મહીપતરામ;
 તેણે કર્યાં એવી રીતેથી કરશે, ફાણ એવા બલા કામ. મોટા.
 ઓ પ્રજા સૌ થકી ઉત્તમ આપજે, દરવાને એને હામ;
 આ દુનિયામાંથી એના જવાથી, છે દીવગીર દલપતરામ. મોટા.

મહીપતરામનો સ્વર્ગવાસ સાબળતા બેલગામથી તારાપોરવાળા
 નામના પારસી ગૃહસ્થે એમની પ્રશસ્તિનું જે કાવ્ય મોકલ્યું હતું
 તે નીચે પ્રમાણે છે;

દોહરો

મયો વીરો ગુર્જર તણો, નિર્મળ મૂકી નામ,
 સફળ કર્યો સંસાર લા, ધન ધન મહીપતરામ.
 માયા મેલી મૂળગી, તણ કુટુંબને ખેસ;
 સ્વારી કીધી સ્વર્ગની, દુ ખે રડે આ દેસ.
 દયાધરી 'દિલગન'મા, મસ મમ કર્યાં પ્રવલ્ન;
 ધુમાવિયો ગુજરાત તેં, નકી ખરો નરરતન

સવૈયા-એકત્રીશા

નર નામીયો ગયો નીકળી, ગર્ક થઇ ગમમાં ગુજરાત;
જો ગુર્જરની ગર્ક ટાળવા, પણ નહિ પડતો કદી પછાત;
સરસ સ્વર્ગમાં સેજ બિછાવા, ગયો કરી સૌ તણે સલામ;
દેશ-પેશને અરે ડાલતાં મુકી ગયો ક્યાં મદીપતરામ ? ૧

પરદિતકારી, પરદુઃખલંબન, હતો પ્રજાનો દક્ષ રક્ષક,
સાદો પણ મુધરેલ હતો વ્રું, હતું હીતમા તારું ધક્ક.
દેશ-મુધારા કાળે જોનું વખણાયું ગુર્જરમાં નામ,
દેશ-પેશને અરે ડાલતાં મુકી ગયો ક્યાં મદીપતરામ. ૨

વિદ્યામા વિદ્વાન હતો ને ખાકો ને પાકો લખનાર,
સાચ મુધારા કેરો સાચો, નવ ખાલી બકબક કરનાર;
રક્ષક રંક તણો તેં ચેને, લાયક કીધા જદુધા કામ;
દેશ પેશને અરે ડાલતા મુકી ગયો ક્યાં મદીપતરામ. ૩

નિર્મળ નેમ ધરી તેં નિત્યે, સૌને દહ સરખો ધનમાર,
સમા ધણી તેં જયથી જીતી, મમ્મનને મૂકી બસ માં;
જુજ્ઞ કયો નાતે બદ્ધ વ્રુજપર, પણ હોદી નહિ તારી હામ,
દેશપેશને અરે ડાલતા, મુકી ગયો ક્યાં મદીપતરામ. ૪

જાતીજંધન તોડી કીધો વિદ્યાવને જલ્દ બસો પ્રવાસ;
સાચમુધારા કાળે તારી ઉમેદથી નહિ થયો નિરાશ,
દિનદુનિયામાં મરતે દડાડે, વાલવા કેઈ પામ્યો હામ;
દેશ પેશને અરે ડાલતા મુકી ગયો ક્યાં મદીપતરામ. ૫

વર્નાકુલર સોમૈટીનો સેક્રટરી હતો યયવાન,
અનેક ખીજાં ખાતા કેગ પ્રમુખનું પામ્યો તો માન.

- ધન જીવન તુજ આ સંસારે, સદ્ગુણ ચક્ર જયકાર તમામ;
દેશ ખેડને અરે ડાલતા મુકી ગયો ક્યાં મહીપતરામ. ૬
- અમદાવાદ હવું અલખેલું, તુજ કાળે મોટું મગરર,
અગ્રેસર મંડળમાં તું તો, કાવચ એક હવું ડાહિયર.
કાવચ તારી કીર્તિ રહી લા એજ સમજ તારું ઇનામ
દેશ ખેડને અરે ડાલતાં મુકી ગયો ક્યાં મહીપતરામ. ૭
- હોય હથોટી તારી ક્યાથી, રળી ગયો બસ તું રણધીર,
ખોટ ખરેખરી મોટી પડી, નેત્રોથી વહે છે આ નીર
કેળવણી ખાતામાં તારી લૂલી પડશે હવે લગામ;
દેશ ખેડને અરે ડાલતા મુકી ગયો ક્યાં મહીપતરામ. ૮
- મંથ રચ્યા કંઈ ગુજરાતીમાં, થોડા બંધ લખ ખત ઉદાર,
છગ્નકંઠનો પ્રતિહાસ રચીને, અમર કરી કીર્તિ આપાર.
નાતીલા પણ નીતિ નીરખી, બની ગયા લા સૌ બેદાશ
દેશ ખેડને અરે ડાલતા મુકી ગયો ક્યાં મહીપતરામ. ૯
- હોપ તણો તો હાથ હતો તુ, દુર્ગારામ તણો તું મિત્ર;
કાયા કરશનદાશ તણી તું, અચૂં શા શા તારા ચિત્ર;
બાહોશીથી પાગ્યો તારી સી. આપ, ઇનો આદ મુદાગ.
દેશ ખેડને અરે ડાલતા મુકી ગયો ક્યાં મહીપતરામ. ૧૦
- સંવત અઢારસે ને છવાસી, શુદ્ધિ સાતમ ને માર્ગશિર્ષ માસ,
જન્મ થયો જયવંતો તારો, રૂગ્વેદી નાગર ધર ખાસ.
અનુભાષ ને ગુણભાષ ને રમણભાષનો થયો વિરામ '
દેશ ખેડને અરે ડાલતા મુકી ગયો ક્યાં મહીપતરામ. ૧૧
- પાર્વતી નિજ પતીવ્રતા પત્નીનો આ બોળો જરચાર,
ગોળો મગને જેમ ચઢે છે, તેમ ચઢ્યો જઈ કીર્તિ દાર;

ગુજરાતો જાણા તો જાણે મહીપત કેરી હતી ગુલામ,
દેશ ખેસને અરે ડાલતા મુકી ગયો કયા મહીપતરામ. ૧૨

માનવ દેશિત છે જ્યાં મુશગા, પણ મહીપતના ગુણ અનેક,
હતો ખરો વિદ્વાન વિષે, આ ભવ્ય હતું બસ બેળુ એક;
માના તુજ 'દિલ્લખન' તણી થઈ યશે વખાણો મામે મામ,
દેશ ખેસને અરે ડાલતા મુકી ગયો કયા મહીપતરામ ૧૩

સગકારી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થયા પછી મહીપતગમનો વિચાર
ભાપણો તથા ઉપદેશો દ્વારા લોકહિતના કાર્યો કરવાનો તથા મુસા-
ફરીએ નીકળવાનો હતો, આ વિચાર એમણે મહુવાના શેઠ વસ્ત
બદાસ પોપટને જણાવ્યો હતો તેથી એમના અવસાન પછી જે
કાવ્ય વલ્લભદાસે લખ્યું હતું તેમાં એમણે

સગકારી કામે જોડાઈ જતા ન હતી પૂરણ નવરાય
પૂણું દવે અવકાશો સુઝવાની, પેનચને હતી આશ

વલ્લભદાસને વાત કરેલી, નોકરીનો કરી ત્યાગ,
જાહેર ઉપદેશક થઈ રૂઝુ, લેવો મુસાફરી સાબ.

આ પ્રમાણે મહીપતગમના મનમાની મનમાં જ રહી મનુષ્ય
મનની અદ્ય થોડા કષ્ટક દોડાવે છે, પરંતુ પરમેશ્વરની મગ્ન કષ્ટક
હોય છે એવું જ એમના સબધમાં જન્મ્યું મહીપતરામનું જીવન જ
પ્રવૃત્તિમય હતું એટલે એ કદાપી વહેલા સગકારી નોકરીમાથી નિવૃત્ત
થયા હોત તોપણ નવરા ઘેર બેસી ગ્હેન નદિ અને એમનો ધાનપીયો
સ્વભાવ અનેક ધાધન કરત. પરંતુ પેનચન કે નિવૃત્તિવેતન ઘેર બેઠા
બેઠા ખાવાનું નથીજમા લખેલું ન હોય તે ક્યાથી ખવાય ?

મહીપતરામે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની અનુપમ સેવા બજાવી હતી, તેથી એ સંસ્થાના પ્રમુખ રણછોડલાલ છોટાલાલે સંસ્થાની કાર્યવાદક સમિતિ તરફથી જે દિવાસા પત્ર એમના પુત્રોને મોકલ્યું હતું તે નીચે પ્રમાણે હતું:—

નં-નં- ૧૯૫

અમદાવાદ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ઓફીસ

તા-૨ જુન ૧૮૯૧

રા. રા. દાકતર અનુભાઇ, રા. રા. ગુણાભાઇ તથા રા. રા. રમણભાઇ, મુકામ અમદાવાદ

આપના મહાત્મ પિતા રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલ-કંઠ સી આઇ. ઇ, એ ગયા માસની તા. ૩૦ મીએ ધણી દુકાી માદગી ભોગવી આ ક્ષણભગુર દુનિયા છોડી પગલોક નિવાસ કર્યો છે, તેના સંબંધમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની મેનેજીંગ કમિટિએ આજ રોજ ઘરાણ હરાવ કર્યો છે કે આપના પિતાના અતિશય ખેદકારક અને શોકજનક મૃત્યુથી આ મેનેજીંગ કમિટિ અતિ ધણી દીકરીર યમ છે. આપના પિતાએ સોસાયટીના એન-રરી સેક્રેટરી તરીકે ગયા ચૌદ વર્ષની કારકીર્દીના દરમિયાનમાં સોસાયટીની જે અસાધારણ અને અનુપમ સેવા બજાવી છે, તે સોસાયટીને પરમ ઉન્નતિએ પહોંચાડી છે તે બાબત આ સોસાયટી ધણીજ આભારી છે. આપના પુણ્ય પિતાના શોકજનક મૃત્યુથી આપના સર્વ કુટુંબને અતિશય શોક ઉત્પન્ન થયો હશે એમાં કાંઈ સંશય નથી પરંતુ એ બાબત માણસોના કંઈ ઉપાય નથી આપ સર્વ સુધે છે, વાસ્તે ચિત્તને સમાધાન રાખશો.

(સહી) Ranchhodlal Chhotlall

પ્રેસિડેટ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

મહીપતરામનાં એદકારક મૃત્યુથી. એમનું મિત્રમંડળ, ધણું દિલગીર થયેલું. પ્રજાની ઉન્નતિ જ વિચારી તેની અનુપમ સેવા ખજાવનારના સ્મારકની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ એવું સર્વને લાગ્યાથી ઉધરાણું કરવામાં આવ્યું ને તેમાં લાલચંકર ઉમિયાઈંકર અગ્રેસર બની ધણી મહેનત કરી સારી રકમ ઉધરાવી. મહીપતરામ ૧૫૨૩જી હતા. એમને લૂણા, લંગડા, આંધળા વગેરે અપંગોને અનાથો પ્રતિ ધણી દયા હતી. તેમ વિધવાઓના અત્યાચારનાં રખડતાં મુકામલાં ખાળકોને ઉઠેરી મોટાં કરી તેમને દુન્નરો શીખરી ધંધે વળગાડવાં જેવું કામનું સ્થાન હોવાની એમને અગત્ય જણાઈ હતી; એટલુંજ નહિ. ધણુ દુષ્કાળનાં સમયમાં મરીજ નિરાધાર લોકો પાદરીઓને આશ્રયે જઈ વિશ્વાસી બનતા હતા તેમને બચાવવાના ઉપાયો યોજવાનો વિચાર એમના હૃદયમાં રમી રહ્યો હતો. આથી એમનું સ્મારક રાખવાને માટે જે નાણું ભેગું કરવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી એક અનાયાશ્રમ સ્થાપી તેનું નામ મહીપતરામ અનાયાશ્રમ આપી એ રીતે મહીપતરામની યાદગીરી જાળવી રાખવામાં આવી છે.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા.

[ઠેસમાં આપેલા આંકડા પુસ્તકની પકડેલી કે પાંત્રી 'આવૃત્તિ'ના સાથે દર્શાવે છે.]

(સ્થાપના ઇ. સ. ૧૯૧૭)

૧ સંસ્કૃત વાહમયાના ઇતિહાસ. (ઇતિહાસ-ગુરુ) લેખક રા. રા. રતીનારામ વામુદેવ પેંદસે, બી. એ., એમ. રી. પી., એક. આર. રી. આઇ, Macdonell's History of Sanskrit Literature નામક પુસ્તક ઉપરથી મરાઠી અનુવાદ. વેદકાળ, વેદાની કવિતા, વર્ણવિચાર, સામાજિક રિવૃત્તિ, બ્રાહ્મણમંથ, સૂત્ર, પુરાણ કાવ્ય, નાટક, વર્ણપદ્ધતિ, ઇત્યાદિ વિષયોનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. (૧૯૧૫) ૨-૮-૦

૨ ભૂગોળવિચાર. (રિજન-ગુરુ). (બીજી આવૃત્તિ) લેખક રા. રા. હથાણરાય નથુભાઇ જોશી. બી. એ Herbertson's Physiography નો ગુજરાતી અનુવાદ. કુદરતી જ્ઞાન આપવાનું પહેલું પગથિયું. એમાં પૃથ્વી, દિવસ, રાત્રી, જલ, વાયુ, વરસાદ, નદીઓ, પર્વતો, વનરચતિ, પ્રાણી, કૃતિજીવ, મનુષ્ય જીવન-પદ્ધતિ શહેર, જળપાણી, વગેરેનું ચર્ચા કરવામાં આવ્યું છે (૧૯૧૭; ૧૯૨૪) ૦-૧૨-૦

૩ અંગ્રેજી-બાહ્યજીવન અથવા આપણા લક્ષ્યનું અંગ્રેજી. (વાર્તા-ગુરુ). (બીજી આવૃત્તિ). લેખક રા. રા. જયસુખરાય પુરેષે-તમરાય જોશીપુરા, એમ. એ Our Little English Cousins નામક અંગ્રેજી ગુજરાતી અનુવાદ. અંગ્રેજી પ્રશ્નનું સૂક્ષ્મજ્ઞાન, અને તે સાથે ઇંગ્લાન્ડને લગતી રેલ્વેટીક બહુવા જોવા યોગ્ય જાણતો અને ત્યાંનાં રમણોનું વર્ણન. (૧૯૧૭, ૧૯૨૨) ૦-૧૫-૦

જાણના અદ્ભુત પ્રવાસ. (ગદ્ય—ગ્રન્થ). (સચિત્ર , બીજી
આવૃત્તિ) લેખક સ. સ. જ્યોત્સનાચંદ્ર પુસ્તકોત્તમસાચ એલિપ્સ,
એમ. એ. Alice's Adventures in Wonderland નામક
ગ્રંથનો ગ્રન્થકાર અનુવાદ. અલગ નામની યોજનાએ પાંચાના
પ્રવચનમાં એ કંઈ અદ્ભુત ધરક્રમે એવેશ અને કરેલાં તેની
ચુલ વાંચાં. (૧૯૧૭; ૧૯૨૨) ૧-૧-૦

૫ માળાપને એ એલ. (નીતિ—ગ્રન્થ). (ત્રીજી આવૃત્તિ) લેખક સ. સ.
ભારતીય જ્યોત્સનાચંદ્ર મહેતા, એલ. ટી. સી. " હાઈ વાઈસ
વાર દામ્ડ " નામક ગદ્યકી ગ્રંથનું ગ્રન્થકાર જાણના. જાણના
ઉપેક્ષા આપાપિએ એ એ જાણના વિચારની એક એ તેને હસ્તે
આ પુસ્તકમાં કરેલો છે. (૧૯૧૭; ૧૯૧૮) ૦-૧-૦

૬ હિંદુસ્તાનના દેવો. (ધર્મ—ગ્રન્થ) (સચિત્ર). લેખક સ. જ.
જ્યોત્સનાચંદ્ર મહેતા, એલ. ટી. સી. E. O. Martin જો
" Gods of India " નામક પુસ્તકનો ગ્રન્થકાર અનુવાદ. ગદ્ય
વર્ણવેલા હિંદુસ્તાનના દેવો, પુરાણના દેવો, અર્ચાઈન હિંદુધર્મના
દેવો, ઉદ્ધારી ધર્મના દેવો અને નાના દેવો, વગેરેનું વર્ણન આ
ગ્રંથમાં આપેલું છે. (૧૯૧૭) ૧-૦-૦

૭ નીતિશાસ્ત્ર. (નીતિ—ગ્રન્થ) લેખક સ. સ. અવિમુખચંદ્ર જ્યોત્સના-
ચંદ્ર મહેતા, એમ. એ. એલ. ટી. Pleshadall's " Ethics "
નામક ગ્રંથનું ગ્રન્થકાર જાણના. ગદ્ય વસ્તુ, કેવલ વસ્તુ અને
પ્રેમ વસ્તુના એક, નૈતિક ચેતન, નીતિની કોષાલી, નીતિ અને
ધર્મ વિશે વર્ણવેલો સમગ્રેક આ ગ્રંથમાં કરવામાં
આવેલો છે. (૧૯૧૮) ૦-૧-૦

૮ પ્રેમ 'દ. (સચિત્ર—ગ્રન્થ) લેખક સ. સ. જ્યોત્સનાચંદ્ર નિરુદ્ધરામ
મહેતા, ગદ્યકી ગ્રંથ, ગુર્જર મહાકવિ પ્રેમાનંદના દ્વારા
અને જ્ઞાન સંભંધી વિરેચન આ ગ્રંથમાં કરેલું છે. (૧૯૧૮) ૧-૦-૦

નગતનો વાતાવરણ ઇતિહાસ, ૩૧૫ પહેલો (ઇતિહાસ—ગુચ્છ) લેખક

સી. સી. મોન્ડગાસ મધુરાંધસ શાહ, બી. એ. એલએલ બી. M. B.

Syngde દ્વારા " Story of the World " નો અંગ્રેજી અનુવાદ.

સમુદ્રકિનારે વસતિની શરૂઆત, નવીન દેસોની રોથ અને યુરોપની

અર્થત, એ ગુચ્છ મધ્યમા હેઠે નગતના દેશવિદેશની નાની મોટી

૧૫૭ પાતો આ ૩ થર્મ આપવામાં આવેલી છે. (૧૯૧૮; ૧૯૨૧) ૩-૬-૦

• શાળાવાનપદ્ધતિનું ગૃહશિક્ષણ (શિક્ષણ—ગુચ્છ). (સચિત્ર) લેખક

સી. સી. મોન્ડગાસ મધુરાંધસ શાહ, બી. એ. Kindergarten Teaching

At Home નો મસદા અનુવાદ, પાઠ ડેમ આપેલો, શિક્ષણ

ના સાધનની દ્રષ્ટિએ રમતનો વિચાર, વાચનનું અને લેખનનું

શિક્ષણ, ગ્રામ્યિક બાલિકા, હાથગામ, સામાન્ય બાળક વિવિધભાષા

પ્રાથમિક પાઠ, એક બાલકાશ્રમનો અભ્યાસક્રમ, એ વિવિધ આ

અંશમાં સર્વોચ્ચ છે અને તેથી એક એક બાલકોને શરૂઆતનું શિક્ષણ

આપી શકાય તેમ છે. (૧૯૧૮)

૦-૧૦-૦

૧૧ દેહપદ્ધતિ વિદ્યાનાં તત્ત્વો (વિજ્ઞાન—ગુચ્છ). લેખક સી. સી. લલિતપ્રસાદ

શ્રીમસાદ દવે, બી. એ. બી. એસ સી. એલએલ બી. Principles

of Physiology અંગતી બાબતર, આમાં આમાં સરીરવિજ્ઞાન

નો વિચાર કરવામાં આવેલો છે. બ્યક્તિની કલ્યાણ અને તેના

વિકાસ, સજીવ સરીરનું દ્રવ્ય અને શક્તિ, ખોરાકના પદાર્થોનું

ચોરણ, લોહી, વિરોધોગી પદાર્થોના બહિષ્કાર, પ્રુચિના ગ્રંથ

કાર્યો અને અંતિમ દશ્યો, મુખ્યત્વે, આતર સ્ત્રિ અને બાલ

સ્ત્રિનો સંબંધ, કંઠબળ, મસ્તિષ્ક પદાર્થોના સમાવેશ આ અંશમાં

કરેલો છે (૧૯૧૮)

૧-૦-૦

૧૨ વિજ્ઞાનપ્રવેશિકા. (વિજ્ઞાન—ગુચ્છ). લેખક પ્રો. એટલેજ બાબુજી

પુરાણી, એમ. એ. The Foundations of Science નો

અંગ્રેજી અનુવાદ, ભૌતિકવિદ્યાના, જીવવિદ્યાના અને મનોવિદ્યાના

વિદ્યાના સમત્વના સિદ્ધાંતોનું વિવેચન આમાં કરેલું છે. (૧૯૧૮) ૦-૧૧-૦

- ૧૩ હાંદગીનો વીમો. (વિજ્ઞાન—ગ્રુપ) (બીજી આકૃતિ), લેખક સ. સ. ભોગીલાલ જયસાંકર એન્ડ. Robertson ફ્રાં "Insurance and Investment and other works" ઉપરથી ગ્રુપનાં અનુવાદ, હાંદગીના વીમા વિષે ઉપકૃત તેના શાલાલાલ, તેના ઘરની મંચુરી, નરેશ, વડે ચણી, વગેરે, જુદા જુદા પ્રકારના વીમા ઉત્સાવવાની રીત, કેવી રીતે, ક્યાં અને ક્યાં વીમો ઉત્સાવવો, વીમા ખતની શરતો અને હક, વીમાના કાવા, હાંદગીના વીમાનાં નાણાં રોકવા ખાતમ. (૧૯૧૮) ૦-૧૧-૦
- ૧૪ દયારામ (અરિત—ગ્રુપ) લેખક સ. સ. જગજીવનરાસ દયારામ મોદી સ્વર્ગ ગ્રુપનાં સ. સ. રસોઈના પ્રખ્યાત કવિ દયારામનું જીવન અને કવન (૧૯૧૮) ૦-૧૧-૦
- ૧૫ સુધારણા આદિ પ્રગતિ (મળી—ગ્રુપ) (બીજી આકૃતિ), લેખક સ. સ. રાજભાઈ આપટે, બી. એ, એલએલ બી. Crozier ફ્રાં Civilization and Progress નો અનુવાદ, પ્રભાવશિલ્પ, સામ્યમીમાસા, વિવિધવિવેચન અને ઉપસંહાર, એ આર પરિશિષ્ટાઈ ધનિકાસ, સુધારણાનો માર્ગ, પરિસ્થિતિનું સમીકરણ, સમાજરચના, જનતાપર્મ લર્મસાધન, રાજાની અનુસાધન, વગેરે વગેરે વિવેચનીય થઈ કહેલી છે. (૧૯૧૮; ૧૯૨૧) ૦-૦-૦
- ૧૬ વીર ગ્રુપો (વાર્તા—ગ્રુપ) લેખક સ. સ. ભરતરામ ભાગુભુજરામ મહેતા, બી. ડી. સી. ઇ. C. Kingale. ફ્રાં The Heroes ઉપરથી Many Macgregor એમને તપેશ અંગેલ તપુ મંચર્ડ ગ્રુપનાં લ. ઇંગ્લેન્ડ, અંગ્રેજીના અને હાંસિયમ એ વીર ગ્રુપોના પસંદગી વાંચ (૧૯૧૮) ૦-૧૧-૦
- ૧૭ શ્રીલંકાના વૈજ્ઞાનિક દેખાદશન. (વિજ્ઞાન—ગ્રુપ), (અરિત) લેખક સ. સ. તલિયમજી કોલસા દે, બી. એ, બી. મિસબી, એલએલ. બી. Stone ફ્રાં 'Botany—the modern study of plants' નો ગ્રુપનાં અનુવાદ, તેમાં વનવૃક્ષોના સંવર્ધન આદિ અવગણ, રેષ, રેષર્ચ, વિવિધ, સર્વેષ, ઉગ્ર, રોપન, વગેરે, વગેરે વિવિધા અભ્યાસ આપવામાં આ રીત (૧૯૧૮) ૧-૦-૦

૧૮. કરોળિયા. (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) (સર્વિત્ર) લેખક રા. રા. ભાનુમુખરામ નિર્ણયરામ મહેતા, Warburton હૃત The Spiders નો ગુજરાતી અનુવાદ. વચ્ચેનું અવલોકન, કરોળિયાની રચના, તેની માનસિક શક્તિ, ગુજરાતી કરોળિયા, નળ-કરોળિયા વગેરે વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના કરોળિયાની રચનારી કથા આમાં આપવામાં આવી છે. (૧૯૧૬) ૦-૧૪-૦

૧૯. બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ- (ઇતિહાસ-ગ્રન્થ) લેખક રા. રા. હરિલાલ માધવજી લક, એ., એ. Buckland હૃત "Our National Institutions" નો ગુજરાતી અનુવાદ. અંગ્રેજી રાજ્ય-બાંધણી, પાસાંમેટની મહાસભા, અમીરેની સભા, આમની સભા, પ્રીવી કાઉન્સિલ અને પ્રધાનમંડળ, રાષ્ટ્રીય અંગદાનપત્ર, લક્ષ્મી અને નૌકામંડળ, ન્યાય, ખર્ચાલય રાષ્ટ્રીય ફેળવણી, સ્થાનિક અવસ્થા વગેરે પ્રાકૃતિક પૂર્વક રાજ્યનાંધારણનું ચોક્કસ વર્ણન આપ્યું કરેલું છે. (૧૯૧૬) ૦-૧૩-૦

૨૦. મીરાંભાઈ- (ચરિત્ર-ગ્રન્થ) લેખક રા. રા. ભાનુમુખરામ નિર્ણયરામ મહેતા. રવત્ર ગુજરાતી લેખ. ભણ્ણીતી ગુજર કવયિત્રી મીરાંભાઈનું જીવન અને કવન. (૧૯૧૮) ૦-૧૨-૦

૨૧. શિક્ષા (પ્રકીર્ણ-ગ્રન્થ) લેખક કર્નલ નાનાસાહેબ જી. શિંદે અને મેજર ટે. એન. સાવંત રવત્ર મરાઠી લેખ. લક્ષ્મી દૃષ્ટિએ શિષ્ટિ, શૃદ્ધિશિક્ષણ, શાળાશિક્ષણ, ખેત, અવલોકન વગેરેમાં શિક્ષિની ઉપયોગિતા, નીતિવિષયક, ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક રીતિએ શિક્ષિના વિચાર, એ વિષયો એમાં આવ્યાં છે. (૧૯૧૮) ૧-૦-૦

૨૨. પ્રાણીવિજ્ઞાનું વૈખાદશન- (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) (ચર્ચિત્ર) લેખક રા. રા. ભાનુમુખરામ નિર્ણયરામ મહેતા. Macbride હૃત "Zoology" નો ગુજરાતી અનુવાદ, એમાં પ્રાણીવિજ્ઞાનું ક્ષેત્ર, તેની વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા, સજીવ પદાર્થ, કોષની વિવિધ ભૂતો, પ્રાણીઓનું વર્ગીકરણ, સર્વિનના સિદ્ધાંતનું પરિણામ, અનુચ્છનું મૂળ અને ભૂતિનું જાવિ વગેરે વિષયોને લગતું સરળ વિવેચન કરવામાં આવેલું છે. (૧૯૧૮) ૧-૦-૦

૨૩. ગોપાનિકાદ. ના. ૧ જા (ખર્ચ-ગ્રન્થ) લેખક રવ નિંદ્યમજ્જ વેળનાથ

શ્રવણ મરાઠી ભાષાવર બોદ પંચના મળ ગ્રંથ 'તિપિક' ના ત્રણ એ. પૈકીના 'મુક્તિપિક' માં ગુરુ ભગવાને જુદા જુદા વખતે કરેલા ઉપદેશોના સંગ્રહ કરેલો છે તેના પાંચ ભાગ પૈકી આ વાચના, મોટાં સૂત્રોના સંગ્રહનું આ મરાઠી ભાષાવર છે. (૧૯૧૮) ૧-૮-

૨૪. પેલેસ્ટાઇનની સંસ્કૃતિ-(ઇતિહાસ-ગ્રન્થ) લેખક ડૉ. ડી. મુરેલનાથ રંગનાથ શરેખાન, બી. એ એલ એલ. બી. Macalister ફ્રે "History of Civilisation in Palestine" નું ગુજરાતી ભાષાવર, પેલેસ્ટાઇન અને તેના વલનીએ, પૂર્વપશ્ચિમનો પ્રથમ ક્ષેત્ર, હીબ્રુ, સહેનસાહન, ઇઝરાયલમાં ધાર્મિક ચેતન્યની વૃદ્ધિ, અને પૂર્વ-પશ્ચિમનો ઉત્તરો દક્ષિણ વચ્ચે વિષયો આ શ્રવણમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે (૧૯૧૮) ૭-૧૨-૭

૨૫. મનુષ્યવિદ્યાનાં તત્ત્વો-(વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) લેખક ડૉ. ડી. મરુટમાર સિવરાય દેસાઈ, એમ. એ, એસ. ડી. સી. M. A. Marret ફ્રે 'Anthropology' નો ગુજરાતી અનુવાદ, એમાં મનુષ્યની જોવાઈ, મનુષ્યનો પુતલક કાળ, તેમની પરિસ્થિતિ અને ભાષા, સમાજ-વ્યવસ્થા કાયદો, ધર્મ, અને નીતિ, મનુષ્યવ્યક્તિ, પરદેશી દ્રષ્ટિએ ચર્ચવામાં આવ્યા છે. (૧૯૧૮) ૧-૭-૭

૨૬. જ્ઞાતનો વાર્તાશ્રેષ્ઠ ઇતિહાસ, શ્રવણ બીએ-(ઇતિહાસ-ગ્રન્થ). (બીએ આ-વૃત્તિ) ડૉ. ડી. બેક્કનહાસ મ્યુર્તહાસ સાહ, બી. એ, એલએલ. બી. M. B. Syge ફ્રે "The Story of the World" નો ગુજરાતી અનુવાદ. એમાં સમુદ્ર ઉપરની સત્તા માટે સ્પર્ધા, બ્રિટિશ મહાત્માઓનો વિકાસ એ વિષયના સમ્બંધમાં સારી વાર્તાઓ સાદી ભાષામાં આપી, ઐતિહાસિક વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (૧૯૧૬-૧૯૨૬) ૧-૭-૭

૨૭ નીતિવિનયન-(નીતિ-ગ્રન્થ) (બીએ આ-વૃત્તિ) લેખક મેસર્સ એ. ઇ. વિગરી, અતિસુખરા કર ક. ત્રિવેદી અને મહિવાલ મો. જાવા. સ્વર્ગ ગુજરાતી લેખ, એમાં નીતિશાસ્ત્ર સામાન્ય સ્વરૂપ, પાશ્ચાત્ય અને હિંદુ નીતિશાસ્ત્ર, નૈનિક જીવન, અસાધ્યતા, સત્યવત્ત્વ, માયાજી

પ્રજ્ઞ, ઉદ્યમ, શૈતિ, કર્તવ્યનિષ્ઠતા, પવિત્રતા, પ્રામાણિકતા, ન્યાય, મૈત્રી, શાન્તિ, આનંદીયતા, સહિષ્ણુતા, આત્મભોમ, વિરાગતા, દુઃખ, ચારિત્ર્ય અને સંસ્કૃત્યોગ સાહચર્ય વગેરે નીતિવિધો સર્વપાત્રાં આવેલા છે (૧૯૧૮-૧૯૨૬) ૧-૨-૦

૭. બાલોદ્યાનપદ્ધતિનું ગૃહસિદ્ધાન્ત- (સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થ) લેખક તા રા

૭. બરલરામ બાલુભરામ મહેતા, એા ટી સી, ઇ અનુક્રમ અંક ૧૦
વાળા મરાઠી શ્રવણે આ ગ્રન્થની અનુવાદ છે એમા હિંદુ અને
“ મૂળાક્ષર ” નું પ્રકરણ સ્વદેશ રીતે ઉમેર્યું છે (૧૯૧૮) ૦-૧૪-૦

૮. કોબેટનો ઉપદેશ- (નીતિ-ગ્રન્થ) તા રા જનકલાલ હરિલાલ પટ્ટા,
બી એ Cobbett's Advice to the Young men નો
ગુજરાતી અનુવાદ એમા અસનાદિતો વિવેક, રમતનું સ્વરૂપ,
બહામ દેશના જવાનો લાભ, વાચન, લેખન, કાવ્યનો સફળપદ્યોગ,
શક્તિશીલ કસીદી, બોલો ઝગલો પર્થ અને હાલિ, સદા, અવકાશના
વખતનો ઉપયોગ, શુદ્ધ મેત્ર, વિશુદ્ધ ચરિત્રના સંસ્કૃત્યો, પ્રતિ
પત્નીના ધર્મ, બાલકોને, મદ્યપાનના આચરણ, બાળકો પ્રતિ
આચરણના ધર્મ અને આજીવ પ્રત્યે બાળકોના ધર્મ, રનાન, જેનપદ્ધતિ,
આનંદમય જીવન, પુસ્તકોનું વાચન, વગેરે પ્રસંગો વિશે સારી અને
સાદી ભાષામાં સર્વ્ય કરવામા આવેલી છે (૧૯૧૬-૧૯૨૪) ૦-૧૫-૦

૩૦. મિરમર- (ચરિત્ર-ગ્રન્થ) લેખક તા II જગજીવનદાસ દલપત મેહો
સ્વદેશ ગુજરાતી લેખ એમા ગુર્જર કવિ મિરમરનું જીવનચરિત્ર,
તેના કાવ્યો, નિબંધના તેનું સ્થાન, વગેરે બાળકોનો નિહાળીક
કરવામાં આવેલો છે (૧૯૧૮) ૦-૧૪-૦

૩૧. પાર્લામેન્ટ- (ઇતિહાસ ગ્રન્થ) લેખક તા તા હરિલાલ જગજીવનદાસ
Ilbert જી ' Parliament ' નો ગુજરાતી અનુવાદ એમાં
સભાની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ, તેનું જઘાતનું વ્યવસ્થા, મહેતુલ અને
નાન્યવધિવત, અધિવેશન અને કાર્યપદ્ધતિ, નાન્યસભાની કાર્યવ્યવસ્થા,
સભાસભા અને મતદારસભા, સભાનું હિત, જાનમાન અને
લોકસભા, ઉપસભાની સભા, અને લોકસભાક નાન્યસભાઓની વ્યવ

નાત્મક સર્વેશ્વર, ૫ = વિશ્વેશ્વરની શ્રીગિરિ રાજસજ્જાનો (વગતવાર
ચિત્રો) નાપવામાં આવેલો છે (૧૯૧૬) ૧૪

૧૨ જુલનાત્મક ધર્મવિવાર-(ધર્મ-શુદ્ધ) લેખક રા. રા. જાનકર માણેક
લાલ યાદવેશ્વર બે Jernons દ્વારા "Comparative Reli-
gion" નો જુલનાત્મક અનુવાદ એમાં ચત્ર ભદ્ર, પિતૃપત્ન કર્પા
અવન, કન્યા, એરેશ્વર, વગેરે વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં
આવેલો છે (૧૯૧૮) ૧૩

૧૩ ભાગલ (નરિય શુ. ૭) (સચિન)-લેખક રા. રા. રામલાલ સુનીલાલ મોદી
સ્વતંત્ર જુલનાત્મક લેખ એમાં શુદ્ધ કવિ ભાગલજી અવન આપવામાં
આવ્યું છે તથા તેના કાંચે પિવેચન કરવામાં આવેલું છે (૧૯૧૯) ૧૦

૧૪ ઇતિહાસજી પ્રભાત-(કનિદાસ શુ. ૭) લેખક રા. રા. મેહુશીર
અવલજી અવાસીયા એમ બે, એલ એલ. બી Myers દ્વારા
"Dawn of History" નો જુલનાત્મક અનુવાદ એમાં ઇતિહાસ
વિનાના લેખો, ઇતિહાસજી નાટ્ય, તેની રમૂમિ તથા પાત્રો, મીસર
ખાખીદોશિયા, પૂણ્ય પ્રદેશ, પૂર્વે ભૂમિ સમગ્ર ઉપરના પ્રદેશ
હયલી, માથ અને ઉત્તર મુરોપ હાથમાં ઇતિહાસજી પ્રભાત વર્ણવ
વામાં આવેલું છે (૧૯૧૯) ૧-૪

૧૫ અવિદ્યા-(વિજ્ઞાન શુ. ૭) લેખક રા. રા. હેન્ડરસન બાળકજી શુદ્ધ
એમ બે Henderson દ્વારા "Biology" નો જુલનાત્મક અનુ
વાદ એમાં અવની નિર્મિત, યરીત થત્યા અવની લક્ષણ, કાર્મ વિજ્ઞાન
અને અવન વનરપતિ તથા પ્રજાતિઓની સંવેદના, પ્રેરણા
તિ તથા અવન બે સક, પ્રજનન વ્યક્તિત્વ, અવન પ્રથમ,
જૂતાખનો ઇતિહાસ, અવન જૂતા-સવા અને અવન વગેરે વિષયો
ઉપર સારી સર જુની નાપવામાં આવેલી છે (૧૯૨૦) ૧૦

૨૧ ધર્મનાં મૂળતરનો-(ધર્મ-શુ. ૭) લેખક રા. રા. રામપ્રસાદ કાચીપ્રસાદ
સાધ બે, Stanley Cooks દ્વારા "Foundations of
Religion" નો જુલનાત્મક અનુવાદ એમાં ધર્મ અને અવન

વિચાર અને તેની પ્રગતિ, મનુષ્ય અને તેનો વિકાસ, મનુષ્ય અને વિદ્યે, મનુષ્ય અને અમાનુષ્ય, માનવજાતિમાં આવી રહેલી પ્રક્રિયા, માનવ જાતિનો આધ્યાત્મિક વિકાસ વગેરે વિષયોની રસિક ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. (૧૮૧૬)

૦-૧૦-

૪૭. નૈતિક જીવન તથા નૈતિક ઉત્કર્ષ, (નીતિ ગ્રન્થ) લેખક ડૉ. વા. કા. કાંતિલાલ દેરાવતય નાણાવટી, એમ. એ સાહીકૃત The Moral life and Moral worth નો ગુજરાતી અનુવાદ એમાં નૈતિક જીવન, સચમ, પોશ્ય, નિર્ભયતા, વિવેક, ટેલકાંબેક બીજા વ્યક્તિ નિર્દિષ્ટ ગુણો, પરીપકાનવૃત્તિ, ધર્મજીવન, વગેરેનું ચોક્કસ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે (૧૯૧૬)

૦-૧૫-

૪૮. મુસનાતમકે ભાષાશાસ્ત્ર (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) લેખક ડૉ. વા. પ્રીતમલાલ નરસિંહલાલ કચ્છી બી. એ સ્વતંત્ર ગુજરાતી લેખ, એમાં ભાષાની ઉત્પત્તિ તથા તેનો વિકાસ સંસ્કૃત, ગ્રીક અને લેટીન ભાષાના દ્વલભાતમક રૂપો, પ્રાકૃતના નિયમો, અપભ્રંશના નિયમો, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, બંગાળી અને પંજાબી આદિ આધુનિક ભાષાઓનું મુસનાતમક અભ્યયન, ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણના ધારણની પરીક્ષા, વગેરે વિષયો આવે છે (૧૯૦૦)

૧-૪-

૪૯. હિંદુસ્તાનના નરવર દત્તિહાસ વા દાસ્તરાપ્તાચ્યા ફીજા (પ્રકીર્ણ ગ્રન્થ) લેખક કર્નલ નાનાસાહેબ શિંદે, સ્વતંત્ર મરાઠી લેખ એમાં વેદકાળથી આરંભીને દાસના સમય સુધીનો ઇસ્તરી ઇતિહાસ ચલુ રહ્યો છે તેથી સવળાનો, અગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, રસિયન, ઇટાલિયન, જર્મન વગેરે દેશોની નિમનસર હકીકત ચલુ અપાઇ છે. પુસ્તક ધણુ સાચું અને મહત્વનું છે (૧૯૨૧)

૨-૮-

૫૦. મુકાદમા. (ચરિત્ર-ગ્રન્થ) લેખક ડૉ. વા. લક્ષ્મણભાઈ મહેતા એમ. II સી ઇ સ્વતંત્ર ગુજરાતી લેખ સુપ્રસિદ્ધ મહાત્મા ઠાકુર વડવારાનું જીવન તથા કવન આમાં અપવાતમાં આવેલું છે (૧૯૨૨)

૧-૦-

૫૧. મહારાજા શિવજી (ચરિત્ર-ગ્રન્થ) લેખક ડૉ. વા. સીતારામ વામુદેવ પેટ્ટે બી. એ. આર. ની આઇ. એમ. સી. પી. સ્વતંત્ર

મરાઠી લેખ. એમ મહારાષ્ટ્રીયર શિવાજીનું જીવનચરિત્ર આપવામાં આવેલું છે. (૧૯૧૯) ૧-૬-૦૦

૪૨. વિવિધ ધર્મોનું દેખાડશન (ધર્મ-ગ્રંથ). લેખક રા. રા. રામપ્રસાદ કાશીપ્રગાદ દેસાઈ. બી. એ. ગ્રેજ્યુએટ ફ્રોમ Religion નો ગુજરાતી અનુવાદ. એમાં ધર્મની ઉત્પત્તિ, આરંભમાં મનુષ્યની માનસિક સ્થિતિ, પ્રકૃતિ, પશુ અને ફૂલ વગેરે, આત્મા અને પુનર્જન્મ, વાખોડોન, મીસર, ચીન, ગ્રીસ, રોમ, ષ્ટેડિનિવિયા, ઇરાન દેશોના ધર્મ, હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, ઇસ્લામ ધર્મ વગેરે વિષયો બહુ સારી રીતે ચર્ચેલા છે. (૧૯૨૦) ૦-૧૨-૦૦

૪૩. નવીન જાપાનની ઉત્કર્ષિતિ (ઇતિહાસ-ગ્રંથ). લેખક રા. રા. સંપ્રકાશ લાલભાઈ મહેતા, બી. એ., એલ એલ. બી. હોંગકર્ટ ફ્રોમ Evolution of New Japan નો ગુજરાતી અનુવાદ. એમાં ઐતિહાસિક નોંધ, રાજસત્તાની ગુપ્તસ્થાપના, સંજ્ઞાતિમાં સુધારો, સામાજિક સુધારો, રાજ્યજંધારણ, સંજ્ઞાતિ સ્વદંત્વતા, વેપાર અને કુન્નરકળા, પર સંજ્ઞા સાથે અવલોકન, શહેનશાહ મીઠ વગેરે વિષયો જાણતમાં જાણના દેશો હુંક પ્રકારમાં કરેલી પ્રગતિનો ઇતિહાસ આપવામાં આવેલો છે. (૧૯૨૧) ૧-૦-૦૦

૪૪ ઉત્તર ગુરોપની પુરાણકથા (ધર્મ-ગ્રંથ). લેખક રા. રા. ગોરખનંદસ નૌતમભાઈ કાજ, બી. એ., હોર્મેન ફ્રોમ Northern Mythology નો ગુજરાતી અનુવાદ એમાં ખુબ લેક્ષના મૂર્તિપૂર્ણ ધર્મની પકળી, કથાલકારી અને અકથાલકારી દેવોની પૂજા, દેવોની સંખ્યા, વેડેન, ગુરોર, મી, ઉત્તરની પક્ષિના નોર્સ દેવો, વાનીર, દેવાઓ, આર્મિનું વર્ણન બહુ સારી રીતે કરેલું જણાય છે, એટલે ગુણવાત્મક દ્રષ્ટિએ જાણનારને તે બહુ ઉપયોગી નીવડશે. (૧૯૨૦) ૦-૧૪-૦૦

૪૫ વિષ્ણુદાસ (ચરિત્ર-ગ્રંથ). લેખક રા. રા. ભાનુસુખરામ નિરુલ્લાસ મહેતા. સ્વદંત ગુજરાતી લેખ. એમાં ગુર્જર કવિ વિષ્ણુદાસનું જીવન અને કવન આપવામાં આવેલું છે. (૧૯૨૦) ૧-૦-૦૦

રાજનીતિનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ) લેખક રા. રા. દેસાઈપ્રસાદ બ્રહ્મચારી દેસાઈ, બી. એ., એલ એલ. બી. નેંકસ ફ્રેન્ચ History of Politics નો ગુજરાતી અનુવાદ એમાં સમાજના પ્રશ્ન, નગરી સમાજનું વર્ણવણ, કૌટુંબિક સમાજ, અર્વાચીન (રાજકીય) સમાજ વગેરે વિષયો સ્વલ્પમાત્રામાં આલેખ છે. (૧૯૨૦) ૧-૧-૦૦

૭. સમાજશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ) લેખક રા. રા. હંચાણુરાય નથુભાઈ ભોશી, બી. એ. સ્વલ્પમાત્રા ગ્રંથસંપત્તિ લેખ. એમાં સમાજનો ઐતીહાસ, સમાજ ઉપર વ્યવસ્થા પ્રકૃતિની અસર, સામાજિક પ્રવૃત્તિના કારણો અને માર્ગ અને પ્રવૃત્તિ, એકતાનું સામાજિક, સમાજશાસ્ત્રના વિચારો દર્શાવનારા કેટલાક દેશના વિદ્યાર્થી વગેરે બાળકોની વચ્ચે રસિક રીતીમાં કરેલી છે. (૧૯૨૦) ૦-૧૪-૦૦

૧૮. બાળકઉદર (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ) લેખક રા. રા. હંચાણુરાય બાળકુપ્ત પુરાણી એમ એ સ્વલ્પમાત્રા ગ્રંથસંપત્તિ લેખ. એમાં મર્સિહી અને તેણે બાળકના નિયમ, બાળકની આવજન, તેનું પાલન શી રીતે કરવું, કુદ પાલની રીતી, પાલન બેઠકવચ્ચે વિધિ. બાળકના પક્ષ, બાળકની પચાસી, કસરત, ખાંસ અગ્રીની સંભાળ, બાળકની માનસિક અને નૈતિક ઉત્કૃષ્ટતા વગેરે વિષયો મર્સિહી છે (૧૯૨૧) ૧-૮-૦૦

૪૬. શિવાઈ (યત્રિ-ગ્રંથ) (સંચિત). લેખક સ્વ. ગુરુદાસ નિધારામ મહેતા, બી. એ. R. Johnson ફ્રેન્ચ "Shivaji, the Maratha" નો ગુજરાતી અનુવાદ, એમાં રક્ષિત દેશનો પૂર્ણ ઇતિહાસ, શિવાઈનું બાળપણ, તેના પરાક્રમે અને ચત્રિત્વ વર્ણન છે. (૧૯૨૦) ૧-૦-૦૦

૧૭. બાળકવચ્ચ અને બાળકઉદર (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ). લેખક રા. રા. હિ મન-લાલ બ્રહ્મચારી અભિલા, એમ એ, એલએલ બી. "The Child its Nature and Nurture" નો ગુજરાતી અનુવાદ એમાં બાળક અભ્યાસ, તેની પરિવર્ધિત, સંભાળ, બાળકનું વર્ણન, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, ભાગ્યશીલ, બુદ્ધિ, ધરમશક્તિ, દેવ, કૃતિ અને બાળકના વગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે (૧૯૨૦) ૧-૮-૦૦

૫૧. શરીરચત્રનું રેખાદર્શન (વિજ્ઞાનગ્રન્થ) લેખક શ્રી ડૉ. લલિતાપ્રસન્ન
શ્રીમત્કાક દવે, બી. એ., બી. એસસી, એલએચ. બી. એન ; ત
Life's Mechanism નો સુવર્ણ સંસ્કૃતિ. એમાં સમગ્ર મન
બંધારણ એ મુખ્ય વિષય હિત દર્શવિદ્યવિષયક ઉપાધ્યાય સા
મનુષ્યશરીરનું વર્ણન કરવામાં આવેલું. [૧૯૨૧]. ૧-૪-

૫૨. શાળા અને શિક્ષણપદ્ધતિ (શિક્ષણ-સુચક). લેખક શ્રી ર. દુનીયાલ
મગનલાલ દેસાઈ બી. એ. Fraser & Method નામી માળા
૧૯૩૩ થી ૩૯ Caster-મગનલાલ દુનિયાલે અનુવાદ, કોમર્સ કોલેજ
દરીદ્રી યોગ્યતા, અર્થશાસ્ત્રીય વ્યાપારો, પાસાક, ઘડિયા અને તેની મીઠાઈ
ઉચ્ચાર, ગદ્યશૈલી, યોગ્ય શબ્દોના ઉપયોગ, આદિનિવર્ણન, શિક્ષક અને
શિક્ષણનો વિષય, શિક્ષકશિક્ષણનો પરસ્પર સંબંધ, પ્રશ્નોત્તર, કાંડ
પાઠ્ય અને તેના ઉપયોગ, લેખન, શીતલન, પરીક્ષા, શિક્ષા, સંચાર
વ્યવસ્થા, જોગવાઈ, સ્વચ્છતા વગેરેના સંબંધમાં કહ્યું સારી નોંધકાશ
આપી કહેલી છે. (૧૬૨૦) ૦-૧૫-૦

~૫૩ મહિરાંકર હીમલ્લી (મરિત્ર-ગુણ) લેખક રા. રા. જયગુપ્તાય ગુરુદો
 રામરાય જોષીપુત્ર, એમ એ.ત્રવેંત્ર ગુજરાતી લેખ, એમા ક.કિયાવાડના
 ગુપ્તસિદ્ધ લેખક અને અગ્રેસર રવ. મહિરાંકર હીમલ્લીનું જીવન,
 એમના લેખો, એમની વિવિધ રજાવણી વગેરે, એમના મુદ્રા, રા. તિસેવા,
 સ્વરાશીરિતિ, ધાર્મિક લેખો વગેરેના અદેવાલ આપવામા આવેલો છે
 (૧૯૨૦)

૫૪ શાંતિ અને પ્રગતિ (પ્રાચીન-સુવર્ણ) લેખક શ્રી - , ભરતરામ લાલ
સુખરામ મહેતા, શ્રી ડી. સી. ઈ. મનુકમ મ્કે ૧૫ બાગ મરાઠી
પુસ્તકો આ સુવર્ણી મનુવાદ છે. (૧૯૨૧) ૨-૦-૦

૧૫ ચીનની સંસ્કૃતિ (ઇતિહાસગુચ્છ). લેખક શ્રી. રા. ગેલ્લદાસ મયુરાદાસ
સાહેબ, બી. એ., એલએલ. બી. Galah હેટ Civilization in
China ને સંબંધી અનુવાદ. એમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત, કાયદા અને
સામાજિકવ્યવસ્થા, ધર્મ અને વસ્ત્રો, સ્ત્રીઓ અને જાગૃતિ, સાહિત્ય અને

વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને શિક્ષાર, મેગિસ્ટ્રલ વગેરે શાખાઓ, ચીનાઓ અને
પરદેશીઓ વગેરે વિષયોપૂર્વક ચીન દેશનો એક હજાર વર્ષનો સમય
વર્ણવેલો છે. (૧૯૨૦) ૧-૬-૦

૫૧ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, લામ ધહેલો (ઇતિહાસ-ગ્રુપ) લેખ, રા. રા.
ગોન્ડાસ મચુરાદાસ શાહ, બી. એ., એલ એલ. બી, Abbott ફ્રેન્ક
• Napoleon Bonaparte નો ગુજરાતી અનુવાદ. એમાં મહાન
નેપોલિયન ન જન્મથી માંડીને મૃત્યુ સુધીનું જીવનચરિત્ર આલેખવામાં
આવ્યું છે. તેમ જ તેનાં વિવિધ પરાક્રમેાનું વિગતવાર વર્ણન અને સાથે
સાથે કાસ દેશનો ઇતિહાસ પણ આપવામાં આવેલો છે. આ એક
ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકનો રસિક શૈલિમાં યજેલો આ અનુવાદ વાર્તાની
માફક સૈાને વાચવા યોગ્ય તેવો છે. (૧૯૨૪) ૨-૧૨-૦

૫૭ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, લામ બીએ ઉપર પ્રમાણે (૧૯૨૪) ૨-૧૦-૦

૫૮ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, ભાગ ત્રીજો ઉપર પ્રમાણે. (૧૯૨૬) ૨-૧૨-૦

૫૯ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, લામ એ એ ઉપર પ્રમાણે. (૧૯૨૬) ૩-૦-૦

૬૦ ઉત્તરવિચાર (પૂર્વાધ) (ઇતિહાસ-ગ્રુપ) લેખક રા. રા. જયમુખરાય
પુણેશભટ્ટ એલીપુરા, એમ એ Bagehot ફ્રેન્ક Physics and
Politics નો ગુજરાતી અનુવાદ. એમાં પૂર્વમુખ અને સંપર્કનું કળ,
એ જે મોટા પ્રકલ્પોમાં સમાજસાક્ષના વિવિધ વિષયોની તથા રાજનીતિ
સંબંધી ઉદાહરણો દેટલીક વ્યક્તિઓ ભવિષ્યો અને પ્રભાઓ
તેમ જ રાજ્યોના ઉલ્લેખપૂર્વક તાર્કિક દૃષ્ટિથી ચર્ચા કરવામાં
આવેલી છે. (૧૯૨૪) ૧-૧૦-૦

૬૧ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં રચાનિક સ્વરાજ્ય (ઇતિહાસ-ગ્રુપ) લેખક
રા. રા. ચપલ્લાલ લાલભાઈ મહેતા, બી એ., એલએલ બી Dr.
Makerjee ફ્રેન્ક Local Self Government in Ancient
India નો ગુજરાતી અનુવાદ. એમાં પ્રાથમિક વિવેચન, સાહિત્યમાં
સંબંધ રમાન, સંબંધ બંધાવેલ, વહિવટને લગતા અધિકાર અને ગ્રામણ,
મધ્યસ્થને લગતા અધિકાર, બંધાવેલ, દેટલીક અમલત્યની મંદળાઓ.

બંદેર સંસ્થાએ, જાંબાસુની કાર્યસાધકતા વગેરે વિષયો ઉપર પ્રાચીન દિંદુસ્તાનમાંના સ્થાનિક સ્વસ્થાને લગતી ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવેલી છે. (૧૬૨૪) ૧-૧-૦

-૧૨ દક્ષિણરામ (સરિત્ર-ગુચ્છ). (બીજી આવૃત્તિ). લેખક રા. રા. કાશીશંકર મૂળશંકર દવે. સ્વતંત્ર ગુજરાતી લેખ. ગુર્જર કવિશ્વર દક્ષિણરામનું જીવન અને કવન, કવિતા, કવિતાના પ્રકારો, પિંગળ, ગુજરાત વર્ના, મુલર સોસાઇટી વગેરે સંબંધી ઉપયોગી અનુવાદ આપવામાં આવેલી છે. (૧૬૨૧-૧૬૨૫) ૧-૨-૦

૧૩ વિદ્યુત્ (વિજ્ઞાન-ગુચ્છ) (સમિત્ર). લેખક સ્વર્ગસ્થ દસમવત્તમ ધર્મરામ મહેતા, એમ. એ., બી. એચ.સી. સ્વતંત્ર ગુજરાતી 'પાથ' સાપ્તેહ. એમાં વિદ્યુત્, તેના મૂળત્વો, ગુણત્વ અને વિદ્યુત્-પ્રવાહ, વિદ્યુત્નો આવશ્યક ઉપયોગ, વિદ્યુત્લક્ષરી અને વાર વગર સંદેશ મોકલવાની પદ્ધતિ, એ વિષયો ઉપર જાણણે આપવામાં આવેલા છે. (૧૬૨૭) ૧-૪-૦

-૧૪ સુમનસાશ્વ (વિજ્ઞાન-ગુચ્છ). લેખક રા. રા. નર્મદાશંકર દેવેશંકર મહેતા બી. એ. એ સ્વતંત્ર ગુજરાતી પુસ્તક છે એમાં રેલની ઉપર સંબંધમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યાર્થી, મુખ્ય પ્રભાવે બીજા પ્રાણીવર્ગ સાથે સંબંધ, સુમનસાશ્વનો પાશ્ચાત્યભૂમિમાં વિદ્યાર્થી, ગુજરાતીની અનુવૃત્તિ, સુમનસાશ્વના વિષયો, દિંદુસ્તાનની પ્રાચીન ભાવના, સાતત્યવર્ધન સુમનસાશ્વના પ્રદાનો, ભાસ્કરવર્ધન માનુભક્તિ, આચાર્યભૂમિકા અને અવશ્યક ઉપાયો વગેરે વિષયોને લગતું ધણું સાચું વર્ણન છે. (૧૬૨૭) ૧-૪-૦

-૧૫ દિંદુસ્તાનના કર્વાચીન ઇતિહાસ-મરાઠી રિસાલત (મધ્યવિભાગ) (૧૭૦૭-૧૭૪૦)

૧૧ (ઇતિહાસ-ગુચ્છ). (બીજી આવૃત્તિ) લેખક રા. રા. ગોવિંદ સખાશમ સરદેસાઈ બી. એ. સ્વતંત્ર મરાઠી ગ્રંથ ગુજા ગુજા ઇતિહાસોનું રોકન કરી જનપ્રતિ શાહુ, જાણીતો વિદ્યવાનના હાથથી આર બી બાઈ-શવની રિલ્લી ઉપર ચાલક સુધી અને બાઈરાવની 'ચોખ્ખા' અને દેંક મરિત પૂર્વક રસિક સૌથીમાં વર્ણન કરેલું છે. (૧૬૨૦) ૨-૧૨-૦

-૧૬ સદર (મધ્યવિભાગ ભાગ ૨) (૧૭૪૦-૧૭૬૧) (ઇતિહાસ-ગુચ્છ). લેખક રા. રા. ગોવિંદ સખાશમ સરદેસાઈ બી. એ. સ્વતંત્ર મરાઠી ગ્રંથ

નવીન પૈથાના ઉપક્રમથી આરંભી અંગ્રેજીમાં અને પશ્ચિમ કિનારો અને નામપુરકર લોકસેના દ્વારાં સુધીની હકીકતનું વર્ણન એમાં આપેલું છે. (૧૯૨૧)

૩-૦-૦

૩૭ પ્રાણીસૃષ્ટિ (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) (સચિત્ર). લેખક રા. રા. લાગુમુખરામ નિર્ણાયક મહેતા. F. IV. Gumble's Animal World એ નામક અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ છે. એમાં શરીરની રચના, પ્રવૃત્તિ, વિસ્તાર અને વસતિ, ખોરાકની ખેંચ, પ્રાણીઓનાં શ્વસનક્રિયા, રંગ, ઇન્દ્રિયા, સમાજ, સંગતિ, ખવડાવની સલાજ, પ્રાણીઓનું જીવનવૃત્ત વગેરે વિષયો ઉપર સાદી શૈલીમાં યથાર્થ માહિતી આપેલી છે. (૧૯૨૧) ૧-૮-૦

૪૬ હિંદુસ્તાનના અર્વાચીન ઇતિહાસ-મરાઠી રિસાયત (મધ્યાવિમાળ) (૧૭૬૨) યાનિયત પ્રકારણ (ઇતિહાસ-ગ્રન્થ). લેખક રા. 'રા. ગ્રાવિલ સખારામ સરદેસાઈ, બી. એ. સ્વતંત્ર અસહી શ્રંધ. શુભનાથરાવની પહેલી સ્વાધીયો પ્રાણિપતના જર્મનર રજીસ્ટ્રારની સંપૂર્ણ માહિતી સાથે હકીકત એમાં આપેલી છે. (૧૯૨૨) ૨-૪-૦

૪૬ હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ—(ઇતિહાસ ગ્રન્થ). લેખક રા. રા. મનમુખલાલ મોહનલાલ પાટા, બી. એ R. C Dutt's Civilization of India નામક પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ, આ ગ્રંથમાં વૈદિકયુગ, વીરયુગ, સ્મૃતિકાંડો અને કર્ણાવનો યુગ, મૌર્યમતનો યુગ, પૌરાણિક યુગ, રાજપૂત સામ્રાજ્યનો યુગ, અરધ્યાનયુગ, મુસ્લિમયુગ, મરાઠાધિપતિ, બ્રિટિશયુગ, અને બ્રિટિશયુગમાં સમસ્ત ભારત વર્ષની રિયલિટી-આ વિષયોનું સચોટ વૃત્તાંત આપેલું છે. (૧૯૨૨) ૧-૧૪-૦

૫૦ રસાયનપ્રવેશિકા (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ). (સચિત્ર). લેખક રા. રા. લલિતાપ્રસાદ શ્રીપ્રસાદ દવે, બી. એ. બી. એસસી. એલએલ. બી. સ્વતંત્ર ગુજરાતી પુસ્તક, અનેક પુસ્તકોના સંકલન આ ગ્રંથ છે. એમાં ખાણી, હવા, ભવન, આર્કવાયુ, અંગાર, હરિત, આર્ક હરિતિસ, ગંધકામલ, નવકામલ, ફાર, અમલ, લવણ, પ્રકરક, રોસક, શાખક, ફારીય, ભરમીય, સૌમ્ય અને સુવંમ, લોહ, વામ, ભસત,

કચ્છ, સોનું, રૂપુ, પાતો, સામાયિક કાર્ય, વગેરેનું વર્ણન ઉપર રીતે
કરેલું છે. (૧૯૨૧)

૧-૩-૭

૭૧ ઉદાસીપંથનાં નીતિવચનો (નીતિ-ગ્રન્થ) સપાઠે આત્મનંદુ,
વીજરી, એમ એ બાપાવરકારે રા રા મગનલાલ અમૃત-
લાલ બ્રુચ, એમ એ ઉકત ગ્રંથમાં આણસના ઐહિક જીવનની ફાણ-
બંધારતા, તેજુ વિદ્યાર્થી સ્થાન, અને તેનો ઇશ્વર સાથે સંબંધ, તેનો
અધિકાર, આણસજી ખરે સુખ કયા છે ? ચારિત્ર્ય, વ્યક્તિત્વ, સુખાનંદ,
સ્વતંત્રતા, સુખી જીવન, મૈત્રી, ક્રોધ, દયા, દિક્ષામો, મનની સાતિ, મૃત્યુ
વગેરે બાબતો ઉપર મધ્ય સાર લખાણ કરવામાં આવેલું છે (૧૯૨૭) ૦-૧૦-૦

૭૨ સમુદ્રગુપ્ત (ચરિત્ર-ગ્રન્થ) લેખક તા રા ભત્તરાયભાઈ જાણસુખરામ નહેતા,
એ. ડી. સી. ■ સ્વતંત્ર ગુજરાતી જીવનચરિત્ર ઉકત ગ્રંથમાં પ્રાચીન
પિતૃદેસ, પ્રાચીન હિતકાસના સાધનો, રાજમાતના વરો, ગુપ્તવંશ,
સમુદ્રગુપ્ત તથા તેની પદ્ધતિ, ૧૮૨૧ી પ્રબલો, અધ્યક્ષ અને
છેવડ, એ વિષયો ઉપર સરસ રીતે વર્ણન કરેલું ■ ૬૭૫ પૃષ્ઠ
લાકે સિદ્ધાંતો અને ગુણના ઉત્તર પાલ્લ પ્રસિદ્ધ કરેલા છે (૧૯૨૧) ૦-૧૩-૦

૭૩ જવાહર રાજ્યપદ્ધતિ (પ્રકીર્ણ-ગ્રન્થ) લેખક સ્વર્ગદેવ મહાદેવ રામચંદ્ર
ભીડે, એમ એ સરકાર સ્વતંત્ર ગદ્યની પુસ્તકમાં લેખ અને તેમના
મત, પ્રતિનિધિ અને પ્રતિનિધિઓની સલાહ, કાયદા મંડળારી મળી,
કુટુંબની બલવણી, રાજ્યબંધારણ હિંદુસ્તાન વગેરે વિષયો ઉપર
સંબોધિત માહિતી આપેલી છે (૧૯૨૧) ૦-૧૩-૧

૭૪ મીરાવાર (ચરિત્ર-ગ્રન્થ) બાપાવરકારે રા રા લાલ નામેલ અલપટે, બી. એ.,
એલ. એલ. બી. “ મીરાવાર ” નામક ગુજરાતી બાપામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા
પુસ્તકનું આ મરાઠી ભાષાંતર છે તેમાં મીરાજીના જીવન અને
કવન આપવામાં આવેલું છે (૧૯૨૩) ૦-૧૫-૦

૭૫ વડોદરાનું અર્થશાસ્ત્ર (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) ગુણ અગ્રેજ લેખક તા રા.
રામચંદ્ર તાલુકા પગાર બી. એ., એલ. એલ. બી., એમ એ એ. એમ.,
એમના અગ્રેજ લેખ ઉપરથી ગુજરાતીમાં તંત્રમો કરનાર તા. રા.

બસતતમ બાનુસુખરમ મટેલા બેદ. યી. સી. ઇ' આ પુસ્તકમાં વડો-
દસના અર્થસાસનો વિદગત, અંગ્રેજ આર્થિક સિદ્ધાંતો અને હિંદુ-
સ્તાનની પરિસ્થિતિ સંબંધે, પુરાણ અંગ્રેજ અર્થસાસના
સિદ્ધાંતો અને તેમાંથી લેવાનો બોધ, ઉત્પન્નતા સાવનો, સમયની
ભૂતનવિદ્યા જમીનની પટેલગી, મજૂરી, લેણેની ખાસિયતો, યાપણ-
ની ન્યવસ્થા, સમયની આર્થિક પ્રગતિ, અને નાણાપ્રકરણ વગેરે

• વિષયો ઉપર લખેલો આપેલા તેનો અહેવાલ છે. (૧૬૨૧) ૦-૧૨-૦

૭૬. નીતિવિવેચન (નીતિ ગ્રંથ) : બાબત ૧૨ સ સ કારિલાલ દેસવરય
નાણાવદી, એમ એ એ જ નામના ગુજરાતી ગ્રંથ (અનુક્રમાંક ૨૭)-
નું આ હિંદી ભાષાતર છે. (૧૮૨૩) ૧-૭-૦

૭૭ અકર્તા અસોક (અર્થ—ગુરુ) : લેખક રા રા દરિયાલ ભગવંદસય
ગુરુ, સ્વર્ગત ગુજરાતી પુસ્તક એમાં અસોકના જન્મથી અંત સુધીનું
જીવન અને તેના રાજ્યારખારની વિવિધ હકીકત આપેલી છે, તથા છેલ્લે
તેના સિદ્ધાંતોના વચ્ચેના ભાષાતર આપેલા છે. (૧૬૨૩) ૦ ૧૪-૦

૭૮ મમુદગુત (અર્થ—ગુરુ) : બાબત ૧૨ રા રા રવિશ કર અ બાસમ છાયા
બી, એ, એલએલ. બી. એ નામના ગુજરાતી ગુ-તક (અનુક્રમાંક ૭૨)-
નું આ હિંદી ભાષાતર છે (૧૬૨૧) ૦-૧૧ ૦

૭૯. રંગની શિદ્ધાન્ત (પ્રગર્થ—ગુરુ) : લેખક રા રા ચિંતામણ વિનાયક
જોશી, એમ એ Webb કૃત અંગ્રેજ પુસ્તકને આધારે અનુવાદ. એમાં
વાતચીત સમયી સામાન્ય વિવેચ, મુલાકાત, પિત્રીરિત કાર્ક,
ઉપવનસ એવન, જોજનસમારબ, રતનામાં મળવા વખતના શિદ્ધાન્ત,
દરવાર, વિવાહસમારબ, પ્રવાસ હોમલ, સાર્વજનિક ટેકલ્સ, મુકરોજા,
નોંધપાત્રકરના શિદ્ધાન્ત, કામ વગેરેના સામાન્ય કાર્કો છે. (૧૬૨૩) ૦-૧૪-૦

૮૦. ગુરુનાત્મક મર્મવિચાર (પ્રર્થ—ગુરુ) : લેખક રાજવલ પંડિત આશ્વપરામ
રાધાકૃષ્ણ એ નામના ગુજરાતી ગ્રંથ (અનુક્રમાંક ૭૨) નો આ
હિંદી અનુવાદ છે. (૧૬૨૧) ૧-૦-૦

૮૧. સત્યપીઠાસા (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) લેખક સ. સ. હીનલેન્ડ મજબૂતપણે
 એફ. બી. એ. Wildon Carr ફ્રી The Problem of Truth
 (સત્યના અર્થવિષયક વાદ) નો ગ્રન્થગ્રાંથી અનુવાદ. એમાં ભૌતિકશાસ્ત્ર
 અને આત્મશાસ્ત્રિક સ્વાસ્થ્ય, દરમિયાન અને દરમિયાની અથવા આત્મશાસ્ત્ર અને
 જાતીયત્વ, વર્તમાનતા વા વર્તમાનક્રિયાઓ, પારમાર્થિક વા સમીક્ષાવાદ
 વા સમજાવવાનું વા. વ્યાવહારિકસત્યવાદ વા વ્યાવહારિક વાદવાદ, ઉપર
 અનુભવ વા સિદ્ધાંતવાદ, આત્મશાસ્ત્રવાદ, મિત્રતાત્વ વા અસત્યવાદ વગેરે
 વિષયોને સમગ્ર વિવેચન કરવામાં આવેલું છે (૧૯૨૩) ૧-૧-

૮૨. રોમનો ઇતિહાસ (ઇતિહાસ-ગ્રન્થ) લેખક સ. સ. મેન્ડેલ ક્રેઈગ્ટોન
 મહેતા, એ. ડી. સી. ઇ. Mendel Creighton ફ્રી " History
 of Rome " નો ગ્રન્થગ્રાંથી અનુવાદ. એમાં રોમ રેઈનો આદિ
 આ ત ગ્રન્થોનો વિગતવાર ઇતિહાસ આપવામાં આવેલો છે (૧૯૨૩) ૧-૦

૮૩. પાર્લમેન્ટ (ઇતિહાસ-ગ્રન્થ) આપાવતોર સ. સ. ઇલ્બર્ટ એલ્બર્ટ, બી.
 એ. એલ્બર્ટ બી. Sir Courtnay P. Ilbert ફ્રી " Parlia-
 ment " નો ગ્રન્થગ્રાંથી અનુવાદ. ગ્રન્થમાં અનુક્રમિક ૩૧ (૧૯૨૪) ૧-૮-

૮૪. મનરશાદન પાઠમાળા—પુસ્તક સંમર્દ (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) લેખક સ. સ.
 મજબૂતપણે બી. જી. વસંતકર. ૨૫૨૪ મતથી મળે એમાં વિવિધ
 રાજ્યનાં નામ અને તેમની લેખનપદ્ધતિ (નિર્દેશન) અને તેમનો
 સમય તથા સંજ્ઞાઓ તે વાગે કેવી રીતે વ્યવહાર તે બતાવવામાં
 આવ્યું છે (૧૯૨૨) ૧-૨-૦

૮૫. મદર—પુસ્તક સંમર્દ ઉપરગ્રન્થો (૧૯૨૨) ૧-૧૨-૦

૮૬. આ ગ્રન્થસંગ્રહ ' નથા ગ્રન્થકે બીજું ' તથા " બી. સવાલ
 વૈજ્ઞાનિક શબ્દ સંગ્રહ " અને " સમુદાયસના અથવા માતૃગૃહ " નામક
 ગ્રન્થકે પહેલાં અથવા તે વિષયકી કોઈકે ગ્રન્થકે સવાલ-
 માંથી મળી રહે છે (૧૯૨૨) ૧૨ • ૦-૮-૦, ૦-૧૨ •
 અને ૧-૮-૦ (૧૯૨૨)

૭. પ્રજાસરકાર (વિજ્ઞાન—ગુપ્ત) લેખક રા. રા. શાંતિપ્રિય આત્મચરમ પંડિત.

“કુરોપીય તથા ભારતીય પુરાણકથાઓની પ્રત્યક્ષતા સમીક્ષા” નામક ગુપ્તગી લેખનો આ દિંદી અનુવાદ છે. એમાં વિદ્યોત્પત્તિ, શાંપિવર, વજ્ર, હરિ, અર્ધ રત્ન, દિંદુઓનાં પુરાણ, પુરાણોક્ત વિદ્યોત્પત્તિ, દેવતાઓની ઉત્પત્તિ, મત્સ્યાર્ધ અવતાર, રામાયણ તથા હરિયદ્, યજુર્, ઉપા, ચમ, યુ, અર્ધિન, વગેરે વિષયોને લગતી કૃત્રીકત આપવામાં આવેલી છે. (૧૯૨૨)

૭-૧૪-૭

૮. નાગરિકાવી કર્તવ્ય (પ્રકીર્ણ ગુપ્ત) લેખક રા. રા. કુમ્ભાજી ગંગાધર મેઘરે, બી. એ. “નાગરિકાવી કર્તવ્ય” નામક શ્રી. નરનાથ દ્વિસિલ દ્વારા રચન ગુપ્તગી લેખનો આ અસરી અનુવાદ છે. એમાં કુટુંબ, પાતાની કર્તવ્યો, સાચા, સમજ, સમ્ય, શ્રિષ્ઠિ સમ્ય, વડોદરા સમ્યના રચાનિક રવસમ્ય, પ્રાપ્તિવાયલ, લાલ્લમ પંચાયાન, પ્રાંત પંચાયાલ, વગેરે વિષયો સંબંધે નાગરિકા કર્તવ્યનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (૧૯૨૩)

૭-૧૪-૭

૯૬. સ્ત્રીય સ્ત્રીયોની ઉ.પ્રાંતિ (વિજ્ઞાન—ગુપ્ત) (સાધન) લેખક રા. રા. સુશશિવ નાસવાણ દાતાર, એમ. એ., બી. એસસી રવનંદ અસરી પ્રાં. એમાં ઉત્ક્રાંતિ બદલ ઐતિહાસિક વિવેચન, કુદરતી પસંદગી, વિષય સંબંધી પસંદગી, માનવબલિની ઉત્ક્રાંતિ, અનુબંધા એવા વારા, અનુબંધી વારસાથી ઉત્પન્ન થયા છે? પશુઓનું મન અને તેમની શુદ્ધિ, અનુબંધીની માનસિક ઉત્ક્રાંતિ, ઉત્ક્રાંતિ વિશે ક્રમક સામાન્ય ગેરસમજ, વગેરે વિષયો અર્થવામાં આવેલા છે (૧૯૨૪)

૨-૧૧-૭

૯૭. પ્રાચીન દિદર્શની કેળવણી (શિક્ષણ—ગુપ્ત) લેખક રા. રા. ભરનરામ બાલકુમ્ભરામ મહેતા, એ. ડી. સી. ઇ. રા. રા. વાગેદનાથ ચમ્પુદાસ દ્વારા “History of Education in Ancient India” નો ગુપ્તગી અનુવાદ એમાં કેળવણીના અંગ, વિવિધ યુગો અને તેમના સામાન્ય લક્ષણ, વર્ણવેલું છે અને શિક્ષણસામિપ્યક મહત્ત્વ, તેના પર્યાની ઉત્ક્રાંતિ અને તેની શિક્ષણસામિપ્યક નિરાશા

જેન પછીના પ્રકાર, હિંદુ કેમ પછી, પ્રાર્થના અને મુખ્ય મુખ્ય દિવસોની
સાચીપીઠી, વગેરે વિષયો ચર્ચામાં આવેલા છે. (૧૯૨૪) ૦-૧

૧૦ મરાઠાવાળા પ્રગિદ્ધ જ્ઞાના (ઇતિહાસ—ગુરુ) (સચિત્ર) લેખક
કર્ણે જાનાસાહેબ મુરુપતનકર શિરે સ્વતંત્ર મરાઠી ગ્રંથ. એમાં
મરાઠાઓની ઐતિહાસિક મુખ્ય લક્ષણોનું વિગતવાર વર્ણન
અપવાદનાં આવેલું છે. (૧૯૨૨) ૦-૩-૧

૧૧ વામન પ્રદાસ (સચિત્ર) (પ્રથમ ભાગ) (વિજ્ઞાન—ગુરુ) લેખક રા. રા.
સખારામ વિનાયક આપટે, એમ. એ., બી. એસ રા. સ્વતંત્ર મરાઠી
ગ્રંથ. એમાં મરાઠાઓને લગતા વિવિધ વિષયોની વિગતવાર ઉપર
આવવામાં આવેલી છે. (૧૯૨૨) ૨-૧

૧૨ સહકાર અને રાષ્ટ્રીય જીવન (વિજ્ઞાન—ગુરુ) લેખક રા. રા. અંબા-
હાસ દાદાભાઈ પટેલ, પી. એ., એસ. એલ. બી. “Cooperation
and National Life” નામના ગ્રંથનો અનુવાદ. એમાં
જાનકીવનના પ્રથમ, પ્રાર્થના અને અર્ચનાની પરિસ્થિતિ, એની
જાડીમાં મોટા ફેરફારોની જરૂર, એનીને લગતા સહકારની ઉત્પત્તિ,
નવીન સમાજની વ્યવસ્થાના રચના, શહેરો અને જનપદ વ્યવસ્થિત
વગેરે અને સહકારી જીવન, એકતાની ઈચ્છા, કામ કરનાર ઈપુરોનું
અર્થ નવીન સામસમાજની વ્યવસ્થા, જીવન અભિવિદિ પ્રાપ્ત કરે
છે એ વગેરે વિષયોના સર્વથા સંલગ્ન વિષયોનું વર્ણન છે. (૧૯૨૪) ૦-૧૩-૦

૧૩ હિંદુસ્તાનમાં ક્ષયરોગ (વિજ્ઞાન—ગુરુ) લેખક રા. રા. મણિલાલ
કેદારલાલ પરીખ, બી. એ. સ્વતંત્ર ગ્રંથની ગ્રંથ. એમાં હિંદુસ્તા-
નમાં ક્ષયરોગના પ્રચાર, ક્ષયરોગ થવાના ખાસ કારણો, તેને અટકાવવાના
ઉપાયો, ક્ષયરોગની સામન્ય આવજન, વગેરે વિષયોનું સવિગત
વર્ણન કરેલું છે. (૧૯૨૪) ૧-૦-૦

૧૪. વડોવાળા મરાઠી સાહિત્ય (પ્રકીર્ણ—ગુરુ) લેખક રા. રા. અણેશ
રંગનાથ કંઠવટે સ્વતંત્ર મરાઠી ગ્રંથ એમાં વડોવાળા રાજ્ય તરફથી

આત્મર સુધીયા પ્રસિદ્ધ થયેલા જાણી પુસ્તકેલી વિષયવાળા કૌશલ
આપવામાં આવેલી છે (૧૮૨૫) ૦-૧૧-૦

૮ મહાવિદ્યા (વિજ્ઞાન—ગ્રુપ) (સમિત), લેખક ત તા. લક્ષ્મીરાય દર-
ખાણ તેમજ રજત ગ્રુપજાની ગ્રંથ એવા જાણ સંપત્તિ, મહાવિદ્યાની
ઉત્પત્તિ, ૬૮, જેમકે, મહામય, વગેરે સસનના વિષયો અને વિવિધ
• પ્રાકૃત, વંશભૂમિમાં દેવી ગણે લક્ષ્મી તે, પૌષ્ઠિક પદાર્થો તથા તેના ગુણો
મોજાનના પ્રકાર, જોડાણોને તથા મોટી ઉદ્ભવના આણ્વેશને કસરત
કાવવાના નિયમો તથા તેથી ચતા રાજ્ય, પ્રખ્યાત મત્સ્ય, અને મત્સ્યોએ
પાણ્યના નિયમો વાંદે માહિતી સ્વયં દરકે રાજના કુલ ૫૮ વિશે
માહિતી રાજ્ય આપવામાં આવેલા છે (૧૮૨૫) ૧-૦-૦

૯૧ ગુરુવિદ્યા (વિજ્ઞાન—ગ્રુપ) લેખક ત તા. અપુકુમાર સાવરકાપ દેસાઈ,
એમ. એ, એસ ડી તી ડી Dr. M Haberlandt ફ્રા
" Ethnology " નામક અગ્રંથ ગ્રંથો ગુજરાતી અનુવાદ એવા
ગુરુવિદ્યાનો અર્થ અને ઇતિહાસ, રાષ્ટ્રજનને ખીનવનાર બાળ પ્રત-
લિના આનરિક આપનો, મનુષ્યપ્રગતિના સ્ત્રાવનો દિરેશ, દેરાનુ
સિદ્ધાંત, આનરિક કલ્પણી, અનુભવી વિવિધ વર્તિ, અધ્યેશિકાની પ્રત-
ઓરેશિકાની પ્રત, પાસિકિક કિનાત ઉપર વસતી મનુષ્યવર્તિ,
એશિયા ખંડની પ્રત, અમેરિકાની પ્રત, ભૂમધ્યસાગરના દેસો, વગેરેનું
વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે (૧૮૨૫) ૦-૧૫-૦

૯૨ મનોપદ્ધતિવાના મૂળતરયો (વિજ્ઞાન—ગ્રુપ) લેખક ત તા કિ મત
લાલ મધ્યાલ્પાથ પદ્ધતિ જી. એ W McDougall ૩૧ " Psy-
chology " નામક અગ્રંથ ગ્રંથો ગુજરાતી અનુવાદ એવા નાનકડા
ઓણ ઉદ્ભવના અનુભવોના મૂળતરયો, અનુભવોના પ્રકાર, અને પ્રિયો
નો પરતર સંજ્ઞા, અનુભવના ઓળના પ્રકારો, વાદ્યન, લાગણી,
દિશા, વગેરે વિષયોને અગ્રુ વિવિધ કાવનામાં આવેલું છે (૧૮૨૫) ૦-૧૧-૦

૯૩ અગ્રામદ સંતિદામિક નારિયું (ઇતિહાસ—ગ્રુપ) લેખક ત તા વિનાય
જી. એ રિપ પાકેસક. રજત ગ્રુપજાની ગ્રંથ એવા મનાઈ ઇતિહાસનો છે

૧ એનિહાસિક બ્યક્ટિનઓ આજ સુધી અપ્રસિદ્ધ રહી છે તેમનું જીવન જીવન આપવામાં આવેલું છે (૧૬૨૫) ૧-૦-૦

૯૯ જીવનની જાણવારૂઆ (વિજ્ઞાન—ગુપ્ત) (સચિત્ર) લેખક રા. રા. કમ્પાસ
સચ. નવુભાઇ એચી બી એ. Edward Clodd કૃત "Childhood
of the World" નો ગુજરાતી અનુવાદ. એમાં માણસ અને વાંદરા,
મનુષ્યોનો મહાન યુગ, પ્રાચીન કાળના મનુષ્યોનું જન્મજીવન, મનુષ્યોની
પ્રાથમિક જાણ, શરૂઆતમાં માણસોએ વાપરેલા દરિયાઈ, ખાન-
ગોની રોષ, મનુષ્યની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, ભાષા કેળવણી, અક્ષર અથવા
લિપિ, મજૂરી અને આપણી, રમતગમન અને નાચમાન, બધી જાણ
તમામ મનુષ્યે કરેલી પ્રવૃત્તિ, રાષ્ટ્રોની પદ્ધતિ, મનુષ્યોની મનનશક્તિ,
મનુષ્યની પ્રાથમિક શક્તિ, મનુષ્યની આકારણ બદલવૃત્તિ, પૃથ્વી અને
મનુષ્ય, સૂર્ય અને ચંદ્ર, અદલ તારા વગેરે સંબંધી લોકકથા, પ્રકૃતિ
પૂજા અને સૃષ્ટિપૂજા, ભૂતપિશાચ અને ભૂદ, બદપૂજા અને સૂર્યપૂજા,
દોષદહન અને ધ્યાન, અધ્યાત્મવિષય અને પુનર્જન્મ, અનંતેશ્વરવાદ,
દીવ્યશક્તિ, કોટેશ્વરવાદ, અબ્રાહામની રજૂવાદ, મહાન ક્રિષ્નાઓ,
પરિવર પુસ્તક, માણસની રોષકશક્તિ, અર્વાચીન વિજ્ઞાન, વગેરે વિષ-
યોના સંબંધમાં સાદી જાણમાં જણી ઉપયોગી માહિતી આપવામાં
આવેલી છે. (૧૬૨૫) ૧.૨.૦

૧૦૦ આધુનિકનો ઇતિહાસ (વિજ્ઞાન—ગુપ્ત) લેખક રા. રા.
જાનુઆરિયમ નિર્મલસુત્ર મહેતા. એકાદશમી કૃત અંગ્રેજી ૩ થનો ગુજ-
રાતી અનુવાદ. એમાં હિંદુઓની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, આધુનિક વિવેચના
પ્રાચીન ગ્રંથકલાઓ, સૃષ્ટિની કલ્પવૃક્ષ સંબંધી હિંદુઓનો સિદ્ધાંત,
જનુઆરિયમ ૬૨માન હિંદુઓની શક્તિ, હિંદુઓનું આસ્થાવિજ્ઞાન, વેદકલા
મુજ તથા તેના મુખ્યમુખ્ય મુકેન, હિંદુઓની સત્ત્વવિષય, હિંદુસ્તાનની
વેદકવિષય તથા સત્ત્વવિષય, ચરતીપદ્ધતિ વગેરે વિષયો ઉપર સવિસ્તર
વિવેચન કરેલું (૧૬૨૫) ૧-૦-૦

૧૦૧ અરોહના રિશાલેઓ (ઇતિહાસ—ગુપ્ત) લેખક રા. રા. ભવતસમ
જાનુઆરિયમ મહેતા, એ. રા. સી. ઇ. રવેલેન મુર્જાની પુસ્તક. એમાં

સમગ્ર-ય ઇતિહાસ, શિલા વગેરેનું ૧૨^{મું}, સિનાલેખો વગેરેનું ભાષ્ય-
તન કંઈ જે, અને મૂળ સિનાલેખો, ૨૧ ભવેખો અને મુદ્રાલેખો-મુખ્ય
અને ગૌણ પણ સાથે આપવામાં આવેલા છે (૧૯૨૧) ૧૧૦

૧૦૨ સામર્થ્યનું વિજ્ઞાન (નવવા સ સુનિની ચાલી) (વિજ્ઞાન)
લેખક તા. રા. મલિયા : ડો. જાગ પરીમ, બી. એ. B.A., D.A.
Kutub ' Science of Power ' નામના એક પુસ્તકનું
સ્વપાતર. એમાં યુગપરિવર્તન, મહાન પ્રતિષ્ઠામયનું માનસિક પ્રત્ય-
બિન્ન, પશ્ચિમના અસરકારક નીચિસાસની પરાક્રમ, શક્તિનું સામર્થ્ય
સુદ્ધિમાં નહિ પણ સામુદાયિક ભાવનામાં, આદર્શનો ભાવ પશ્ચિમની
વિરમયોત્સાહક વિધિ સામર્થ્યના વિજ્ઞાનના નિયમો, સી એ સામર્થ્યનું
આધ્યાત્મિક મધ્યમિદ, એનું ચિત્ત, સામાજિક ચાલો, એ વિષયો
ઉપર સાથે વિવેચન કરેલું છે (૧૯૨૬) ૧૪૦

૧૦૩ હિંદુસ્તાનના લોકો અને પ્રશ્નો (અભિલાષ-મધ્ય) લેખક તા. રા.
મહાવાક્ય દોશીખર દીવાનજી, એમ એ એલએ. એમ C. F. W
Holder પણ કૃત Peoples and Problems of India
નામના એક પુસ્તકના મુજબની અનુવાદ એમાં દેશ હિંદુસ્તાન સૌક
સ્થિતિના અનુવાદ કર્મ, આર્થિક જીવન, શ્રિદેશ હિંદુસ્તાનનો શાસ્ત્ર
વર્ધવટ રાષ્ટ્રી તાલ્યો, ભાષ્યવર્ધવટને લગતા પ્રશ્નો, રાજકીય અને
સામાજિક હિંદુસ્તાન વગેરે વિષયો સુખથી સારો હકીકત
આપેલી છે. (૧૯૨૧) ૧૪૦-૧

૧૦૪ શેક્ષ્પીયર (અભિ-મુખ્ય) લેખક તા. રા. ચંદ્રવાલ ચમનલાલ હોઝર,
બી.એ. એલ એલબી C. H. Harford's ' Shakespeare '-
ને આ મુજબની અનુવાદ છે જીવનકાલ, પૂર્વમકાન નાટ્યો,
ભાષાત્મક-કાવ્યોના સમયના નાટ્યો, ધ સ ૧૫૬૪-૬૫ ના નાટ્યો,
શેક્ષ્પીયર અને તેનું મહત્ત્વ, સૌથી સારા મુખપરિચિત્રનાં નાટ્યો, કન્ય-
સૌભાગ્યક સમયના મુખપરિચિત્રનાં નાટ્યો કન્યપરિચિત્રનાં નાટ્યો,
અતિમ નાટ્યો અને નાટ્યોના કાવ્યો, એ રીતે આ મધ્ય સર્વોચ્ચ સુદર
બનેલો છે. (૧૯૨૬) ૧૪૧-૧

દોષ સમજાવી મુદ્દા પરીક્ષા માટે તે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપરાય છે. (૧૯૨૭)

૧૧૦ લંડનનિવાસીની કેળવણી (પ્રકીર્ણ-ગુરુ) અનુવાદક રા. રા. નરહરિ શંકર શિખરા કર સાસ્ત્રી, બી. એ London County Council ના " Lupton's Education " નો આ મુદ્દસતી અનુવાદ લંડન શહેર પરત્વે ગ્રામિક શાળાઓ, અધ્યવતી શાળાઓ, આજીવિત, ખાસ શાળાઓ, હુન્નરકલાવિષયક કેળવણી, શત્રુ-શાળાઓ, હુસિયાર વિદ્યાર્થી માટે સિધ્ધશક્તિઓ, આધ્યમિક શાળાઓ, વિદ્યાર્થીની કેળવણી અને શિક્ષણપદ્ધતિ પાઠશાળાઓ વિષે આ ગ્રંથમાં સંપૂર્ણ માહિતી આપવામાં આવી દોષ તુલનાત્મક શબ્દોમાં આ ગ્રંથના વાંચનથી મણે બાલ ઘાય તેમ છે (૧૯૨૧)

૦-૬-૦

૧૧૧ ઇટાલીનુ ઇયનપ્રભાન (ઇતિહાસ-ગુરુ) લેખક રા. રા. લલિતાપ્રસાદ શ્રીપ્રસાદ દવે, બી. એ, બી. એસ. એલ. એલ. બી. ઇટાલીનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, કાબોનેરી મંડળનું કામ, ટરેન અને હાસી, મેજેની અને મુવાન ઇટાલી, પરિવર્તનનો પ્રારભ, પરિવર્તન પૂરું, ગેરીબોલ્ડી અને મેનીન, વિકટર ઇમેન્યુઅલ અને ટેન્કુર, સ્વદેશપ્રેમનો જ્વલંભ, માનસ અને સાહિત્યની સલાહ લૉમ્બાર્ડી સાથે લડાઈ અને ઇટાલીનુ એકત્ર ઇટાલીની સ્વતંત્રતા વિકટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજો અને ફ્રિયાના મહાન વિપ્લવગરે વિષયો આ ગ્રંથમાં ગ્રંથમાં હોય છે ૧૭૦૦ થી ૩૬ થી ૧૯૧૯ સુધીનો ઇટાલીનો પ્રયાસપૂર્ણ ઇતિહાસ આ ગ્રંથમાં આપ્યો છે. ગ્રંથ ગુવાચ્ય અને મનનીય છે (૧૯૨૭) ૧-૨-૦

૧૧૨ તત્ત્વજ્ઞાનાર્થક કુટ પ્રશ્ન (વિજ્ઞાન-ગુરુ) અનુવાદક રા. રા. રાજ નાગેશ આપટે, બી. એ, એલ. એલ. બી. Bertrand Russell ના " Problems of Philosophy " નો આ સરસી અનુવાદ.

૧૧૩ ૧; અને તેમાં શ્રેષ્ઠ પ્રકરણોમાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી મોંઘડી જેવાં પ્રશ્નોના

પ્રશ્નો વિશે સ્પષ્ટીકરણ છે (૧૯૨૨) ૦-૬-૦ ૧-૨-૦

૧૧૭ મુનોષકથામાતા (વાર્તા-ગુચ) એણક રા. રા. ઘણ ગોવિંદ વિપુલજી
આ મરાઠી ગ્રંથમાં બાંધેલે તથા કુમારોને પણ બોધાયક થઇ પડે તેવી
સાઠ નાની વાતો આપેલી છે. (૧૬૨૭) ૦-૧૫-

૧૧૪ સુપ્રજાજનનકાસ (વિજ્ઞાન-ગુચ) અનુવાદક રા. રા. ગજનન નાસયજી
ચેડક, આ મરાઠી ગ્રંથ 'સુપ્રજાજનન' નામક ગુજરાતી ગ્રંથનો
અનુવાદ છે, જુએ અનુક્રમાંક ૧૪. (૧૬૨૭) ૦-૧૨-

૧૧૫ ઇંગ્લાંડ અને હિંદુસ્તાન (ઇતિહાસ-ગુચ) અનુવાદક રા. રા. રૂઝ્દેલિય
○ આમદાવ દીવેરિયા, ૧. એ. R. G. Datt જુવ "England and
India" નો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. પીટ, વેલિંગ્ટન, કૅનીંગ,
ધે, પીપ-પામરટન, હિઝરમેટી અને બેકરન, એઓનો સન ૧૭૮૫થી
સન ૧૮૮૫ સુધીના સૈકાનો ઇતિહાસ આ ગ્રંથમાં બહુ આકર્ષક રીતે
સૂચેલો છે. 'ઉપસંહાર' આ રા. રા. રૂઝ્દેલિયે સૂચર નિવેદન કરેલું
છે, આ ગ્રંથ રાજકીય ઇતિહાસના અભ્યાસીને અતિ ઉપયોગી થઇ
પડે તેવા છે. (૧૬૨૭) ૦-૧૫-

૧૧૬ શરેવરનાં ઇંચો. (વિજ્ઞાન-ગુચ) અનુવાદક રા. રા. શામસુખરામ
નિર્મલરામ મહેતા E. C. Ash જુવ "Pond Life" નો આ ગુજ-
રાતી અનુવાદ છે. વૃક્ષપત્રી, જળજીવા, અડવુત, પાણીની જારી ઉપર-
ના રહીરો, જળજીવ કૃમિ, કાષ્ઠજીવ, ચાકળજીવ, રેશન વગેરે નાનાં તથા
વેળાં ઇંચો સંબંધી સમગ્ર જાતોનાં શાકિની આ ગ્રંથમાં
આપેલી છે. (૧૬૨૭) ૦-૧૩-

૧૧૭ સૂચ. (વિજ્ઞાન-ગુચ) અનુવાદક રા. રા. જળવંતરામ હરિરાવ વેરા, બી.
એસ. સી., જુવ જુવ જુવ પ્રકાશના આ ગુજરાતી ગ્રંથમાં સૂચ
સંબંધી જાતોનાં જાતો ઉપરથી અને નવી શાકિની આગળનાં
આવેલી છે, અને તેના 'સંબંધી સૂચ' સંબંધી સંપૂર્ણ જાતોના
શાકિની મળી શકે છે. (૧૬૨૭) ૦-૧૨-

૧૧૮ સિદ્ધાંતકર્તા (ગ્રંથ-ગુચ) અનુવાદક રા. રા. જે.જી.જી. નરસિંહજી આ.

આ અમૂલ્ય ગુણગર્વ ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથ ઉપરથી નિર-
જન ભાષ્યના મુજબત અનુવાદ સાથે પ્રસિદ્ધ થયો ॥ એના મુખ્ય
અંકેતસિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યું છે મૂળ સંસ્કૃત પાઠ પછી પદાર્થ,
પછી સૂતાર્થ અને પછી ભાષ્યાર્થ, એ ક્રમ રાખેલો હોવાથી તથા શકી
અને તેનું સમાધાન પણ મેલુ હોવાથી આ ગ્રંથ ગુણગર્વી સાહિત્યમાં
ઉપકારક અને નવીન ભાત પાડવાથી નીવડેલો છે (૧૯૨૭) ૧-૧૧-૦

૬ ગુપ્તા મુલાઈ ગૃહશિક્ષણ (શિક્ષણ-ગ્રંથ) અનુવાદક સ. રા. પાનુરંગ
રામચંદ્ર બેંક્રાઉટ J D Wright કૃત ' What the Mo-
ther of a Deaf Child Ought to Know ' ના આ
મરાઠી અનુવાદ છે બહેત મૂળા બાળકોના માબાપે પિતાના તેવા
બાળકોના શિક્ષણને માટે શી શી બાબતો જણાવી એમણે તે આ લઘુ
ગ્રંથમાં જણાવેલું છે (૧૯૨૭) ૦-૧૪-૦

૭૦ કાદબરીના ગોટ (પ્રબોધ-ગ્રંથ) લેખક સ. રા. મણેશ રમનાથ કાદબરે.
આ મરાઠી ગ્રંથમાં મરાઠી નવનકલા-સાહિત્યનું વિશ્વ માન્યલેખન અપરંક
અને બોધક રીતે કરવામાં આવેલું છે (૧૯૨૭) ૧-૧-૦

૧૨૧ હિંદુસ્તાનના લોકો (ઇતિહાસ-ગ્રંથ) અનુવાદક સ. રા. ચંદ્રશેખર
અબાદમ જાયા બી એ. અવચીલ બી. J D Anderson
કૃત " Peoples of India " ના આ ગુજરાતી અનુવાદ છે
' શક્તિ અને વચ્ચે ' , ' હિંદુસ્તાનની ભાષાઓ ' અને હિંદુસ્તાનના
ધર્મો " એ ત્રણ પ્રકરણોમાં લેખકે ઘણી ઉપયોગી નવી અને બોધપ્રદ
માહિતી આપેલી છે પરંતુથી લેખકે આપણા સહ બી શુ ધારે છે તે
આવા ગ્રંથ ઉપરથી નહુ સારી રીતે સમજાઈ આવે છે ૦-૧૧-૦

૧૨૦ પરિવર્તનવાદ (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ) અનુવાદક સ. રા. હમીદ હાકે એચ હાકે
બાળકિયા, બી એ Henry Bergson કૃત " Philosophy
- of Change " ના આ ગુજરાતી અનુવાદ છે વસ્તુદર્શન અને
જીવન, શક્તિ અને જડ પદાર્થ સ્વાભાવિક પ્રેક્ષા અને શક્તિ, અત
ર્કાન, સ્વતંત્રતા અને અને સમીર, ઉત્પત્તિ વિશિષ્ટકમ, એ આ

૧૨૭ i. ગાજાધરાય ચરિત્ર વ સંગીત મગાલદરી (ચરિત્ર-ગુરુ) લેખક
રા. રા. રામચંદ્ર માવડે ઉભાપુરના સુપ્રસિદ્ધ કવિ જગન્નાથપંડિતજી
આધારે વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર અને તેમના “ ગંગાલકરી ” કાવ્યનું
અધ્યાત્મિક ભાષાતરે મરાઠી ભાષામાં આ ગ્રંથમાં આપવામાં
આવેલું છે (૧૯૨૮) ૧-૦

૧૨૮ જ્ઞાન દગાતાલ મુધારણા (ઈનિહાલ-ગુરુ) અનુવાદક રા. રા. રામ
ભા. નાતપણે પાટકર, બી. એ. Giles કૃત “ Civilization in
- hindu ” નો આ મરાઠી અનુવાદ છે જુઓ અનુક્રમાંક ૪૫ (૧૯૨૮) ૧-૪-૦

૧૨૯ યુનાનીની આયી (પ્રધીર્ણ-ગુરુ) અનુવાદક રા. રા. યુનીસલ મજન-
લાલ દેસાઈ, બી. એ. Sanford Bennett કૃત “ Old Age
its Causes and Prevention ” નો આ અનુવાદો અનુવાદ
છે. જુદાવસ્થા, તેના કારણો અને તે અટકાવવાના ઉપાય, પધારીમાં
સૂતા સૂતા કરવાની નીચ કસરોતો વિગતવાર વર્ણન, ઉપવાસોપવાર,
ઉંડા દીર્ઘ શ્વાસોર્વાસની કસતો, અધ્યુષ્મચર્ચા, ફાંવ, કેટલાક અવ
યવો માટે ખાસ કસતો, પ્રણયર્ચ, યોગના કેટલાક આસનો
વગેરે બાનતો સાદી અને સચોટ ભાષામાં આ ગ્રંથમાં ચર્ચેની હોઈ
સામાન્ય વાચકને ગ્રંથ અત્યંત યથા પડે તેવા છે (૧૯૨૮) ૧-૮-૦

૧૩૦ આપણું આચાર્ય રાજમતંત (અથવા તત્ત્વમત્તના ધર્મો) (વિજ્ઞાન-ગુરુ)
લેખક રા. રા. બેરકે આલેક્સાન્ડર ચાર્લિસ, બી. એ. રા. રા. લક્ષ્મી
નાથ બદગીનાથ શાસ્ત્રી, બી. એ. અને રા. રા. શ્રીવર લક્ષ્મણ પટે
શાસ્ત્રી પ્રાચીન કાળમાં તત્ત્વમત્તના સંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો અને
તેમના ધર્મ કેવા હતા તે આ ગ્રંથમાં જતાવેલું છે. વેદ, રામાયણ,
રમૃતિંગના તથા મહાભારતના સમયનો નિર્ણય, વૈદિક સમયનું રાજપ્રાપ્ત
બધારણ, રામાયણનું રાજ્યવર્તન તથા રાજ્ય મત્તના ધર્મો; રમૃતિંગના
સમયમાં સંબંધિત વર્મા ધર્મો કેરેશર; મહાભારતના સમયમાં પ્રભુતા
ધર્મો, કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર અને પ્રાચીન રાજ્યવર્તનનું પુનઃસ્થાપન,
ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રાચાર્યની સમીક્ષા, વરોનો અભ્યવ, રાજાદેવ,
રાજપથનો તત્ત્વશાસ્ત્ર વગેરે વિવિધ બાબતો આ ગ્રંથમાં એવી રસિક

રીતે પ્રમાણે સમયે ચર્ચાઈ કે ગુજરાતી સહિત્યમાં આ અંશ આ વિષય પરત્વે અબેડ નીવડેલો છે. (૧૯૨૮) ૧-૪-૦

૧૩૧ ધનવિદ્યા (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) અનુવાદક રા. રા. મધુસૂદન મગનલાલ પરીખ, ' ખી. એ., એલએલ. ખી. આધારભૂત પુસ્તકોના આધારે તેમાર થયેલા આ ગુજરાતી અંશમાં ' ધન ' રાખેલો અર્થ, મહુરીનો ધન સાથે સંબંધ; ધંધો, વેપાર શૈક્ષણ, ઉદ્યોગપદ્ધતિ, વેપારમા નીતિ, કિંમત અને વધારો; ધમાર; નદો, ઉપાદ અને આયક વગેરે અર્થશાસ્ત્રીય વિષયો સહેલી ભાષામાં ચર્ચેલા ■ (૧૯૨૮) ૦-૧૧-૦

૧૩૨ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (શ્રી શંકરાચાર્ય દ્વારા સંકલિત) ; ભાગ પહેલો (ધર્મ-ગ્રન્થ) અનુવાદક રા. રા. મોતીલાલ રવિશંકર ઘોષ, ખી. એ. એલએલ. ખી. આ પહેલા ભાગમાં ગીતાના મૂળેલા ૭ અધ્યાય આપેલા છે. મૂળ શ્લોક, તેના અન્યથ, પછી અર્થ, પછી વિવરણ પછી શંકા અને તેનું સમ્બધાન એ ક્રમ દરેક શ્લોક પરત્વે રાખેલો હોવાથી ગીતાના અભ્યાસીને આ શંકરાચાર્ય દ્વારા સંકલિત સૌથી પ્રથમ ભાગ પડેલી ચોપડી અત્યંત ઉપકારક થઈ પડે તેવી નીવડી છે. બાકીના બે ભાગ છપાય છે. (૧૯૨૮) ૩-૪-૦

૧૩૩ વક્ષભ (પ્રેમાનંદગુપ્ત) (ચરિત્ર-ગ્રન્થ) લેખક શ્રી રા. મહેશ્વર શાસ્ત્રીશંકર ધંધ્યા, એમ. એ. પ્રેમાનંદગુપ્ત " શકલ " વક્ષભ કવિનું ગ્રંથોના પ્રકરણોએ પ્રસિદ્ધ કરેલું આ ગુજરાતી લખનચરિત્ર પુસ્તકોમાં સૌથી પહેલું પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. તેમા તેના જન્મસમય તથા ૧ વન રાજ્યે ચર્ચા કરી તેના નવાસકાવ્યો, પ્રેમાનંદ સામળના અવધાનું અને વક્ષભ સામળના અવધાનું વિવેચન કરેલું છે અને વક્ષભનાં નાટકો, તેની ખીલ કૃતિઓ તથા કવિ તરીકે વક્ષભનું સ્થાન વગેરે વિષયો બહુ આકર્ષક રીતે ચર્ચા હોય અંશ આ વિષયમાં આધારરૂપ બનેલો છે (૧૯૨૮) ૧-૦ ૦

૧૩૪ સમાજશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો. (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) અનુવાદક કુમારી સવિત્ર ત્રિવેદી, છ. એ. પ્રોફેસર છ. સી. 'સાઈ' કૃત મરાઠી પુસ્તકોના આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. 'સમાજશાસ્ત્ર'ના અભ્યાસ અને તેનું મહત્વ,

સમાજના સભામાં ટેલિગ્રાફ પ્રમેયો, અર્વાચીન સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોના મન;
હિંદુ સમાજના વરણની સૂચન તથા અપણા વિવાહવિધિ અને
અંગ્રેજોના સામાજિક દરજ્જો, તથા અતિલોક અને વર્ણલોક—એ વિષે
બી પ્રથમાં બહુ સચિત ચર્ચાએ બોધક માહિતી આપવામાં
આવેલી છે. (૧૯૨૮) ૦-૧૨-૬

૫ કદી અદ્યાપ્તિ. (અધવા લેન્ડાપુર્વ) (ધર્મ—ગુરુ) અનુવાદક,
શ. શ. પુસ્તકાલય એગ્રીલાઈ લઈ, બી. એ. એલએલ. બી. આ
પ્રથમ ગુજરાતી ભાષાના અનુવાદ છે. ગુજ સંસ્કૃત પ્રતોક, તેના પછી
ઈ. ડોબલ ગુજરાતી ભાષામાં, પછી અન્ય, પછી ગુજરાતી ગદ્યભાષામાં—
એ ક્રમ રાખ્યો છે. સાર્વજનિક અનુવાદકની બહુ વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ
છે તે મનનીય છે. આખો પ્રથમ અનુવાદ સારો અદ્વિતીય હોઈ બહુ
ઉપકારક નીવડે તેવા છે (૧૯૨૮) ૧-૧-૧૦

૧૩૧ ગર્ભવિદ્યા. (વિજયન—ગુરુ) અનુવાદક તા તા પ્રાણલય પ્રભાશંકર
ભટ્ટી, બી. એસસી Gerald Leyton જે "Embryology"
ના આ ગુજરાતી અનુવાદ છે પ્રભાશંકર પી. પ્રતો, ૧૯૧૧ અને ગર્ભના
વિકાસની રાશ્ત્રાન, ગર્ભ અને તેના અંગોની રચના, ગર્ભને મજાત
પાવણ, આપુર્વેકમા ગર્ભવિદ્યાનું રહસ્ય, ઉત્કર્ષકમતી પૂખી બાલુ,
વગેરે ગર્ભવિદ્યાને લગતા વિષયો આ લઘુ પ્રથમ બહુ સચિત રીતે
વર્ણવેલા છે (૧૯૨૮) ૦-૬-૧૦

૧૩૨ જર્મન સામ્રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. (ઇતિહાસ—ગુરુ). અનુવાદક
શ. શ. વિનાયક મલ્હેશ આપટે, બી. એ. Col. Malletson જે
"Refounding of the German Empire" નો આ
મરાઠી અનુવાદ છે. સન ૧૮૭૧ માં પુનઃ સ્થાપાયેલા જર્મન સામ્રાજ્યની
તરફની લગભગ હાજીત આ પ્રમાણસૂત્ર અંગમાં આવેલી છે અને
ઉં. ઇ. સ. ૧૯૧૬ સુધીની માહિતી ધોમરેલી છે. (૧૯૨૮) ૨-૧-૧૦

૧૩૮ મુંબઈ રાજાસાંતાલ જાતી (પ્રકાશ—ગુરુ) લેખક શ. શ. આર્થિક મંગેશ
ભાલેશર Enthoven જે "Castes and Tribes in the

Bombay Presidency " નો આ મંત્રી અનુવાદ છે. આપણે
પ્રણામના વસતી આસરે નવસો ઉપરાંત ભવિષ્યેનું કકાચારી પ્રમાણે
આ અંશમાં રસિક રીતે વર્ણન આપવામાં આવેલું છે (૧૯૨૮) ૨-૦-૦

૧૩૮ ચંદ્રગુપ્ત મૈથા (ચરિત્ર-ગુપ્ત). લેખક શ. સ. જયમુખતલ પુરોગામ-
રાય ભોળીપુરા, એમ. એ. મુખસિદ્ધ મૈથાચંદ્રાચંદ્રગુપ્તની હકીકત આ
લઘુ ગુજરાતી અંશમાં આપેલી ■ ચંદ્રગુપ્તનો લાભોદય અને આદર્શ,
સેવકસની ચક્રા; અને તેનો પગલ્ય, ચંદ્રગુપ્તનું મહારાજ્ય, લોક-
છવન, શાસનતંત્ર, વિવિધ ખાતાઓ, ચાલુક્યનું ચારિત્ર્ય વગેરે વિષયો
સોપાનગતી નવીન દ્રષ્ટિએ આ અંશમાં આકર્ષક રીતે ચર્ચેલા છે.
(૧૯૨૮) ૦-૧૦-૦

૧૪૦ ફેલ્ડસાઈ રોગો, બામ પહેલો (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ). લેખક ડૉ. ચંદ્રકાન્ત
સેવકસાઈ કિલેટી, એમ. બી. બી. એસ. આ ગુજરાતી અંશમાં પહેલું,
ફાય, ટેલેગ, વિષમજ્વર, ખવટી, પન, ખરડો, નાવ, મધુમેદ, હૃદય,
આડા, ઉલ્કર, સર્પદંશ, કર્ન, અભરી, વાળો વગેરે વગેરે
મોટા મોટા રોગો સંબંધી સારી, સરેલી લાપામાં લોગપરોગી માદિની
આપેલી હોઈ, સામાન્ય વાચકને જરૂર આ જાણ ઉપકારક રૂપ પડે તેવા
નીવડયો છે. (૧૯૨૮) ૦-૧૨-૦

૧૪૧ નેશનનું છવનચરિત્ર. (ચરિત્ર-ગુપ્ત) અનુવાદક રવ હીનલાલ
હરછવન જણાતા, બી. એ; એલ. એલ. બી. સોશીયલિસ્ટ. Robert
Nathaniel ફ્રાંસ 'Life of Nation' નો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે,
જન્મ, બાલ્યકાલ, લગ્ન, દેવ ઉત્ક્રાંતિનો તમય, ભૂમિય સમુદ્રની
પરિક્રમો, નેપોલિયન બોનાપાર્ટની સામે ક્રીકની યોદ્ધા, હાલની સાર-
નાઈલ નદીને સંગ્રામ, દેવેનો પરાજય; હાલમાં વિજય, ટોપન-
રુગનનું પુલ. એશિયન-સની સંધિ. ભૂમિય સમુદ્રના ભાગલાની સરકારી;
ફ્રાંસનું પુલ, વિજય અને મૃત્યુ—એ રીતે નેશનના સંજ્ઞા
તમામ ભણવાએ હકીકત આ લઘુ અંશમાં મૂલેલી છે. (૧૯૨૮) ૧-૦-૦

૧૪૨ નાણું (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ). અનુવાદક રવ સંતોષનિસમ દેવમતમ પંડ્યા,
બી. એ. D. E. Barker ફ્રાંસ "Theory of Money," નો

આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. ચનાલ—લેવડેવડનું સાધન, ચલાલનો વિસ્તાર, કામળનું નાણું અને અનામત થાપણ, લેવડેવડની સમાનતા, ચલાલની નાણાની ગતિ, પ્રમાણ વિ. ઉત્પન્નનું ખર્ચ; કિંમતના ધોરણના ફર્કાતરો વગેરે અર્થશાસ્ત્રવિષયક પરંતુ લેણપેણગી બાબતો આ થયું અથવા લખના દલીલ સાથે ચર્ચેલી છે. (૧૯૨૮) ૦-૧૨-૦

૪૩ મધુમક્ષિકા અને જમર (વિજ્ઞાન-ગુરુ) અનુવાદક રવ. ઇન્દુવરન દલમુખરાય દેસાઈ, બી. એલ O H Latter ફ્રેંચ "Bees and Wasps" નું આ ગુજરાતી ભાગવર છે. મધમાખ અને જમરી આપણા રોજના વ્યવહારની બાબતો છે, પણ તેમના છવન સમયે આપણે કાંઈ પણ જાણતા હોતા નથી. આ અર્થમાં ખનક-જમર, ક્રિપ્તી જમર, પુષ્પપ્રેમી મધુમક્ષિકા, બે લગી મધમાખ, દૂકી અશ્વિયાળી છલવાળી મધમાખ, દંડે અને છલ, સગ્રહ અને સરસણ ૩ વિષયો ચર્ચેલા છે આમાંથી આપણને ઘણી નવી માહિતી મળે છે (૧૯૨૮) ૦-૧૧-૦

૪૪ ચીનકી સંસ્કૃતિ (ઇતિહાસ-ગુરુ) અનુવાદક રા. રા. સત્વિપ્રિય આત્મારામ પંડિત H A Giles ફ્રેંચ "Civilization in China" નો આ હિંદી અનુવાદ છે. વિગત મારે જુઓ અનુક્રમાંક ૫૫. (૧૯૨૮) ૧-૧-૦

૪૫ ઉત્તરહિંદુસ્તાની સગીતનો ઇતિહાસ (ઇતિહાસ-ગુરુ) લેખક રા. રા. વિજુકુમાર શિવરામ દેસાઈ, બી. એ. આ અર્થમાં ઇસ પૂર્વેથી છેક હમણાં સુધીના સગીતનો ઇતિહાસ સંમતર આપેલો છે. ઉત્તરહિંદુસ્તાની સગીતપદ્ધતિના સંગીતાચરણો બોળ-ખાણ આમાં સુદર ચીતે કરાવેલા છે ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ અત્યંતિમ અગ્રણી સગીત ઉમેરો થયો છે અને તે વાચવાથી ઘણી નવી માહિતી વાચકને મળે છે. (૧૯૨૮) ૦ ૧૪-૦

[૨]

શ્રી સયાજી બાલજ્ઞાનમાળા.

૧. (૧૬૧૬-૧૬૨૨) મૈત્રેય (જલ્દન-ગ્રંથ) (બીજી આશૃતિ) (સચિત), લેખક
 ૧. રા. જયસુખરાય પુરોષોત્તમરાય ભેરીપુરા, એમ. એ. કામિયાવાડમાં
 આવેલા જિનાર રાંખેખી જલ્દન, ઘણી યાત્રી અને રસમદાર ટૈયાએ
 આપવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથનું પશુ ન લેવાલાયક છે.
 (૧૬૧૬-૧૬૨૨) ૦-૬-૦
૨. યાત્રીના રંગ (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ) (બીજી આશૃતિ) લેખક રા. રા. બાદામુખ-
 નામ નિર્મલુકામ મહેતા, કુદરતી નિષ્ક્રોધી જઠરાએ છે આ પૃથ્વી
 પાત્રને ખેંચે પડેલાં પાત્રનાં ખાગડેને વિવિધ લાચ-રંગો સેવકવન
 ને છે, જે લાચા અને એ રંગ તે આપણે જુઓ છે, પૃથ્વી પસખીન
 ન હોત તે જુઓ પશુ ન હોત અને જુઓ ન હોત તે આપણું
 જવન પશુ અસંધિક બની રહ્યું હોત. આમાંથી જાણને કાંઈક અંશે
 ખરોટાવિધાનો તે કંઈક આ રો રામાજ્ઞાનના ગ્વાપનો બોલ મળશે.
 (૧૬૧૬-૧૬૨૧) ૦-૬-૦
૩. શરીરનો સંધિ. (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ) (બીજી આશૃતિ). લેખક રા. રા.
 કમ્બલરાય નજુભાઈ ભેરી બી. એ. આ પુસ્તકમાં લખનમળામાં
 શરીરને લગતા પડેલા સોઢ છે તેમનો શાવ મનુષ્ય જન્મને યોગે સમજ
 રી નેખી અલિપી તથા તે કરતાં કંઈક વિશેષ હજીજ આપવામાં
 આવે છે. ૧૬૧૬-૧૬૨૧ ૦-૧-૦
૪. મહાનાજી મળાચ. (શ્લોક-ગ્રંથ) (બીજી આશૃતિ). લેખક રા. રા.
 રમણલાલ જમળાજી દેસાઈ, એમ. એ. મહાનાજી મળા, પડું જવન
 અને નેતાં પત્રકમનું જર્જન જાણીથી લેવામાં આવ્યું છે. (૧૬૧૬-
 ૧૬૨૨) ૦-૧-૦

૫ દોષની કથા (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર) લેખક રા.

રા. મનસ્વામી નંદવરરાય મહેતા. ' જીવવિદ્યા ' વિષયક જ્ઞાનનારે કથા રૂપે આ પુસ્તક પહેલું પગથિયું છે. ' દોષ ' શબ્દનો અર્થ પિંડ અથવા અંગેશમાં લઈ કહે છે તે થાય છે. (૧૬૧૬-૧૬૨૨) ૦-૧-૦

૬ પાટણસિદ્ધપુરનો પ્રવાસ (વર્ણન-ગ્રન્થ) (બીજી આવૃત્તિ). લેખક

૧ રા. રા. રામલાલ ગુનીલાલ મોઢી, આ પુસ્તકમાં ગુજરાતના રાજાઓની રાજધાનીના શહેરો પાટણ અને સિદ્ધપુર તરફનો પ્રવાસ અને તેમજ વર્ણન સાદી અને સરળ શૈલીમાં કરવામાં આવ્યું છે, બાળકોને પ્રવાસ ઉપર અભિરૂચિ અને ઇતિહાસમાં રસ ઉત્પન્ન થાય એ દષ્ટિએ લખાણ કરેલું છે. (૧૬૧૬-૧૬૨૨) ૦-૧-૦

૭ પાવાગઢ (ઇતિહાસ-ગ્રન્થ) (બીજી આવૃત્તિ). લેખક રા. રા. રામલાલ વસંતરાય ડસાઇ, એમ. એ પાવાગઢ અને આપાનેર સળખી હાકીકેન ઐતિહાસિક દ્રુટાણવાયા પ્રસંગોપૂર્વક આલેખવામાં આવી છે. (૧૬૨૦-૧૬૨૨) ૦-૧-૦

૮ બોરબગેળ (ચરિત્ર-ગ્રન્થ) (બીજી આવૃત્તિ). લેખક રા. રા. મનસુખરામ મોહનલાલ શાહ બી. એ, આ મહાન મુગલ આદર્શક સંજોગે તેના જીવનના મુખ્ય અંગોનું વૈજ્ઞાનિક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે (૧૬૧૬-૧૬૨૨) ૦-૧-૦

૯ મધપૂડો (વિજ્ઞાન ગ્રન્થ) (બીજી આવૃત્તિ). (સચિત્ર). લેખક રા. ન. બાનુસુખરામ નિર્જીવરામ મહેતા. આમાં મધપૂડો અને તે બનાવનારી માખીઓ, તેમની વિવિધ ભત્તો અને તેમનો જીવન-ઇતિહાસ અને મધના ગુણદોષ વગેરે બાળકો તરફ રસિક શૈલીમાં વર્ણવેલો છે. (૧૬૧૬-૧૬૨૨) ૦-૧-૦

૧૦ રણછતસિંહ (ચરિત્ર ગ્રન્થ) (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર). લેખક રા. ન. ભરતરામ બાનુસુખરામ મહેતા, એ. ટી. સી. ઇ. પ. બાળનાસિંહ રણછત-

સિંહનાં પસકમનું વર્ણન, શીખ લેખિ, યોદ્ધા તરીકે તેનું સ્થાપ અને
જુસ્સો વગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (૧૬૨૦-૧૬૨૩) ૦-૧-૦૦

૧૧ મુખી શરીર (વિગ્ન-ગ્રુમ્) લેખક (બીજી આવૃત્તિ) ક્રિસ્ટ ૧૬૦૧માં
બાબાસાવ દીવેદીઆ આ પુસ્તકમાં " ૧૬૬૬ મુખ તે બતે નધા "
એ કહેવતનો બાવ ધરમશુ બાવામાં બાળવર્ગને સમજાવ તે હેતુથી
આરોગ્યના ન્યવહાર નિયમો બજાવેલા છે, હંડુસ્તીની કિંમત, સ્વચ્છ
હથ, સ્વચ્છ પાણી, સારો ખોરાક, અજવાળું, યોગ્ય પીણાક, કસતી,
ઊંંધ, ઘર, શહેરમાંથી અને સંસ્કાર, મંદિરાક વગેરેના ઉપર વિવેચન
કરેલું છે. (૧૬૨૦-૧૬૨૨) ૦-૧-૦૦

૧૨ મી હૃદય (ચરિત્ર-ગ્રુમ્) (બીજી આવૃત્તિ) લેખક ૧૬ ૨૬ અસ્તરામ
બાનુમુખસમ મહેતા આ પુસ્તકમાં મી હૃદયનું લખન અને તેનાં
પત્રાકમનું વર્ણન કરી સાથે સાથે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનું
કાષ્ઠક વર્ણન પણ આપવામાં આવેલું છે. (૧૬૨૦-૧૬૨૨) ૦-૧-૦૦

૧૩ સૂર્યકિરણ (વિગ્ન-ગ્રુમ્) (બીજી આવૃત્તિ) (સુનિય) લેખક ૧૬ ૨૬
લલિતાપ્રસાદ મીમ્સાદ દવે, બી. એ., બી. એસસી, એલએલ. બી.
આ પુસ્તકમાં સૂર્યનું આ તર, કદ, પ્રકાર, ગરમી, કિરણ, પ્રકારના
કિરણની યંત્રના તથા દિશા, કિરણ શું શું કામ કરે છે ? વગેરેનું વર્ણન
બહુ સારી રીતીથી કરેલું છે. (૧૬૨૧-૧૬૨૪) ૦-૧-૦૦

૧૪ વાતાવરણ (વિગ્ન-ગ્રુમ્) (બીજી આવૃત્તિ) લેખક ૧૬ ૨૬ લલિતા-
પ્રસાદ મીમ્સાદ દવે, બી. એ., બી. એસસી, એલએલ. બી. આ
પુસ્તકમાં જવન અને શ્વાસોર્ધ્વાસ, હવાની યંત્રના તથા તેનું ૧૧૧૫
હવાનું દળાણ અને તેનું વજન, હવાની દેહદીક મન્યો વગેરેની દલીલ
આપેલી છે. (૧૬૨૦-૧૬૨૪) ૦-૧-૦૦

૧૫ મહાન (વિગ્ન-ગ્રુમ્) (બીજી આવૃત્તિ) (સુનિય) લેખક ૧૬ ૨૬
બાનુમુખસમ નિર્મલસમ મહેતા આ લેખમાં બાળવયને ૨૪
પર એવી રીતીએ મહાન સંબંધી વિષયો રજૂ કર્યા છે. દિ. ૨

જાનના મહત્વ સબધે એ વહેમો ડે તેવા અન્ય રસોઈમાં પણ છે તે
પણ જાણીએ છે. (૧૯૨૧-૧૯૨૮)

૦-૧-૦

૧૧ બાજને પોલિથન (ચરિત્ર-ગુચ્છ) (બીજી આશ્રિત), લેખક રા. રા.
દિનકરરાય પુરોષોત્તમરાય ભેલપુરા, આ લેખમાં મહાન પુરુષ
ને પોલિથનનું જીવનચરિત્ર અને તેના કામકાજનો હેવાળ દૂકાણમાં સાગી
રીતે સમજાવ્યો છે. (૧૯૧૬-૧૯૨૫)

૦-૧-૦

૧૨ કોઈકની કથા (વિજ્ઞાન-ગુચ્છ) (ચરિત્ર), હિંદી અનુવાદકે રા. ના.
શાન્તિપ્રિય આત્મારામજી, આ માટે બાળજ્ઞાનમ જાનો નં. ૫ જુઓ.
(૧૯૨૧)

૦-૦-૦-૦

૧૩ લોહીની હીલા (વિજ્ઞાન-ગુચ્છ) (ચરિત્ર) લેખક રા. રા. જનશ્યામ
નંદપરરાય મહેતા આ લેખમાં મર્જામાંથી થતી હૃદયની ચર્ચા,
હૃદયોની સરખામણી, સારી ઉપરની હૃદયરેખાઓ, હૃદયરચના,
રક્તપ્રસારણ, હૃદયના ધબકાવ, લોહીની ગરમી, ગાંડીરૂપકન,
અકસ્માતના ઉપાયો અને વિવેચનોની માહિતી આપવામાં
આવી છે. (૧૯૨૨)

૦ ૧ ૦

૧૪ કોઈક (ચરિત્ર-ગુચ્છ) હિંદી, લેખક રા. રા. આનંદપ્રિય આત્મારામજી
બી. એ., એલએચ બી., આ માટે બાળજ્ઞાનમ જાનો નં. ૧૨ જુઓ.
(૧૯૨૧)

૦-૦-૦-૦

૧૫ સિંહકંઠની કવારી (ઇતિહાસ-ગુચ્છ) (ચરિત્ર), લેખક રા. રા.
ચંદ્રપ્રસાદ (સાગરપ્રસાદ મહેતા બી. એ. આ પુસ્તકમાં સિંહકંઠ
સભની દૂધી હકીમત આપીને હિંદુસ્તાન ઉપર ચલાવેલી સૈન્યી હકીકત
આપી છે. (૧૯૨૨)

૦-૧-૦

૧૬ સુરત (પર્ણન ગુચ્છ), લેખક રા. રા. જાનકીપ્રસાદ વિરોધજી મહેતા
સુરત એ જુલુસવતું હતું અને ઇતિહાસમાં અગ્રણી પ્રસિદ્ધ શહેર
છે તેનું વર્ણન કરેલું છે. અગત્ય મળ્યાંને પ્રસારી વખતે
જાણેથી છે. (૧૯૨૨)

૦ ૧ ૦

૨૨. એશિયાની એળખાણુ કામ ૧ (ઇનિહાસ—ગ્રુપ) લેખક તા રા.

કમ્યાલતેવ નયુનાઇ એશી, બી. એ. આ પુસ્તકમાં એશિયાનું
ગીરવ, ભાષાની ભાષાભાષી, ધર્મીન કીર્તિવાદી ચીન, દવાઈ
લામાનું કહાસા, ચીનના સામાન્ય બીજા પ્રદેશ, મોંગોલિયા,
મન્યુચિયા, પૂર્વી ઉપર લાખામાં લામી આગમચીની સહ, બામાના
અમાનની આસપાસ, સોનાની લોક વગેરે વિષયો ઉપર કીમ વર્ણન
કરેડ ડે. (૧૯૨૨)

૦-૧-૦

૨૩. જુલ્હારની કથા (વિજ્ઞાન—ગ્રુપ) લેખક તા રા. ચીતામસાર શ્રીમસાર

દેવે, બી. એ. મેનએલ બી. બી. એસરી આ પુસ્તકમાં બાસ
અને અતરિક કિલ્લાપાલ, ખડક અને તેની ગોળવણી, કપાટરી ખડક,
છવરી અને તેમનું મહત્વ. જુલ્હારવિષા યુગ, વગેરે વિષયો ઉપર
કીમ વર્ણન કરી (૧૯૨૨)

૦-૧-૦

૨૪. લોઈ વિસયમ મેન્ટિક (ચરિત્ર—ગ્રુપ) (સચિત્ર) લેખક તા રા હીરા

લાલ હરજીવ ગણુઆ બી. એ. એલએલ બી. સોહીસીંગ આ
પુસ્તકમાં લોઈ બેન્ટિકના બાસજીવનથી આરંભી અંતર્યા અવર્નર
અને કિલ્લા અવર્નર જનલ તરીકેની એળખાણુ આપી છે
તેણે કરેલા ગ્રુપ રા પૈકી સલી જવાનો રિજા બધ કમનો, કિલ્લા
આગરિક કારભારનો અને જીવવણી અને પરદેસી સાથેના સંબંધનો
અહેવાલ આપેલો છે (૧૯૨૨)

૦-૧-૦

૨૫. નાના ફેલનવીસ (ચરિત્ર—ગ્રુપ) લેખક તા રા રમજીલાલ વસંતલાલ

દેસાઈ, એમ એ. આમાં નાનાફેલનવીસનું આસોસાઈ જીવનકાલ અને
રાકમ ક્યાવેલુ છે (૧૯૨૨)

૦-૧-૦

૨૬. અદ્ર (વિજ્ઞાન—ગ્રુપ) લેખક તા રા સુરેન્દ્રનાથ રમજીલાલ મારેશ્વાર, બી. એ.,

એલએલ બી. આ પુસ્તકમાં દુર્બીનની સહાયથી અદ્ર અવલોકન,
રખાવ, ભૌતિક રિધતિ આદે અનુમાનો, કાર્લીઆઈ અને હવાના ફેરારો
સાથેના અદ્રને સંબંધ, અદ્રની વનરધતિ ઉપર, સેન્ટ્રિફ જીવર ઉપર
અનુચો અને પ્રાણીઓ ઉપર અસર વગેરે જાળતેલો સમ્બંધ
કરેલો ડે (૧૯૨૨)

૦-૧-૦

એશિયાઇ રશિયા, ઇરાન, મેસોપોટેમિયા, એશિયમિનોર, અરબસ્તાન
મક્કાની ચાચા વગેરેનું વર્ણન કરેલું છે. (૧૬૨૩) ૦-૧-૦

૩૫. મહાની કથા (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ). લેખક રા. રા. જનસ્વામી નરસિંહ
મહેતા. દેવની કથા વાંચ્યા પછી આ પુસ્તક વાંચવા જેવું છે. છપ-
વિધાનો અભ્યાસ કરવામાં આ પુસ્તક એક પગથિયા રૂપ છે. (૧૬૨૩) ૦-૧-૦

૩૬. બાલ ભાષ્યર (ઇતિહાસ-ગ્રન્થ). લેખક રા. રા. મનસુખલાલ મોહનલાલ
પોદા, બી. એ. એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિરૂપ મુગલ વંશના કથાપત્ર
બાબરનો જીવનકૃતિત આ જાંઘમાં આપવામાં આવ્યો છે. (૧૬૨૩) ૦-૧-૦

૩૭. નાડીતમ (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ). લેખક રા. રા. લલિતાપ્રસાદ શ્રીપ્રસાદ
કે. બી. એ. એલ. એલ. બી. બી. એલ. સી. આ પુસ્તકમાં નાડીતમના
ભાષા, ઇત્રિયો અને અંતર્ય અવયવો, રચનાત કથા અને અવરોધન,
સ્વાચ્છ કાર્યોનો સહકાર અને ટેવ પ્રોત્સાહનો અને તેમનું સ્વાસ્થ્ય, લોક-
અને યાક વગેરે બાબનો ઉપર-ઉદ્દેશ્ય છે. (૧૬૨૩) ૦-૧-૦

૩૮. બૌદ્ધ-શુદ્ધિઓ (ઇતિહાસ-ગ્રન્થ) લેખક રા. રા. હોદાલાલ બાળુભાઈ
પુરાણી, એમ. એ., આ પુસ્તકમાં કાન્દેરી શ્રીશ્રી એલીક-દાની શ્રીશ્રી,
કાશ્યપ શ્રીશ્રી, બાબાની શ્રીશ્રી, શ્રીશ્રીએલું સિદ્ધકામ વગેરે ઉપર
વર્ણન કરેલું છે. (૧૬૨૩) ૦-૧-૦

૩૯. મહાબળેશ્વર (ઇતિહાસ-ગ્રન્થ) લેખક રા. રા. શ્રીકાંત મુકુંદરાવ મહેતા
બી. એ., એલ. એલ. બી. આ પુસ્તકમાં મહાબળેશ્વરના સ્વયં વિશે
ઉપયુક્ત માહિતી દર્શાવવામાં આવી છે. (૧૬૨૩) ૦-૧-૦

૪૦. હિંદુસ્તાનનું વહાણવહુ (ઇતિહાસ-ગ્રન્થ) લેખક રા. રા. મધુસૂદન
મગનલાલ પરીખ, બી. એ., એલ. એલ. બી. આ પુસ્તકમાં હિંદુસ્તાનની
પ્રાચીન નૌ-વિદ્યા અને તેના વ્યાપારદેયે ન સંબંધી કષ્ટિત,
રાણું સિદ્ધકામ, અને વિવર્તનના કષ્ટિત, મૌર્યવંશ પહેલાં
ની રિયતિ, બધામાં સંસ્થાનની સ્થાપના, મુગલો અહેવાલ,
અકબરથી જોર-ગેજ સુધીના સમય વગેરેનું આલેખન
કરેલું છે. (૧૬૨૩) ૦-૧-૦

૬. જાતિ અને જ્ઞાતિ ભાગ ૧ (ઇતિહાસ-ગ્રન્થ) લેખક શ. રા. જાનકીભટ્ટ
 મુનીશાલ જોશી, આ લેખમાં જાતિ વિશે હકીકત આપવામાં આવી છે,
 હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ કયા કયા લોકો ક્યાં ક્યાં રહેતા હતા અને તેમના
 ૪૫૦ વગેરે જેવી રીતે ચલતા હતા તેનું વર્ણન છે. (૧૯૨૪) ૦-૧-૦

૭. જાતિ અને જ્ઞાતિ ભાગ ૨ (ઇતિહાસ-ગ્રન્થ) લેખક શ. રા. જાનકીભટ્ટ
 મુનીશાલ જોશી, આ લેખમાં જાતિ વિશે હકીકતનું અનુસંધાન
 છે. (૧૯૨૪) ૦-૧-૦

૮. વલ્લિધમ મુદ્રા ૧ એડિટ્ડન. (ચરિત્ર-ગ્રન્થ) લેખક શ. રા. હીનાશાલ
 હરજીવન ગણાવા, બી. એ., એલએલ. બી., મેટ્રીકીસીટ મહાન
 પુરુષ એડિટ્ડનનું અવલંબન તથા તેણે કરેલા કાર્યોનું વર્ણન લખવા
 થયેલ છે. (૧૯૨૪) ૦-૧-૦

૯. શુદ્ધીર સિંધાલ. (ચરિત્ર-ગ્રન્થ) લેખક શ. રા. અરવિંદ જાનકીભટ્ટ
 રામ મહેતા, એ. ટી. સી. ટ. આ ઐતિહાસિક પ્રસિદ્ધ નરેન્દ્રસેનના
 નામ અને કામથી આજે ૪ હાથ અનલુપ હશે, તેમના અવન અને
 પરકંમની દૂધી પણ લખવા થયેલ હકીકત આપવામાં
 આવી છે. (૧૯૨૪) ૦-૧-૦

૧૦. આરોગ્યતા. (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) હિંદી લેખક શ. રા. શંતિવિદ્યુત આત્મારામજી
 આ પુસ્તકમાં આરોગ્યતાનું મૂલ્ય, અરવરચનાનું કારણ, વાયુ અને
 તેના વિભાગો, સ્વાસ્થ્યકામ, શુદ્ધાત્મક વાયુ શુદ્ધ બલ, તેની
 આવશ્યકતા, અને તેના વિધિ, ઉત્તમ જોજન, પ્રકાર, વસ્ત્ર, આશય,
 નિદ્રા, શુદ્ધ, ખિમારી, અને આરવાર વગેરે જાણવાનો સમર્થવેશ કરવામાં
 આવ્યો છે. (૧૯૨૪) ૦-૬-૦

૧૧. હરિયાકાંડા. (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) (કવિત્ર) લેખક જી. રા. જાનકીભટ્ટ
 નિર્મલસમ મહેતા આ પુસ્તકમાં હરિયાકાંડાની વનસ્પતિ, સ્ત્રી
 અને સ્ત્રીવસ્ત્રી, કાળુ ગાંધી, ઉત્ક અને હીપ્પાસા જીવન
 નુજો, ખાંડપ્રસેધ, કચલા, જિન્ડ, જિન્ડ, અને હંચા, રોવ
 અથવા, વાડી વગેરે જાણવા ઉપર વર્ણન કરેલું છે. (૧૯૨૪) ૦-૬

૪૫ બરક અને પાણી (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) લેખક સ. સ. હલિદામસાદ શીખસાદ
 હવે બી. એ., એલસી, એલએલ. બી. સદત્તુ પુસ્તકમાં વસાવ
 અને વાણ, દિમ અને બરક, પાણીની ખુસાફરી અને તેનું શુદ્ધ
 સ્વરૂપ, શું પાણી અને બરક સલાહ નથી નદીઓનું ટાવરકામ,
 નવી જમીન અને કોઆમ, દિમ અને ફરિયાનું સલાહકામ-આ
 વિષયોનો સમાવેશ થયો છે. (૧૯૨૧) ૦-૧-૦૦

૪૬ અલ્પશાસ્ત્રની જોખખાણ (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) લેખક સ. સ. હલિદામસાદ
 ખાતુખખતમ મહેતા, એ. ડી સી ઇ. આ પુસ્તકમાં માણસની
 અસિંગતે, અજુરી, જમીન અને ઉત્પન્ન, ઘાવતુ વેપાર અને બબર
 જાન, નાપુ, ધીરપાન અને કુર્ચિયામલ રોષ, બ્યાન અને નરો,
 અન્ન અને રોક, ગરીબ અને તરબંજર વગેરે વિષયો ઉપર સ્વચ્છ
 વિવેચન કરેલું છે (૧૯૨૧) ૦-૧-૦૦

૪૭ હમ્મપરિ શાગર્જી મદારાજ. (અરિત-ગ્રન્થ) લેખક સ. સ. હેસલ મંચો
 તામચેક બી. એ., આ મતારી, લેખમાં મુદિખત ત સાબનાનું
 હાનઅરિત અને તેના કાર્યોનું વર્ણન છે. (૧૯૨૪) ૦-૧-૦૦

૪૮ મજારાના પ્રતિય (અરિત ગ્રન્થ) લેખક સ. સ. પત્તુતમ મોવિદ હલારી
 બી. એ., આ મતારી લેખમાં અમસિદ્ધ મતારાણા મતારાનું હવન
 અને તેના સૌથનું આલેખન છે. આ આગાવા બાંક ૪ થી
 આગાવર છે. (૧૯૨૪) ૦-૧-૦૦

૪૯ કોલસાની કથા (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) લેખક સ. સ. હલિદામસાદ શીખસાદ
 હવે બી. એ., બી. એલસી, એલએલ. બી. આ પુસ્તકમાં કોલસાની
 ખાત, કોલસાનો ખામી, કોલસામ થી ઉત્પન્ન થતી ઉપયોગી વસ્તુઓ,
 કોલસાની ખાણોને રેલ્વે રાને કલ્યાણમાં આવે છે કે ખુશીમાં કેટલો
 ગાયત્રે છે કે વગેરે વિષયો ઉપર આરી મહિરી આપેલી છે. (૧૯૨૪) ૦-૧-૦૦

૫૦ જહરીની કથા (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) લેખક સ. સ. પત્તુતમ વહવાસમ મહેતા
 હવે વિજ્ઞાન મેથા પત્તુવિથા નરિયે આ હવે લખવામાં આવી છે.

ધાન્યકિશોર અવધોની ગુલા માં થી. જુદી, શેરીની અંદરના અવધોના અઠારથી દેખાઈને, ધાન્યકિશોર અવધોની રચના, તેમના રસ અને તેમનાં કર્તવ્ય. જોશકના પ્રકાર સેચો અને ઉપાયો, વગેરે આખો ઉપ-લુકીત છે. (૧૯૨૪)

4-5-2

ખી ક્રિષ્કે એકે વેલિંગ્ટન. (ચેરિંગ-ગ્રુવ). લેખકે જ. રા. હિસાલવા હરભવન
મહામા બી. એ. એ. એ. ર. બી. સેવિલિસટ. આ નામના સદ્યુદ્યમ
છતાં અને લેખે હવે નામના કરેલા કામોની કડીત આ લેખમાં
આપણી કે. (૧૦૪૪)

● — 〰 — ●

૫૨ માહિત્ય અને શ્રુ (વિજ્ઞાન-સુચક), લેખક સ્વ. ડૉક્ટરન દલસુખભાઈ
જેસાઈ બી. એચ. આ નાસાલક સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ અને નાના
મકાનનું વલન આ લઘુ લેખમાં કલ્યાણ આપ્યું છે. (૧૯૨૪)

•-5-

૧૩ પાણીનાં પરાક્રમ નામ ૧ (પિતાન—ગુરુ), લેખક દ્વેરા કવચાચાર્ય
નકુમ.૧ જોશી ખી. એ *Work of the God Disasters* નામક
પુસ્તક ઉપરથી ગુજરાતીમાં આ પુસ્તક તેષાર કૃષ્ણે છે એમ
૧૩ ફેબ્રુઆરીના પાઠ, અર્વાચીન ગુરુમા પાણીએ કૌણી કામગીરી,
નદીઓના અવનવી દેહથીકે કષ્ટ, કષ્ટ અને કાલજીવી જમાવટ તથા
ફેલાવો, દેહપાક કુદરતી ક્રોધના વગેરે આખરો ઉપર વિવેચન
કરેલું છે (૧૯૪૫)

$$G = \mathbb{Z}_m \oplus \mathbb{Z}_n$$

૫૪ પાણીના પરાક્રમ, ભાગ ૨ (વિદ્ય.૧-૩૨૦). સેપ્તક શ. ૧૬ કપડા ૧૬
નયુક્ત સ્ત્રીઓ, જે ઉપર મુજબ નબળા થયા અને સંમુદ્રના
પાણીના પરાક્રમ, સ્વચ્છતાની નહીં, નર્મલ નહીં પાણીને કરેલો
કેલના કોરે માનવો ઉપર વિચાર કરેલું કે (૧૯૨૪)

0-5-

૧૧ રજાવત પ્રવેશ. (વિદ્યારમ્યુચર). લેખક-શ્રી. રા. લલિતરામસાહુ ઓપરવાર
 રા. બી. એ. બી. એસ.બી. એસ.એચ. બી. એચ. રસાયનવિદ્યા સંબંધી
 પ્રાથમિક શાળા સમિતિના પ્રેસીડેન્ટ. પ્રવેશક જર્નિસ્ટ કોટી ત્રિલોકી બાવાનું !
 પ્રવેશકના સહયોગી, કુખ્ય રસાયન, અણુશાસ્ત્ર અને તેના પ્રયોગો,
 દરિદ્રશાસ્ત્ર, અપાનશાસ્ત્ર અને તેના પ્રયોગો, અવકાશ-અનુકૂળશાસ્ત્ર.

પ્રાણવાયુ-પાણીનું વિચલન, ધાતુઓમાં લવણ, સ્ફટિક, ઝાંઝકે, નરવાયુ અને પ્રચુર, શુદ્ધ આણ્વી વગેરે વિષયો ઉપર સમજાવ કરેલી છે. (૧૯૨૫)

૦-૧-૦

૫૧ જાણપૂર્વકી. (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) લેખક ર. સ. મધુસૂદન મનનલાલ પરીખ બી. એ. એલ.એલ. બી. Ghoshchoud of the World ના પુસ્તક ઉપરથી તૈયાર કરેલું છે. એમાં મનુષ્યની પટેલી ખોદ, તેનાં પ્રથમ ઉપચારો, અગ્નિ, નિરુદ્ધરચન, ભરણ, ખેતી અને વેપારી તરીકે મનુષ્ય, જાપા, લેખનપદ્ધતિ, સિદ્ધિપદ્ધતિ, પુરાણ, સૂચક અને ચક્ર, મંડલ, સૂર્યપૂર્વ, કુમરપૂર્વ, આર્યના, યજ્ઞ, બનિદન, ધર્મપુસ્તકો વગેરે વિષયો ઉપર ચર્ચા કરેલી છે. (૧૯૨૫)

૦-૧-૦

૫૨ હવા અને પાણી (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ), લેખક રા. સ. મુનવંતરાય પ્રેમરા ૬૧ બક્ષી, બી. એ. એલ.એલ. બી. કાંદિયા એલે. યુ. ઇ. હવા, ૧ દીપા નાખવાની નળી, ૨ સારી પીચાણી ૩ ચાસતેલ ૫૫, ૪ સાઈકલ અથવા બકનબી, ૫ કોટલનલાઈટ, મથક, પાણી, તરવા ડુબવાની ક્રિયાઓ આધારભૂત સિદ્ધાંત, વગેરે જાણતો ઉપર પ્રયોગશાસ્ત્ર વિવેચન કરેલું છે. (૧૯૨૫)

૦-૧-૦

૫૩ દેવતાની ખાણ (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ) લેખક રા. સ. સતિલાલ શાસ્ત્રાત્મક રેસાહ, બી. એ. આ પુસ્તકમાં દેવતાનું મહાસભ્ય, પતિવ્રત, દેવતાના કોરો, દેવતાની રોધબોધ, કુલો મુક્ય વિરો, ખાણની અંદે, રશ્મદીપ ખાણીએ, દેવતાની ખાણી અને પાણી, દેવતા લેવાના મંત્ર, વાયુનું કારખાનું, હાથની ઉપચારિયા વગેરે વિષયો ઉપર ચર્ચા છે. (૧૯૨૫)

૦-૧-૦

૫૪ દેવતાનું (વિજ્ઞાન-ગ્રન્થ), લેખક દેવદાસ ભંડારાલ સેવકલાલ રો એમ. બી. બી. એસ. આ પુસ્તકમાં મનુષ્યને ત્યાગવિધિ પદ્ધતિ છે. હજમ નદિ ચમેલા ખોલનું અંતરણ વાટે બહાર નીકળે પાણી તેને દેવતા કહે છે. વળી એમાં બાલ અવસ્થાવિધિ, લોકીની નસા, રમવા, નસિતની ક્રિયા, મુલ્કની ક્રિયા, પિત્તન વધુ ખાજાની ક્રિયા, મનુષ્યમાં પિત્તનનું વલન, પિત્તનમાં આવેલા મુખ્ય ધાતો,

પરસેવે, પરસેવામાં રહેલા પદાર્થો અને તેમનું પ્રમાણ, અનન્ય,
પાણી, હાલ, ચાસડ, ખેળ, ચરખી, પ્રમેક, રત્નમૂરતી, વગેરે વિષયો
ઉપર ચર્ચા કરેલી છે. (૧૯૨૫) ૦-૧-૮

૧૦ કોપાન રાગન (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ) લેખક સ. રા. રઘુનાથ બર્જવાડ
ફલકીકર બી. એ. આંક ૫ ના ગુજરાતી ગુરુત્તરને આધારે અરાધીમાં
ભાષાંતર કરેલું છે. (૧૯૨૫) ૦-૧-૮

૧૧ ગાંધીય ફેળવણી (શિક્ષણ-ગ્રંથ) અનુવાદક સ. રા. ભરતરામ ભાનુ-
ભુભરામ મહેતા, એ. ટી. સી. ડ. સી. અરવિંદ ધોસના ભેળાને આ
ગુજરાતી અનુવાદ છે ફેળવણીનો પાયો; અનની સક્રિયતા; નીતિવેપથક
પ્રકૃતિ, એક સાથે અને ક્રમવાર શિક્ષણ, અભ્યાસથી ઇન્દ્રિયગુણો,
અને માનસિક, સક્રિયતાની ફેળવણી-એ ૭ પ્રકરણોમાં ગાંધીય
ફેળવણીના પાયાની સુધર ચર્ચા કરેલી છે. (૧૯૨૬) ૦-૧-૮

૧૨ ફેરફારની કથા (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ) લેખક સ. રા. બલરામ નટવરાય
મહેતા આગણી શરીરની અંદર એ ફેરફાર છે તેના સજામાં સંપૂર્ણ
વિગતવાર માહિતી આ ગુજરાતી ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલી
છે. (૧૯૨૬) ૦-૧-૮

૧૩ ક્રીડાકર્તૃ વહાણુવૃક્ષ (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ) અનુવાદક સ. રા. કલ્યાણરાય
નયુભાઈ ભોરી, બી.એ. આ ગુજરાતી ગ્રંથમાં પુરાણ ઇન્દ્રિયો
કામંભય કિલ્લો, પહેલવહેલી બંધાએલી આગબોરો, પહેલવહેલા
બંધાએલાં લોખંડી વહાણો, વહાણની ભીંખણ; માણીઓના વહાણની
સહેલ; સફરી આગબોરો ઉપર; ચૂની કીચાડી-એ સાત પ્રકરણોમાં
ઈન્દ્રિયોના વહાણવલ સુખી સહી અભરવક કરવામાં સુધર અભાસ
આપવામાં આવેલો છે (૧૯૨૬) ૦-૧-૮

૧૪ માર્ગગત (ચરિત્ર-ગ્રંથ) અનુવાદક સ. રા. આનંદચંદ્ર આત્મરામ પંડિત
બી. એ. એલએચ. બી. આ હિંદી ગ્રંથ અનુક્રમાંક ૮ વાળા ગુજરાતી
ગ્રંથને અનુવાદ છે. (૧૯૨૬) ૦-૧-૮

૧૫ કંઈકાર (નીતિ-ગ્રંથ) અનુવાદક સ. રા. ચંદ્રમણ ભોખીયાચ ગાંધી,
M. Q. Connel ફ્રં " A Little Book on Thrift "

ને આ સુભવાળી અનુવાદ છે કરકસરનો અર્થ; જ્યન પેટ્રોલો, કંપેન્ગી ખરીદીમાં અને તેની સંભાળમાં કરકસર, જાનરમાંથી વસ્તુઓ ખરીદવાની શીત; રસોડામાં કરકસર ધરમાં નક્કી વસ્તુઓની કાળજી, જાતોશ; ગણીશ ઘર, વિશ્વાસિ અને અમન, રૂવાનો ભાર, રોકડો વ્યવહાર, ઘરથી નુકસાન, કંઈક માણસોની વિગણા વગેરે અનેક રોજના વ્યવહારની જાણતો આ લઘુ કથન આપી છે. (૧૯૨૬)

૧૧ થકે જાતી^૧ અરોહક (ચરિત્ર-ગુણ^૨), હેખક ૧ ના હાં રાય ભગવંતરાય
પુત્ર, આર્ચસગ્રાહ અરોહક રૂપે નાહિતી આ સમુ પ્રપર્મા
અપવામાં આવેલી છે. (૧૯૨૧)

૨૩ માસ વાચન (અર્ચન-સુચ) અનુવાદક તા તા. વિષ્ણુ પાટ્ટણને જી એ,
અનુભાષક કેડ વાળા સુભાષી અયને આ મસદી અનુવાદ છે (૧૯૨૧) ૭-૧-૭

૧૮ ખડકની કથા (વિજ્ઞાન-શ્રવણ) અનુવાદક રવ રૂઢી સુદ, છ રાજ્ય,
એલ. સી. ઇ, બી. એલ. આ લખુ રુઢીની અગમ્ય સવારોપિ
ખડકની કથા કહેલી છે. પૃથ્વી-જાણ દેવોના પરિચય, વરસાદ અને
તેનું પરાક્રમ, વાતાવરણના દેવો, પવન નામનો દેવ, તેના વડે
રેતી અને પાણીનું કાર્ય, હિમ નામક દેવ અને તેની અસર, કુદરત
પાસે રમી પેદી, સકલરચનાની અસરો, જીવજાળી રજ અને
અદિત્યો પથર-એ પ્રકરણોમાં ખડક સાબી સર્વ નવીનવા આદિત્ય
આપેલી છે (૧૯૨૧)

૧૯ પાણી (વિદ્યાન-પુસ્તક) લેખક શ્રી રા. કે.વિ.જી. નારાયણજી પટેલ, જા
એસ સી એલ પાણીની ઉત્પત્તિ, તેના રુચ્છ-સ્વભાવ અને વિસ્તાર
તેનું કાર્ય તેના ઉપયોગ અને તેનું ભાવિ-એ સર્વ દિગ્દર્શક પાણી
સ નેહી સર્વ જલવાચી મહાકિની આ લઘુ ગુજરાતી જ શ્રી આપ
વામાં આવેલી છે (૧૯૨૧) ^૨

૧૦. હાથમાં (વિનાન-ગુચ્છ) લેખકે શ્રી રા. મુરેશ્વરજી - ગંગાજી ધારેલાન. બી.
જે. એલ.એલ.એલ. ભરમી સમીપી સર્વે આદિતી આ લગ્ન ગુચ્છાલી

અથવા આવી છે ઉમાના ઉલ્લસાચન, ઉમાન ખડકાય છે, ઉમાથી
પદાર્થોના આગ્રેષના અતર્જનના ફેરફાર થાય છે, ઉમાથી પદાર્થોની
ચિંતિના થોડા ફેરફાર, ઉમાનો વૈષ્ણવ અને સામાયિક અસરો
ઉમાવહન, ઉમાનુ ઉલ્લસન અને ઉમાગમન-એ બાળતો આ લઘુ
અંગના સંલોક ગીતો વર્ણિ છે (૧૯૨૬) ૦-૧-૦

૭૧ વિલ્હમ ફ્રાન્કલિન (અનિત-ગુચ) અનુવાક ના ના વિશ્લેષ
ખાતર એને, બી એ અનુક્રાંત ૪૧ જાગા સુજગતી અથવા આ
મશાહી અનુવાક છે (૧૯૨૭) ૦-૧-૦

૭૨ સવિત્તિ જાગિય માર્ગલ (વિજ્ઞાન-ગુચ) લેખક ના ના જાગર અથવા
કાગે બી એ ધન અને મુદી સમયી અર્થસાચીય કલિએ અર્થ આ
અથવા કાગે છે (૧૯૨૭) ૦-૧-૦

૭૩ કોરોનાયાના કાચતર (વિજ્ઞાન-ગુચ) લેખક ના ના બાનસુખનામ
મિર્જાસામ અહેતા કોરોના આપણા સૌમના વ્યવહારમા આવે છે.
પણ તેના જાન સજથી આપણે કશું જ જાણતા હોતા નથી આ
સુજગતી અથવા કાગે કોરોનાયો કહેવો, નાત નાના કોરોનાયો
કોરોનાયોના વ્યવહાર વગેરે, કોરોનાયો સજથી જાણવાને અધિકારી
સંલોક લાખામા આગે છે (૧૯૨૭) ૦-૧-૦

૭૪ આર્થિક આદિનિવાસસ્થાન (અનિત-ગુચ) અનુવાક ના ના
સુવૈદનાય રમનાય પારખાન, બી એ, એમ એમ બી આર્થિકના
આદિનિવાસ સ્થાનોના વિષય અર્થાત્મક થઈ પડ્યો છે આ સુજગતી
અથવા તે સજથી તથા વિદ્યાર્થીય વાતો કહી, આર્થિક આદિસ્થાન
આર્થિકત્વ જ છે, એમ કલિ સમૃતિ તથા અવસ્થાના આધારે સાબીત
કયું છે વળી આર્થિકના કેવો વિશેષણી કારકરવિજ્ઞાના અનુમાનોથી
મળતી પુષ્ટિ જાણી સરસ્વતી નદીનું અતિ મહત્ત્વ જણાવ્યું છે
આર્થિકના સરખાને, તેમજ પચામ વગેરે આનુવગિક વિષયો પણ
અર્થાત્મક એકદરે આ અવગતિ ઉપકારક છે (૧૯૨૭) ૦-૧-૦

૭૫ સૂત્રની કથા (વિજ્ઞાન-ગુચ) લેખક ના ના ધનસામ નકરનાય
અહેતા આપણા ગરીબના એ 'સિવર' આપણા 'કલેજ' કલેજના

૭૫. છે તેને ' ચક્ર ' લઈકે ઓળખાવ્યું છે અને તેની રચના વગેરે સર્વજ્ઞી સંપૂર્ણ વિગતવાર રાસત્રેય માહિતી આ લઘુ ગ્રંથમાં આપેલી છે. (૧૯૨૭)

૭૬. મંથન (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ) લેખક રા. રા. સુરેન્દ્રનાથ દેવનાથ મારેખાન બી. એ., એલ.એલ. બી. આકાશની અંદર સૂર્યમાળામાં લે 'મંથન' નો ચક્ર છે. તેના સંબંધમાં અલ્પવાચન કણ્ઠી નવી માહિતી સહી ભાષામાં આ લઘુ ગ્રંથમાં આપેલી છે. (૧૯૨૭)

૭૭. જીવનરસાયનવિદ્યા (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ) લેખક રા. રા. જનનાથ પ્રભાકર પંડિત. જેને અગ્રેષ્ઠમાં ' બાયો-કેમીસ્ટ્રી ' કહે છે તે જીવનરસાયનવિદ્યા છે. ' આપિ હબર પલ્લુ બાયોલોજી ' એ ગ્રંથમાં જે બાર ફોટો દવાઓ ગણાવી છે તે જોવાની વિગતો વગેરે આ લઘુ ગ્રંથમાં આપેલી છે (૧૯૨૭)

૭૮. જાંજીરમાગવત (વાર્તા-ગ્રંથ) લેખિકા શ્રીમતી ખજુરબી પંડ્યા જાગવન-માંની જુદી જુદી ૪૧ વાર્તા આ લઘુગ્રંથમાં બાળકોને રસ પડે તેવી સાદી ભાષામાં ઉતારેલી છે, એટલે બાળકોને ગમત સારું જ્ઞાન અને બોધ થાય તેમ છે (૧૯૨૮)

મકાશિકો.

૧. શ્રી પુસ્તકાલય સંસ્થાપક સદાશરી મંડળ, લિં. વડોદરા.	} (ગુજરાતી પુસ્તકો માટે)
૨. શ્રી હુદાબુખિત સ્ટીમ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, વડોદરા.	
૩. એમ. સી. કોહારી, રાવપુરા રોડ વડોદરા.	
૪. અવસ્થાપક, જનગૃતિ જાપખાનું, વડોદરા (મરાઠી પુસ્તકો માટે)	
૫. અવસ્થાપક, અમદેવ અધર્મ, વડોદરા (દિલી પુસ્તકો માટે)	